

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2024. évi évfolyamának megjelenetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

VILÁG- TÖRTÉNET

14. (46.) évfolyam 2024. 2.

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

VILÁGTÖRTÉNET 14. (46.) 2024. 2.

- **ÁRVAI TAMÁS KRISTÓF**
INFORMÁCIÓS HASZON VAGY VESZTESÉG?
- **FELFÖLDI SZABOLCS**
EGY ÁSATÁS A 15. SZÁZADI SELYEMÚTON?
- **SZÁSZ GÉZA**
UTAZÁSI LÁZ, INFORMÁCIÓÉHSÉG, ISMERETKÖZVETÍTÉS
- **KOVÁCS JANKA**
TECHNOLÓGIAI UTAZÁS ÉS ELMEÜGYI REFORM
- **MIHÁLYI DOROTTYA**
GYARMATI PROPAGANDA ÉS ELHALLGATOTT INFORMÁCIÓ
- **Z. KARVALICS LÁSZLÓ**
A VENDÉGBARÁTSÁG INTÉZMÉNYÉTŐL A SZELFITURISTÁKIG
- **SZEMLE**
SZABÓ-GAJMER BERNADETT, STRÓBL ERZSÉBET,
GORZÁS BENJÁMIN, DEMETER GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Az utazások, az utazók és az utazási irodalom világa információtörténeti
nagyító alatt (Z. Karvalics László – Szabó-Gajmer Bernadett) 175

Tanulmányok

Árvai Tamás Kristóf: Információs haszon vagy veszteség? II. Sarrukín asszír király
i. e. 714-es urartui hadjáratának értelmezési családjai 185

Felföldi Szabolcs: Egy ásatás a 15. századi Selyemúton?
Giosafat Barbaro tanai kalandja és információtörténeti hozadéka 215

Sulyok Anita: Úton, útfélen. Giacomo Casanova helyváltoztatásainak
információs hozadéka 231

Szász Géza: Utazási láz, információéhség, ismeretközvetítés. Francia utazók
a reformkori Magyarországon 241

Kovács Janka: Technológiai utazás és elmeügyi reform. A pszichiátriai
intézményesülés lehetőségei és mintái a 19. századi Magyarországon 257

Mihályi Dorottya: Gyarmati propaganda és elhallgatott információ
a 19. század végi észak-afrikai útleírásokban 283

Z. Karvalics László: A vendégbarátság intézményétől a szelfituristáig.
Az utazás szerepe a tudás makroközösségi akkumulációjában 299

Szemle

A *Viatika* az utazástörténetre szakosodott folyóiratok között
(Szabó-Gajmer Bernadett) 317

Moszkóvia rövid története (Stróbl Erzsébet) 320

Luther a protestáns emlékezetkultúrában. Luther- emlékművek 1817–1917 között
(Gorzás Benjámin) 323

Regionális és nemzeti struktúrák Közép-Európában (Demeter Gábor) 326

Jelen számunkat Z. Karvalics László és Szabó-Gajmer Bernadett szerkesztette

CONTENTS

Travels, Travellers and Travelogues: under Information History Magnifying Glass (László Z. Karvalics – Bernadett Szabó-Gajmer)	175
---	-----

Studies

Tamás Kristóf Árvai: Information Gain or Loss? The Interpretation Families of Sargon's II of Assyria Urartian Campaign (714 BC)	185
Szabolcs Felföldi: An Excavation on the 15 th Century Silk Road? Giosafat Barbaro's Adventure in Tana	215
Anita Sulyok: On the Road, by the Road: The Information Yield of Giacomo Casanova's Changes of Location	231
Géza Szász: Exploring Fever, Thirst for Information, Transmission of Knowledge: French Travelers in Hungary during the Reform Era	241
Janka Kovács: Technological Travel and Mental Health Reform: The Possibilities and Models of Psychiatric Institutionalization in Nineteenth-Century Hungary	257
Dorottya Mihályi: Colonial Propaganda and the Role of Concealment in Late 19 th Century North African Travelogues	283
László Z. Karvalics: From Xenia (Hospitalitas) to Selfie-Tourists: The Role of Travel in the Macrocommunity-Level Accumulation of Knowledge	299

Book Reviews

<i>Viatica</i> among the Journals Specialising in Travel History (Bernadett Szabó-Gajmer)	317
John Milton's A Brief History of Moscovia (Erzsébet Stróbl)	320
Luther in the Protestant Cultural Memory: Luther Monuments 1817–1917 (Benjámín Gorzás)	323
Regional and National Structures in Central Europe (Gábor Demeter)	326

Az utazások, az utazók és az utazási irodalom világa információtörténeti nagyító alatt

Az információtörténeti érdeklődést kezdettől fogva úgy vonzza a kereskedelmi utak kérdésköre, mint méretes bolygó a holdját.¹ Épp emiatt nagyon fontos, hogy az információtörténelem kérdései iránt érzékeny kutatóközösség egyre nagyobb hangsúlyt helyezzen a *nem kereskedelmi szándékkal indított utazások* legalább ennyire érdekes világára is – a korábbi hasonlathal: a bolygó további holdjaira. A fény ne csak az állandó vagy majdnem állandó szárazföldi és tengeri útvonalakon zajló kereskedelmi tevékenységhez másodlagosan, harmadlagosan vagy sokadlagosan kapcsolódó információs viselkedésre essen, hanem *azokra az utazástípusokra is, amelyekre elsődlegesen információs céllal került sor.*² Új ismeretek megszerzésének reményében, nem elválasztva azt a majdani megosztás ethosától (vagy elvárt feladatától). Esetleg információ átadása vagy cseréje érdekében. Magánérdeklődést, közérdeklődést, politikai,³ katonai,⁴ kincskeresési-régészeti,⁵ gazdasági, kulturális vagy tudományos érdeklődést kielégítve. Információs élményszerzés vagy információs haszon-

1 1998-ban, a Kossuth Klubban debütált hat előadással az első hazai információtörténeti műhely, az ELTE–BME Információtörténeti Műhelykurzusa, a *Kereskedelmi utak mint információs csatornák a világtörténelemben* című konferenciával. Az eseménynek az ELTE részéről az azóta tragikus hirtelenséggel elhunyt Lugosi Győző volt a társszervezője, s érdemesnek látszik felsorolni az akkori előadókat és az előadáscímeket: Z. Karvalics László: *Információs értékképz(ő)dés a kereskedelmi utak mentén* – Bevezető; Kalla Gábor: *Információáramlás a kereskedelmi utakon. Esettanulmányok az ókori Elő-Ázsiából*; Karsai György: *A transzformáló Odüsszeusz (Az utazás során megszerzett információk felhasználása későbbi problémahelyzetben)*; Nagy Balázs: *Európai expanzió és kereskedelmi utak (11–13. század)*; Teke Zsuzsa: *Firenzei kereskedők, magyarországi információk*; Gecsényi Lajos: *Kereskedő, „postás”, hírszerző?*

2 A Szegedi Információtörténeti Műhely ebből kiindulva szervezte meg 11. konferenciáját (*Utazók, utazások, utazási irodalom: az információs többlet nyomában* címmel) 2023. május 26-án. A *Világtörténet* e tematikus számába az eseményen elhangzott előadások kibővített tanulmányváltozatai kerültek. A közleménnyé nem fejlesztett témák rövid leírását a konferencia előadásából készült absztraktkötet tartalmazza (Z. Karvalics – Szabó-Gajmer, 2023), ennek bevezetőjét kibővítve született meg ez a tanulmány, amely lábjegyzetekben igyekszik felvillantani egy-egy tanulmány helyét.

3 Sulyok Anitától kapunk érdekes képet arról, hogyan „használják” informátorként és hírszerzőként a helyét gyakran változtató Giacomo Casanovát is a 18. század közepi Európa kémek és besúgók hálózatait kiépítő, egyfajta információs háborút folytató hatalmi központjai.

4 Elég Árvai Tamás Kristóf e lapszámban közölt tanulmányát elolvasni, hogy kiderüljön: egy hadjáratról szóló asszír beszámolóban is rendkívüli információs értéke lehet. Ennek megállapításához, az érvényes értelmezések megtalálásához azonban rendkívüli mennyiségű ismeret kell mozgósítani.

5 Egy ilyen különleges, régészeti kutatásba forduló kincskereső akció leírását kínálja a válogatásunkban Felföldi Szabolcs tanulmánya, napjaink illegális ásatásainak egyfajta „ősképehez” vezetve az olvasót.

szerzés céljából. Külön kategóriát jelenthet az információs és tudásjóságok (kéziratok, könyvek, térképek, technológiai leírások, termelési know-how-k, szakemberek) megszerzése vagy felhasználása érdekében indított utazások története.

Ezekhez az igényekhez ott, ahol az utazás maga nehézségekbe ütközött, nagyon is megfelelőnek mutatkoztak az amúgy is szakadatlanul úton lévő kereskedők, akik megbízhatóak (megfizethetőek) voltak, hogy alapvető tevékenységük mellett „információs jószolgáltatot” is ellássanak. Ez a kora újkorig nagyjából állandóságot tükröző szcena alakult át gyökeresen azzal, ahogyan a földrajzi felfedezések korában megszületett az „utazó”, hogy a katonai-gyarmati kihívások és expedíciók inspirációjától elszakadva fokozatosan felértékelődjön az emberek, a nyelvek, a szokások, a kultúra, az építészet, a természeti csodák, majd a mintául szolgáló képes gazdálkodási és közigazgatási gyakorlatok világa.

Az egyfajta „beavatási szertartásnak” tekinthető, Angliából indult, de gyorsan elterjedt *Grand Tour*⁶ a 16. század közepétől a 19. század közepéig küldte iparszerűen oktatási-művelődési célzattal, felkészült kísérel európai körútra az előkelő fiúgyermeket. Sokáig arisztokrata, majd nagypolgári privilégium volt, de aztán a középosztály, sőt olykor az alsó középosztály előtt is mindinkább megnyílt a lehetőség, hogy az ahhoz tartozók a maguk módján hódolhassanak is az utazás szenvedélyének. A brit és amerikai *nouveau riche* köreiben pedig megnyíltak az utak, hogy a nők is előléphessenek kísérelből főszereplővé.

Mind ez ideig úgy tartotta a szakirodalom, hogy a veszélyek és a nehézségek miatt a modern tömegközlekedés 19. század végi kiforrásáig kuriózumnak számítottak a női utazók. Csakhogy már a késő antikvitás Európájában is sokkal több női utazóval kell számolnunk, mint eddig gondoltuk,⁷ s ott találjuk őket azok között is, akik legkorábban írják le és osztják meg tapasztalataikat. Margery Kempe például, aki ugyan különös divinációit a világ elé táró céllal diktálta le misztikus elemekkel tűzdelt önéletírását, részletes betekintést kínált 1414-ben indult bizarr zarándokútjáról. Jeruzsálemet, Rómát, a Német-római Birodalmat és Spanyolországot is érintve számos élményt és tapasztalatot osztott meg olvasóival, a megpróbáltatásokból minden alkalommal erősödő hittel kikerülve.⁸

Információtörténeti szempontból a női utazók nem a társadalmi nemek problémájára eső nagyobb figyelem vagy az utazástörténet e kevésbé ismert vonatkozásának nagyobb felbontású megismerése miatt érdekesek.⁹ A női utazónak olykor eltérőek a motivációi, mások a lehetőségei, mások a korlátai, és a férfiakétól eltérő veszélyekkel kell szembenézniük. Emiatt a nézőpontok és a peremfeltételek

6 A *Grand Tour* kifejezés egy utazási íróvá lett katolikus paptól származik. Richard Lassels (c.1603–1668) használta először 1670-ben kiadott *The Voyage of Italy* című könyvében.

7 Handley, 2011. 108.

8 A könyv 1936-ban modernizált szöveggel jelent meg, és csak utána, 1940-ben az eredeti középangol nyelven. A leginkább használható (online is elérhető) kiadás: Kempe, 1996.

9 A University of Wolverhampton izgalmas projektje az utazásokról nyilvános közleményekben tudósító nők adatbázisát építette fel. *Women's Travel Writing, 1780–1840. A Bio-Bibliographical Database* <https://btw.wlv.ac.uk/>. A projekt vezetőjének összegző tanulmánya: Colbert, 2016.

különbségei másfajta tapasztalatokhoz és másfajta érzékenységekhez vezetik őket.¹⁰ Így a tömeges sokszorosítás korában izgalmasan egészítik ki mindazt, amit a férfi utazóktól tudhat meg a világ.

Különösen érdekes ebből a szempontból tanulmányozni a 18. és 19. század vállalkozó kedvű magyar és nyugat-európai felfedezőnőit, akik egyre nagyobb helyet követelnek maguknak az utazástörténeti áttekintésekben (s az eddig ismeretlen kívül számos további név vetődhet még fel). Hiszen ki tudna ma Sass Flóra vagy Florence Baker regénybe illő történetéről, ha több mint félszáz éve egy késői leszármazottnak köszönhetően nem kerül elő a naplója egy fekete ládából, két füzetben, nyers pamutvászonba kötve, amit pedig a végrendelete szerint el kellett volna égetni?¹¹ Ebben az elrabolt székelőföldi lány az őt a török rabszolgasorsból kiváltó, majd feleségül vevő angol mérnökkel, Samuel White Bakerrel közösen átélte afrikai kalandokról, az Albert-tó felfedezéséről, a Nílus forrásvidékének kereséséről vagy a szudáni gyarmati expedíció során szerzett tapasztalatokról osztott meg „érzékeny női megfigyelésekkel átszőtt”, higgadt és tárgyilagos sorokat, „úgy, ahogy addig senki sem írt a korabeli nagy felfedezők közül”.¹² A naplóba számos rajzot is készített a meglátogatott afrikai lakóhelyekről, szokásokról, viseletekről, és kedvvel tért ki betegségekkel, konfliktusokkal, érdekes természeti jelenségekkel kapcsolatos részletekre.

Kortársa, Mocsáryné Fáy Mária viszont mindent megtett, hogy élményeit a lehető legszélesebb körben ossza meg. A majd ötvenévesen világiráróvá lett emancipált özvegy közel-keleti, indiai és közép-amerikai úti emlékeit és megfigyeléseit rendre újságcikkekben, majd azok könyvvé szerkesztett változatában adta közre, s ezeket nagy számban illusztrálta a maga készítette fotókkal. Tudatosan törekedett arra, hogy egy adott kultúra életének minden területéről készítsen feljegyzést, rendre kitérve a természeti környezetre, a Magyarországtól eltérő sajátosságaira. Így írásai nemcsak népszerűek voltak, hanem azokat értékesnek ismerte el a Magyar Földrajzi Társaság is.

A kora modernitásban tartalomként fogyasztott „utazási irodalom” tömegesedésének nemcsak a női szerzők ágyaztak meg, de jócskán hozzájárultak ennek irodalmi műfajjá („literatúrai divattá”)¹³ válásához.¹⁴ A műfaj szárnyalása pedig a jól

10 Számos további, speciális szempontot is lehet azonosítani, amelyek mind-mind befolyásolják azt, hogy az utazó milyen szemlélettel, berögződésekkel, előítéletekkel, érzékenységekkel fordul egy-egy meglátogatott ország felé. Kiváló példái ennek a gyarmatosító országokból a gyarmatok felfedezésére indulók és az ő szöveges tudósításai, amelyekről Mihályi Dorottya tanulmányából kapunk képet.

11 A napló teljes szövege mai napig nem hozzáférhető. Részletei megjelentek: Baker, 1987.

12 Az idézet forrása: Balázs-Piri, 2023. Az ismeretterjesztő cikk szerzője remekül érzett rá arra, amit Sara Mills (1991) be is bizonyít: a brit utazó nők mentesek attól a birodalmi elfogultságtól és gőgtől sugárzó hangnemtől, ami a férfiak sajátja.

13 A „literatúrai divat” fordulat forrása Szentiváni Mihály *Közlemények Erdélyről* című, 1837–1838-as újtáji számot adó munkája.

14 A magyar utazási irodalomról szóló tudományos termésről legújabbban: Radnai, 2022; a korábbi időszakra (15–18. század) lásd: Kovács, 1990. Érdekes „párja” mindennek a Magyarországra irányuló utazások krónikája, amelynek egyik legizgalmasabb fejezetéről e lapszámban Szász Géza tollából olvashatunk, megismerve, hogy miként tette célországgá a 19. század elején fellobbanó francia „utazási láz” néhány évtizeden belül Magyarországot is.

eladható fordítások sokaságán keresztül nemzetek felettivé tette mások úti élményeinek olvasását,¹⁵ annak születési évétől függetlenül, egyfajta geográfiai és etnográfiai információrobbanáshoz vezetve.

Az idegen országokból származó tudósítások rendkívüli népszerűsége fennmaradt és tovább erősödött akkor is, amikor már szakosított hírügynökségek termelték iparszerűen a híreket a világ minden szegletéből (a 19. század közepétől), egy idő után helyszíni tudósítókkal, s akkor is, amikor a 20. század közepétől a televízióban az illusztrációk és az utazáson készült fotográfiák helyét átvette a (színes) mozgóképek. Végül a 21. századba lépve, új tartalomtípusként jelent meg a képmegosztó alkalmazások révén nyilvánossá tett fényképek tömege, amelyek közül a különlegességértékkel rendelkezők a másodlagos és sokadlagos megosztások és hivatkozások révén akár milliós nézettséget is elérhetnek. Ám a műfaji gazdagodás mögött a digitális kultúrafogyasztóknál is ott lüktet ugyanaz az igény, amely a korai utazási irodalom iránt is érdeklődést keltett: a csillapíthatatlan kíváncsiság a világ személyesen meg nem tapasztalt szegletei iránt. Nem véletlen, hogy a *travelogue* műfaji megnevezés egyszerre érvényes a naplószerű útikönyvre és annak modernebb, filmes változatára.

Girault-Fruet kísérletet tett a gazdag utazási irodalom „mélységi” tipizálására.¹⁶ Ennek során megkülönbözteti az utazó *személyes naplóját*, amely napról napra számol be az utazás minden mozzanatáról akár szárazföldön, akár vízen. Igyekszik objektív lenni és kiiktatni a személyes benyomásokat, érzéseket, és mindezt gyorsan közzétenni az utazás befejezése után. (Ennek a 19. századból Charles de Foucauld 1883–1884. évi marokkói utazása a példája, amely útleírásként, *Reconnaissance au Maroc* címmel látott napvilágot 1888-ban.)

Az elbeszélés (*relation*) irodalmibb igényű beszámoló, amelynek megjelenésére sokat, olykor évtizedeket kell várni. Willem Ijsbrantsz Bontekoë holland utazó és felfedező például 1618–1625 között járt a Holland Kelet-indiai Társaság területein. Több viszontagság után 1625-ben ért vissza Hoornba, ám útleírását csak 1646-ban adta közre. A magunk részéről idesorolnánk a „belső utazás” irodalmát is, amely a 19. század közepén a nemzet, a nacionalizált tér megismerése érdekében született meg,¹⁷ majd a szociografikus igényű művek sorával gyarapodott a 20. század első és második felében (kezdetben a „paraszti vidék”, később a munkáslét problémavilága iránti érzékenyítés szándékával, irodalmi igénygel).

A *másodlagos elbeszélés* úgy keletkezik, hogy az utazó élményeit más szerző publikálja. Charles Pierre Claret de Fleurieu például felfedező, hidrográfus és

15 Az utazási irodalom fordítástörténete (és az annak révén „becserkészhető” recepciótörténet) önmagában is hatalmas kutatási terület. Legújabbban James Cook utazónaplói első magyar fordításának és kiadásának rövid krónikájából kaphattunk erről képet (Sz. Kristóf, 2023). A globális kontextusra érzékeny tanulmány erős inspirációt jelent ahhoz, hogy ne csak adott országok fordítási irodalmát kövessük figyelemmel, hanem legyen igényünk egy-egy emblematis utazástörténeti mű különböző nyelvű fordításain keresztül tanulmányozni az elterjedés kronológiáját és befogadási mintáit.

16 Girault-Fruet, 2010.

17 Radnai, 2022. 13.

politikus volt. Tudományos tapasztalatai egy részét arra használta fel, hogy ő írt Étienne Marchand kereskedelmi célú világ körüli útjáról 1790–1792 között.

Girault-Fruet a szándékuk szerint nem nyilvános közlésre, hanem a koordináció támogatására szolgáló leveleket külön kiemeli. Ezek az írások, az érintettek, a korok és a helyek szempontjából elképesztő változatosságot mutatva, a sokféle-képp használható pusztán történeti forrás kategóriájából akkor lépnek át az utazási irodalom világába, amikor azokat, az elérhető szövegtömeg növelése érdekében, az olvasói igényekre reagálva, szerkesztve megjelentetik. A magánlevél-forgalom darabjai mellett különösen izgalmas betekinteni a kontinenseken átívelő nagy szervezetek belső információk világába (az Európát és Ázsiát összekötő kereskedőtársaságok sokirányú hírcsereformáitól a misszionárius rendtagok és rendfőnökök üzenetváltásaiig).

A direkt információszerzés magas szintű tudatosságát és irányítottságát tükrözik azok a szinte önálló műfajjá lett elvárás- és előírás-kompozíciók is, amelyekkel az ifjú családtagokat vagy (főnemesek esetén) a megbízott írástudókat instruálták, hogy mire figyeljenek, mire legyenek érzékenyek külföldi útjuk vagy peregrinációjuk megkezdésekor. Ilyenek magyar földön is szép számban születtek. Az alaplű-nek tekinthető hazai válogatásba¹⁸ bekerült szövegek tartalomelemzéséből pontosan kihüvelyezhető, hogy milyen információhiány-típusokat milyen forrásokból és milyen módszerekkel vélnek megszerezhetőnek, és milyen relatív fontosságot vagy sürgősséget rendelnek hozzá. Ez folytatódik a 19. század utolsó harmadában is, csak immár a modernizációs cél vezérli mindezt – a világ minden pontjára „fürkészeket” küldő Meidzsi-adminisztrációtól akár Magyarorszáig is.¹⁹

Az utazás és az utazási irodalom történetét azért tekintettük át dióhéjban, hogy kedvet csináljunk ezen a történeti anyagon keresni és érvényesíteni az információ-központú nézőpontokat. Amikor nem az utazók és utazásuk bemutatása, dokumentálása, vagy az úti jegyzetekkel kapcsolatos filológiai részletek válnak fontossá, hanem az utazás révén előálló *információs többletformák* keresése, akkor nagyjából ilyen kérdések felvetésével érdemes elindulni:

- Az új ismeret milyen meglévő információkat, jelentéseket, tudást bővít, hív ki, pontosít vagy alakít át? Mi a szöveges és a képi információ munkamegosztása?
- Hogyan lesz belőle megváltozó tudáskészlet, gondolkodás, miképp befolyásolja mindez az információs viselkedést (tehát milyen kiegészítő megismerési nyomást vált ki, milyen más ismeretekkel kerül fedésbe, hogyan lehet ellenőrizni a valóságtartalmát, milyen további információs szükségletet teremt, milyen összehasonlítás felé terel)?
- Milyen döntésekhez és annak nyomán milyen cselekvésekhez vezet?

18 Kovács, 1990. Benne például: Bethlen Gábor: *Utazási instrukciók* (1625–1628), Nadányi Mihály: *Utasítás az ifjú Nadányi Jánosnak* (1656), Széchenyi György: *Utasítás Toronyi Lászlónak* (1699).

19 Kovács Janka tanulmánya az elméleti reform érdekében a 19. század utolsó harmadában szervezett nyugat-európai tanulmányutak információs hozadékáról kínál izgalmas képet.

- Milyen körben használatnak fel az új információk, hogyan terjednek, mekkora kört érnek el, mennyire megbízhatóak?
- Értelemszerűen: ha viszont az utazásról számot adó információk pontatlanok, hamisak, az emlékezet csapdái vagy a tudásháttér hiányosságai miatt tévesek, elfogultak, torzítottak, szándékosan meghamisítottak, akkor ez hogyan vezet helytelen következtetésekhez, hibákhoz, káros cselekedetekhez?
- Mindebből mire reflektál maga az utazó? Megnevezi-e az utazás információs célját, kontextusba helyezi-e az útnak, illetve az onnan nyert ismeretek átadásának, terjesztésének értelmét és hasznát?
- A kontextusképzésnek mi ad keretet – milyen politikai, filozófiai, tudományos, irodalmi és más kiindulópontokat azonosíthatunk? Milyen keresztutakat találunk a humanizmushoz, a felvilágosodáshoz, a modernhez, az orientalizmushoz, a posztmodernhez?
- Mennyire „helyi érvényű” és mennyire nemzetközi/globális az utazásokból szerzett ismeretek növekedése révén fokozatosan halmozódó tudás?²⁰
- Milyen elsődleges közvetítettségi és érintettségi láncok épülnek ki, kik a helyi informátorok, hogyan oldható meg fordítással a megbízható jelentéscsere, mi a kísérők szerepe, hogyan merül fel igény az utazási tapasztalatok összegyűjtésére, kompilációjára, kiadására?
- Az információ hasznosulásának hány időmetszete van a kortárs felhasználáshoz képest? Különbözik-e a forrástermészete az azonnal megosztott és a nagy késéssel újrafelfedezett/újraközölt tartalmaknak? Követhető-e az átadások-átvételek folyama, az utazási információk kaszkádja? Hány „élete és változata van” az utazáshoz kötődő különböző információs formáknak? Milyen elavulási-eljelentéktelenedési mintázatokat látunk?
- A kuriózumokon túl van-e értelme elmélyülten foglalkozni az ókortól kezdve számos különleges példával rendelkező „utazási epigráfiával”, az utazók által épületek falán, kőfalakon és másutt hagyott, jellemzően bekarcolt jelekkel?
- A távolság, az útvonalak növekvő hossza, a tengeri/édesvízi/szárazföldi jelleg és azok kombinációi milyen információs sajátosságokkal „járnak együtt”?
- Az „útra kelés”, az utazástervezés, az utazásindítással kapcsolatos kockázatok mérlegelése milyen stratégiákat és szokásokat alakított ki a különböző közösségekben?
- Az információs érték teljes kinyerésének reményében milyen olvasási stratégiákkal és háttértudással érdemes utazási szövegek búvárlásába fogni? Hol leselkedik információs értékvesztés?

20 Z. Karvalics László tanulmánya válogatásunk formabontó darabja: a tudásfelhalmozás és -megosztás kérdéseit evolúciós (makroközösségi) kontextusban vizsgálja, igazolva, hogy az utazások révén megszerzett többlettudás az összekapcsolt közösségek méretnövekedése miatti alkalmazkodási igényt (is) szolgálja.

Amikor az egyes kérdések mögé történeti tartalmakat, eseményeket, szereplőket rendelünk, a konkrét leírástól újra és újra vissza kell kanyarodnunk ezekhez az általános kérdésekhez. És akkor a lehetséges, kiemelt információtörténeti relevanciájú résztémakörök között nem említettük meg még maguknak az utazásoknak a sokszínű információs támogatását. Befejezésül ezekre az önálló, kiterjedt szakirodalmi és problémavilágokra vessünk egy pillantást, a teljesség igénye nélkül:

- Térképfajták, útvonalrajzok (megállókkal, kikötőkkel), szárazföldi és tengeri navigáció, tájékozódástámogatás, úti jelzések, határjelzések.²¹
- Idő-, távolság- és sebességmérés.²²
- A tömegközlekedési formák kialakulása után: járattervezés, járatinformáció, menetrend, járatkövetés.
- Az úton lévők kommunikációja, kapcsolattartása az „otthoniakkal” és más úton levőkkel (levél, küldönc, posta, távíró, telefon stb.).
- Az érintkezés, a jelentéscsere és az együttműködés nyelvi feltételei: fordítás, fordítók, és szójegyzékek szerkesztése az utazók számára.²³
- Praktikus tudnivalók célzottan szerkesztett listái: útvonalszakaszok, veszélyek és azok elkerülésének tudása, vámok, helyi törvények és szabályok, ár- és csereérték-információk.
- Mennyire gazdag és rétegzett az utazástámogatás érdekében létrejött vízi és szárazföldi specialisták: a révkalauzok, révészek, karavánvezetők, túravezetők stb. világa?
- Mit tudunk az utazások infrastruktúráját jelentő intézményekkel (szállások, lócserehelyek, kikötők, piacok stb.) és az utazások eredményességét biztosító szokásszerű eljárásokkal kapcsolatos ismeretek alakulásáról, terjedéséről? Mikor jelenik meg a marketing, az utazási szolgáltatások népszerűsítésének gyakorlata?
- Az utazást nehezítő domborzati és egyéb természeti akadályok kezelésére, leküzdésére kialakuló „utazástechnológiai” innovációk mellé hogyan csatlakoznak az útonállók, kalózkodók, rablók elkerülésére, lefűlésére kialakított ellenjátszmák? Mindezekről hogyan vélekednek a korabeli utazók, és hogyan jelenik meg a probléma a populáris kultúra műfajaiban? Felmérhető-e, milyen tényleges szerepet játszanak a nehézségek miatt kiformált nemleges utazási döntések bizonyos helyzetekben? Milyen jelentősége és szerepe volt az utazók megtévesztésére vagy megkárosítására kialakult változatos stratégiáknak?

21 A határkövek, irányítótáblák, ezek jel- és szimbólumvilága még nem érdemesült monografikus figyelemre.

22 A méréstörténet is az információtörténet egyik vakfoltja. Pedig például a sebességmérés nemcsak technikatörténeti izgalmat kínál, mint a hodométer feltalálása az ókorban vagy a tengeri csomó standardizálódásának históriája a kora újkorban: a pontosabb ismeret révén megszerzett pontosabb reprezentációk döntéshozatalra befolyásoló-döntéstámogató szerepe miatt érdemes az alaposabb vizsgálatra. A súly- és űrmértékek, valamint azok átváltása elsőrendű fontosságú kereskedelem-történeti adalékok.

23 Martin, 2021.

- Turisták és a zsebkönyvek születése, praktikus utazási tudnivalókkal: a bédekker (baedeker, travel guide) és története²⁴ az antik előképektől a 21. századig.
- Útlevelek és úti dokumentumok.
- A rajz, a kép, az ábra, később a fotó illusztrációs és azonosítást segítő szerepe.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Baker

1987 Baker, Anne: *Rabszolgák földjén. Egy magyar nő felfedező és rabszolgák között 1870–1873*. Bp., 1987.

Balázs-Piri

2023 Balázs-Piri Krisztina: Sass Flóra, a hölgy pisztollyal és napernyővel. In: *Múlt-kor*, 2023. ősz, különszám [33 női sors a magyar történelemből]. <https://mult-kor.hu/sass-flora-a-holgy-pisztollyal-es-napernyovel-20231029>.

Colbert

2016 Colbert, Benjamin: 'Our Observations Should Not Be Disunited': Collaborative Women's Travel Writing, 1780–1840. In: *Viatica*, 3. (2016) <https://doi.org/10.52497/viatica553>.

Girault-Fruet

2010 Girault-Fruet, Arlette: *Les Voyageurs d'îles sur la route des Indes aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 2010. (World Geographies, 15.)

Hale

1979 *The Travel Journal of Antonio de Beatis through Germany, Switzerland, the Low Countries, France and Italy 1517–1518*. Ed.: Hale, J. R. London, 1979. (The Hakluyt Society Series.)

Handley

2011 Handley, Mark: *Dying on Foreign Shores: Travel and Mobility in the Late-Antique West*. Portsmouth, 2011. (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series.)

Z. Karvalics – Szabó-Gajmer

2023 *Utazók, utazások, utazási irodalom. Az információs többlet nyomában. A Szegedi Információtörténeti Műhely tizenegyedik konferenciájának előadásai*. Szerk.: Z. Karvalics László – Szabó-Gajmer Bernadett. Szeged, 2023.

Kempe

1996 *The Book of Margery Kempe*. Ed. by Lynn Staley. Kalamazoo, Michigan, 1996. (Medieval Institute Publications.)

24 Talán nem meglepő, hogy az útikönyv, ami mások utazását megkönnyítő segédletként szolgál, szintén a 18. század végén születik meg. Már Thomas West tiszteletes 1778-ban kiadott útikönyve is nagyon népszerűnek bizonyult, amelyben korábbi utazók tapasztalatait gyűjtötte össze, hogy az északnyugat-angliai Lake District látogatására, nevezetességek megtekintésére, gyönyörködésre és sétára bátorítsa honfitársait. Magának a pontos és megfelelő csoportokba osztott, hiteles és olykor frissülő információkra építő műfajnak az igazi megteremtője azonban Mariana Starke író, aki az utazni vágyó britek számára főleg francia és itáliai területek bejárásához kínált sok kiadásban megjelent, népszerű segédletet.

Kovács

1990 *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. Szerk.: Kovács Sándor Iván. Bp., 1990.

Sz. Kristóf

2023 Sz. Kristóf Ildikó: 1783. Megjelenik James Cook utazónaplóinak első, kivonatos magyar fordítása. In: *Magyarország globális története. A kezdetektől 1868-ig*. Szerk.: Laczó Ferenc – Vadas András – Varga Bálint. Bp., 2023. 393–397.

Martin

2021 Martin, Alison E.: Travel Writing and Translation History In: *The Routledge Handbook of Translation History*. Ed.: Rundle, Christopher. London, 2021. 422–434.

Mills

1991 Mills, Sara: *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing*. London, 1991.

Radnai

2022 Radnai Dániel Szabolcs: A hazatalálás történetei – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén (Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz). In: *Verso: Irodalom-történeti Folyóirat*, 5. (2022) 1. sz. 9–34.

LÁSZLÓ Z. KARVALICS – BERNADETT SZABÓ-GAJMER

TRAVELS, TRAVELLERS AND TRAVELOGUES: UNDER INFORMATION HISTORY MAGNIFYING GLASS

Historians are aware of the special role of trade routes and merchants as key actors of long distance information flow. However, there is a special set of travels which organized directly with information acquisition goals, taking out or purchasing information goods (manuscripts, books, maps, technology descriptions and prototypes, know-hows, experts). That was the topic of our 11th Information History workshop on May 26, 2023, and this issue of *Világtörténet* is a selection from the best papers of the event. The introduction situates these papers in information history context, highlighting two new travel history narratives and listing relevant research questions for future elaboration. The authors point out the special motivation, possibilities, burdens, and forms of danger woman travellers manage: these differences lead them to other experiences, other sensibilities, and points of views, than their male fellow travellers. And, they argue, it is time to re-read and re-evaluate the (printed and translated) travel literature from an information perspective (using Girault-Fruet's typology). Finally, the introduction proposes 14 complex research questions to find the different forms of information surplus, "extracted" from travel events, and 12 other questions to raise attention for another subfield: the examination of information supporting tools of travels.

Információs haszon vagy veszteség?

II. Sarrukín asszír király i. e. 714-es urartui hadjáratának értelmezési családjai

II. Sarrukín asszír király 8. hadjáratának (i. e. 714) szövegét 1912-ben publikálta François Thureau-Dangin (1872–1944), a századforduló neves francia asszirológusa.¹ A néhány éven belül előkerült töredékekkel kiegészítve² ez lett az egyik leg hosszabb (430 soros) és legjobban rekonstruálható asszír királyfelirat, melynek azóta több fordítása is elkészült.³ Az asszirológusokat,⁴ ókortudósokat,⁵ sőt bibliakutatókat⁶ is nyomban lenyűgözte a magas irodalmi stílusban megírt ókori hadjárat szövege. A dokumentum egy Assur istenhez intézett levél (*Gottesbrief*), amely beszámol arról, hogyan szedte be az asszír király a behódoló fejedelmek adóit, hogyan győzte le stratégiai hátrányból kiindulva az urartui királyt, hogyan pusztította végig Urartu gazdag városait, beleértve Urartu koronázási városát, Muszaszirt. Egy olyan hadjáratleírással van dolgunk tehát, amely az utazási beszámolók egy speciális esete. Milyen funkciót töltött be a 20. századi asszirológia tudománytörténetében ez a különös királyfelirat? Milyen információkat igyekezett kisajtolni a modern tudós a szövegből? Milyen értelmezési családok alakultak ki a 21. századra – visszatükrözve nemcsak Sarrukín hadjáratának interpretációs lehetőségeit, hanem az asszirológia historiográfiai dimenzióit is. Hogy e kérdések megválaszolhatóak legyenek, szövegünket tágabb tudománytörténeti kontextusban érdemes elhelyezni.

A robbanásszerűen megnövekedő ismeretanyag a 18–19. században azt a benyomást keltette a korabeli nyugati értelmiségben, hogy a körülöttünk lévő világ objektív módon – az empiria és a ráció segítségével – megismerhető. Számos új tudomány létrejöttéhez vezetett e felhőtlen optimizmus (fizika, kémia, régészet, szociológia, antropológia stb.). A tudósok úgy gondolták, minél több pozitív adatot gyűjtenek, annál közelebb kerülnek az igazsághoz,⁷ illetve azok hasznosításával az emberiség boldogságához.⁸ Hittek az ember folyamatos tökéletesedésében és

* A szerző az Adventista Teológiai Főiskola oktatója (2119 Pécel, Ráday u. 12.).

1 Thureau-Dangin, 1912 (akkád–francia).

2 Meissner, 1922; Schroeder, 1922; Weidner, 1937–1939.

3 Luckenbill, 1927. 73–99. (angol); Mayer, 1983 (akkád–német); Foster, 2005. 790–813. (angol); Mayer, 2013; Niederreiter, 2019 (magyar); Frame, 2021. no. 65.; (akkád–angol).

4 Pinches, 1913.

5 Lehmann-Haupt, 1917.

6 Albright, 1916.

7 Kampis, 2022. 33–36.

8 Carr, 1995. 107.

a tudás szakadatlan fejlődésében. Fontos hangsúlyozni, hogy az asszirológia ennek a kornak a szülöttje volt,⁹ így az anyatejjel szívta magába ezt a két axiómát: a világ megismerhető és a tudomány kumulatív.

A 20. század sok területen változást hozott a gondolkodásban. A kiegyensúlyozottnak hitt newtoni világképet fölváltotta a relativitáselmélet és a kvantumfizika. A társadalomtudományok területén is lecsapódtak a természettudományos felismerések. A körülöttünk lévő világ objektív megismerése kérdésessé vált.¹⁰ Az emberiség fejlődésébe vetett optimista hitét a világháborúk és a totalitárius rezsimiek romba döntötték. A 20. század második felének nagy hatású tudományfilozófusa, Thomas S. Kuhn (1922–1996) megállapította, tudásunk nem kumulatív, hanem paradigmatis.¹¹

Az ismeretanyag fölhalmozása (kumulálása) – Kuhn szerint – csak korlátozott mértékben járul hozzá a tudomány fejlődéséhez, sőt egy ponton túl gátként funkcionál. Új szemléletnek, paradigmaváltásnak kell beköszöntenie ahhoz, hogy a tudomány fejlődése ismét lendületbe jöjjön. Ilyen paradigmaváltást eredményezett a természettudományban Nikolausz Kopernikusz (1473–1543) csillagászati fölismerése. Nem a Nap forog körülöttünk, hanem mi forgunk a Nap körül.¹² Idesorolható az einsteini relativitáselmélet is.¹³ A társadalomtudományokban is vannak paradigmaváltások, csak talán – a laikusok szemében – kevésbé látványosak. A történettudományban ilyen paradigmaváltás volt a felvilágosodás utáni professzionalizálódás és historizmus, az 1930-as évektől – az Annales iskola hatására – a társadalom- és gazdaságtörténet megerősödése, majd az 1980-as évektől egy újfajta kultúrtörténet megjelenése.¹⁴

Thomas S. Kuhn szerint a különböző paradigmák egymás mellett, párhuzamosan is élhetnek. Két párhuzamos paradigma között az átjárás minimális. Ilyesmi csak „megtérés” útján következhet be.¹⁵ Könyve második kiadásának előszavában Kuhn elejtett egy érdekes megjegyzést, mely megkönnyíti a különböző paradigmák beazonosítását. A lábjegyzetek. Azonos paradigmához tartozó tudósok csak a saját „családjuk” tanulmányaira hivatkoznak munkáik lábjegyzeteiben és bibliográfiáiban.¹⁶ Ugyanabban a diszciplínában, de különböző paradigmában dolgozó tudósok szinte tudomást sem vesznek egymásról.

Thomas S. Kuhn lábjegyzetekre vonatkozó megfigyeléséből kiindulva érdemes megvizsgálni, hogyan jelentkezik ez a jelenség az asszirológiában. Egészen leszűkítve a témát, hogyan jelennek meg az értelmezési lehetőségek II. Sarrukín 8. hadjáratleírásának tudománytörténetében. A történelmi forrássá lett „utazási beszámoló” ugyanis több mint száz éve ihleti meg a tudósokat, akik persze mindig új

9 Oppenheim, 1982. 29–32.

10 Romsics, 2011. 186–190.

11 Kampis, 2022. 107–108.

12 Kuhn, 2002. 77–79.

13 Uo. 107–108.; Aczel, 2004. 37–39.

14 Raphael, 2003. 15.

15 Kuhn, 2002. 32.

16 Uo. 11.

szemléleti keretrendszerbe kényszerítik bele a dokumentumot. Így a rekonstrukció-generációk remekül elemezhetőek az információs nyereség és veszteség kategóriái alapján.

II. Sarrukín 8. hadjáratának tudománytörténete

A tér kérdése

A kutatás irányát Thureau-Dangin határozta meg. A francia asszirológus ugyanis a szövegkiadás kommentárjában részletesen rekonstruálta Urartu korabeli történeti földrajzát, illetve Sarrukín hadjáratának útját. Eredményeit térképen is vizualizálta. Ő maga úgy képzelte el, hogy II. Sarrukín i. e. 714-ben Kalhuból indítva hadjáratát keletről megkerülte az Urmia-tavat, és a Szahent hegységnél tönkreverte az urartui erőket (Uauš hegyi csata); aztán északról megkerülte a Van-tavat, majd ismét keleti irányba fordulva kifosztotta az urartui koronázási várost, Muszaszirt; végül pedig északi irányból visszaért Kalhuba (A modell). Thureau-Dangin gigantikus hadjárat-rekonstrukciója szerint Sarrukín és serege hozzávetőlegesen 1600 kilométert tett meg júniustól októberig.¹⁷ Ettől kezdve mind a mai napig a kutatás egyik legfontosabb erőfeszítése, hogy a szöveget az urartui történeti földrajz, illetve a hadjárat rekonstruálására használják föl. A 84 vizsgált tanulmányból 60 (71,4%) foglalkozik részletesen vagy futólag a földrajz és a hadjárat-rekonstrukció kérdésével. Ebből 27 szakcikknek explicit módon ez a deklarált célja (32,1%).

A földrajzi kérdések sokakat foglalkoztattak tehát, de a hadjárat útvonalának rekonstrukciója majdnem annyi lehetőséget kínál föl, mint ahányan foglalkoznak a kérdéssel. Paul Zimansky (1946–) hívta föl először (1990) arra a figyelmet, hogy a szerteágazó álláspontokat tipologizálni kell.¹⁸ Az e témával foglalkozó 60 tanulmány vizsgálata során bennem négy modell rajzolódott ki:

A modell: Az Urmia-tó megkerülése keletről, a Van-tó megkerülése északról (1. ábra).

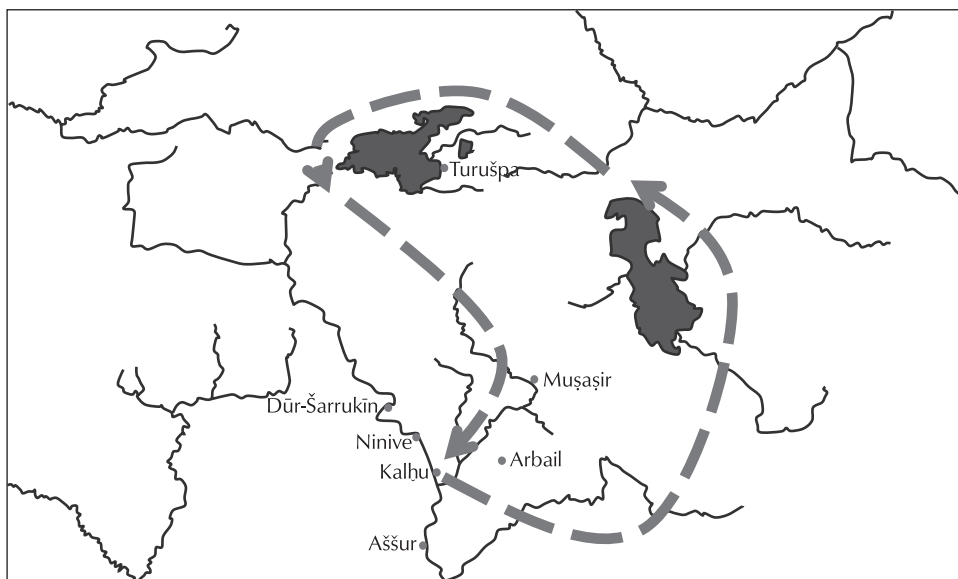
B modell: Az Urmia-tó megkerülése keletről, a Van-tó északkeleti csücskének megközelítése, illetve érintése (2. ábra).

C modell: Az Urmia-tó megkerülése keletről és nyugatról (3. ábra).

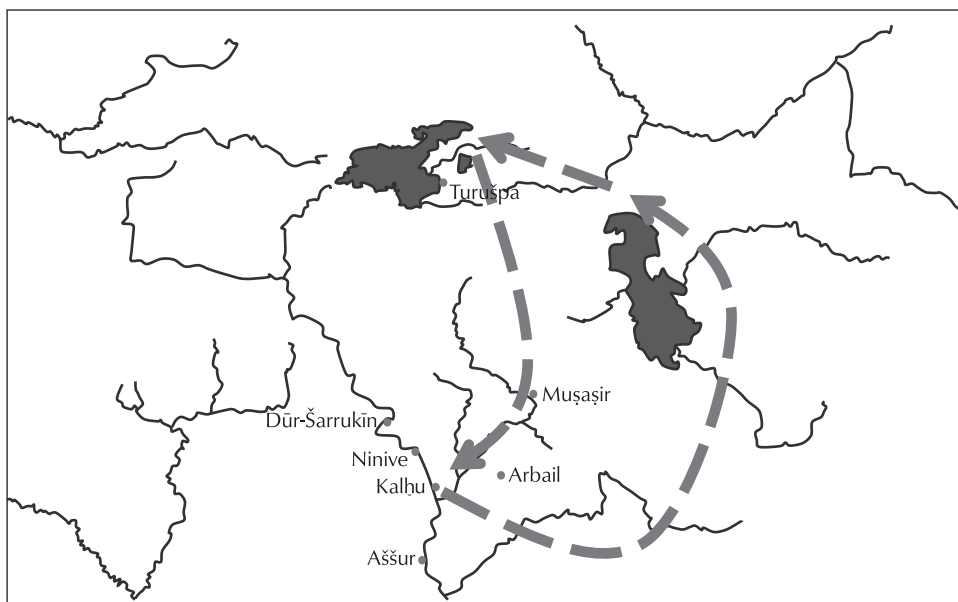
D modell: Az Urmia-tó déli partjának érintése (4. ábra).

¹⁷ Danişmaz, 2018. 114–115.

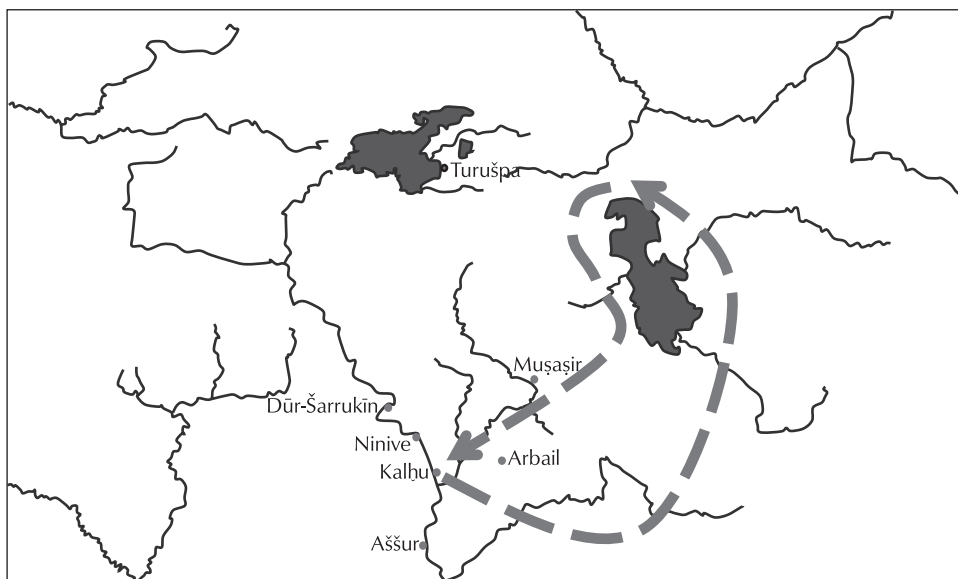
¹⁸ „(1) Those that have Sargon go north of both Lake Urmia and Lake Van, marching east of the former and west of the latter; (2) those involving a circuit of Lake Urmia only; and (3) those that see him approach the southern and western shores of Lake Urmia and return to Assyria without circling either lake.” Zimansky, 1990. 4. Ezt követi: Danişmaz, 2018. 114–115. Egy hosszú és egy rövid hadjárat-rekonstrukcióról beszél: Vera Chamaza, 1995–1996. 253–261.

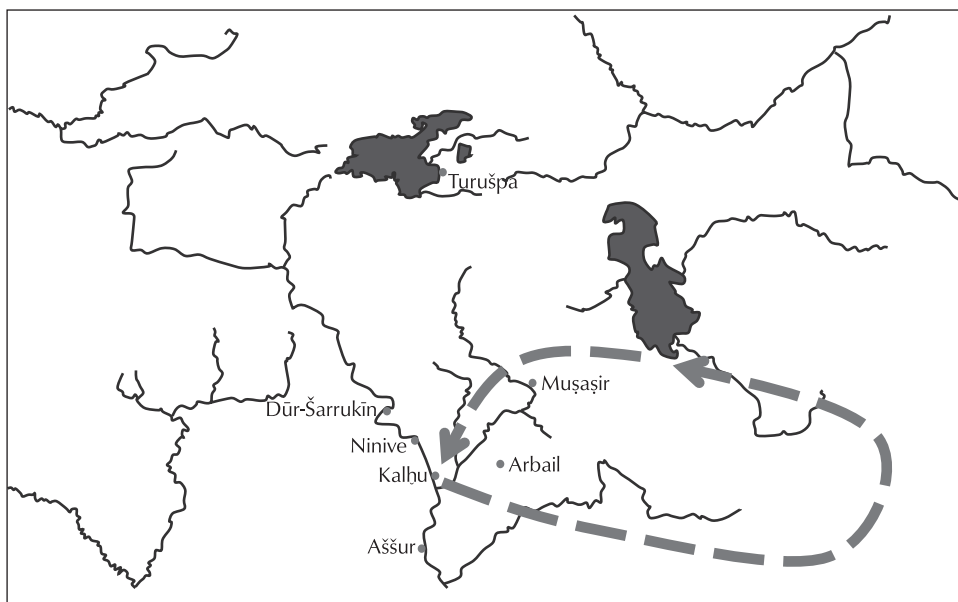
1. ábra. A modell

2. ábra. B modell

3. ábra. C modell

4. ábra. D modell

Az A modell – mint ahogyan már említettem – François Thureau-Dangin-nel kezdődött 1912-ben. Összesen kilenc kutató fogadta el a francia asszirológus hipotézisét, részben komolyabb reflexió nélkül.¹⁹ Csak ketten tudták azonban az elméletet részletes analízissel alátámasztani. Charles Allen Burney (1930–) az 1950-es években,²⁰ utoljára pedig Wolfram Kleiss (1930–2020) az 1960–1970-es években.²¹ Ma már a tudomány fórumán gyakorlatilag senki sem képviseli az A modellt.²²

A B modell Friedrich Lehmann-Haupt (1861–1938), Urartu egyik legelső modern kutatójával kezdődött.²³ Már 1917-ben vitába szállt Thureau-Dangin felvételével. Szerinte Sarrukín megkerülte ugyan az Urmia-tavat, de a Van-tónak csak a keleti csücskét érintve fordult dél felé, Muszaszirnak, majd Kalhunak (1400 kilométer). Álláspontját következetesen képviselte cikkeiben, illetve Arméniairól szóló háromkötetes monográfiájában.²⁴ Kétségtelen, hogy az 1910-es években Lehmann-Haupt sokkal nagyobb, személyes tapasztalatokon alapuló helyismerettel rendelkezett az örmény régióról, mint a 11 évvel fiatalabb Thureau-Dangin, aki csak az 1920-as évek közepétől kezdte el rendszeresen látogatni a Közel-Keletet. A személyes helyismeret később is érv a hadjárat-rekonstrukció körüli vitában.²⁵ Összesen tizenkét követője van a B modellnek, akik egészen az 1970-es évekig folyamatosan jelen voltak a kutatásban.²⁶ Négy kutató részletes analízissel próbálta igazolni a rekonstrukció érvényességét.²⁷ Utoljára Gunnar Wießner érvelt a Van-tó elérése mellett az 1990-es évek végén.²⁸

Az örmény származású, később Belgiumban letelepedő, végül a náci megszállás alatt tragikusan életét vesztő Nicholas Adontz (1871–1942),²⁹ majd valamivel később a cambridge-i asszirológus, James V. Kinnier Wilson (1921–2022)³⁰ – bár mindketten amellett érveltek, hogy az asszírok elérték a Van-tavat – arra figyeltek föl, hogy II. Sarrukín 8. hadjáratának egy szakasza megegyezik III. Sulmanu-asarídu 3. hadjáratának leírásával (5. ábra).³¹

19 Pinches, 1913; Piotrovski, 1959; Labat, 1967; Piotrovski, 1969; Wäfler, 1976.

20 Burney, 1957; Burney–Lang, 1971. 155–158.

21 Kleiss, 1969–1970.

22 Az A modellt képviselő utolsó írás 2005-ben nem asszirológus tollából származott. Carey, 2005.

23 Salvini, 2015.

24 Lehmann-Haupt, 1917; Lehmann-Haupt, 1918; Lehmann-Haupt, 1926. 309–329.

25 Wright, 1943; Burney, 1957; Kleiss, 1969–1970; Kleiss, 1977.

26 Olmstead, 1923; Herzfeld, 1935. 15–14.; Adontz, 1946. 365–372.; Laessøe, 1951; Riemschneider, 1965. 83–97.

27 Wright, 1943; Kinnier Wilson, 1962; Van Loon, 1975.

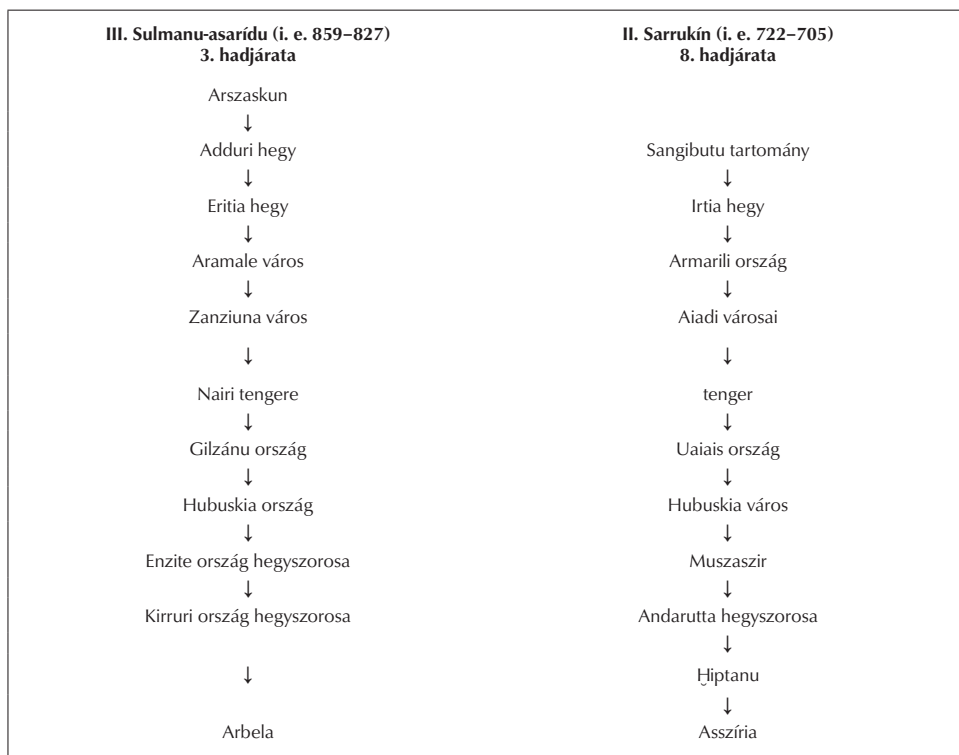
28 Wießner, 1997–1998.

29 Adontz, 1946. 108.

30 Kinnier Wilson, 1962. 107–108.

31 Salvini, 1995a. 29.

5. ábra. III. Sulmanu-asarídu 3. és II. Sarrukín 8. hadjárata

Ebből a megfigyelésből indult ki Altan Çilingiroğlu (1945–) török kutató 1976-os cikkében.³² Ugyanakkor a két hadjárat útvonalát elszakította a Van-tótól, és az Urmia-tó felé mozdította el. Ezek után kezdett kirajzolódni a hadjárat rekonstrukciójának egy újabb modellje (C modell). Ez a modell elfogadta ugyan az Urmia-tó keletről való megkerülését, de ahelyett, hogy Armarili városát és az Eritia-hegyet a Van-tó északkeleti csücskében lokalizálta volna, az Urmia-tótól északkeletre határozta meg. Ebből tehát az következett, hogy Sarrukín hadjáratát az Urmia-tó nyugati partján északról dél felé folytatta, hogy Muszaszir kifosztása után Kalhuba érkezen haza. Çilingiroğlútól függetlenül több kutató is hasonló eredményre jutott, többek között a British Museum munkatársa, Julian Reade (1938–),³³ vagy Henry W. F. Saggs (1920–2005), aki Asszíriáról szóló könyve (*The Might That Was Assyria*) megírása-kor a walesi Cardiff Egyetem professzora volt.³⁴ A C modell legfontosabb referenciapontját Paul Zimansky (1946–) 1990-es cikke jelentette.³⁵ Ő sem hivatkozik ugyan Çilingiroğlu cikkére, de őt követően mindenki hivatkozik rá, aki a C modellt

32 Çilingiroğlu, 1976.

33 Reade, 1978. 141.

34 Saggs, 1984. 93–96.

35 Zimansky, 1990.

tartja Sarrukín hadjáratának legpontosabb rekonstrukciójának.³⁶ Összesen 16 tanulmány sorolható ehhez a modellhez, és mind a mai napig népszerű.

1942-ben az amerikai ókortörténész, Horace A. Rigg Jr. (1909–1978) volt az első, aki szerint Sarrukín hadjáratának semmi köze nem volt a Van-tóhoz, sőt a sereg az Urmia-tavat sem kerülte meg. Ehelyett a hadjárat az Urmia-tótól délkeletre, a Sulaimaniya régióban, illetve attól keletre és északkeletre (az Urmia-tó déli csücskét érintve) zajlott (D modell). Érvei filológiai megfontolások mellett főleg logisztikai alapon álltak.³⁷

Az 1942-t követő években tanulmányáról csak a kritika hangján nyilatkoztak. Elmélete az 1970-es években vetődött föl ismét, anélkül azonban, hogy nevét említették volna. Oscar White Muscarella (1931–2022), a Metropolitan Museum kurátora vetette föl másodszor (1971) egy Urmia-tótól délkeletre zajló hadjárat lehetőségét.³⁸ Néhány évvel később Louis D. Levine (1940–), aki ekkor a torontói Royal Ontario Museum kurátora volt, egy egész tanulmányt szánt az új modell igazolásának (1977).³⁹ Levine tanulmánya az új modell hivatkozási pontjává vált. Tizenhárom kutató (19 tanulmányban) sorakozott föl a D modell mögé – olyan nevek, mint az olasz uratológus, Mirjo Salvini (1938–)⁴⁰ vagy a német asszirológus, Walter Mayer (1941–2019).⁴¹ Bár a modellt eleinte kételkedve fogadták a lehetséges útvonal-rekonstrukciók között, mégis ma már számszerűleg a legnagyobb bázissal rendelkező hipotézis.

Az idő kérdése

François Thureau-Dangin 1912-es szövegkiadása részletesen foglalkozik a földrajzi tér kérdésével. Ő azonban egy másik irányban is meghatározta a kutatást, méghozzá az idő vonatkozásában. A kimmerek az i. e. 8. század végén északról betörték Urartuba, és vereséget mértek rá. Vajon milyen sorrendben történtek az események? Vajon Sarrukín 8. hadjárata annyira megtörte volna Urartu erejét, hogy képtelen volt ellenállni az északi barbár betörésnek (A>K modell)? Vagy éppen fordítva történt? A kimmér betörés következett be elsőnek, és ezt a katasztrófát kihasználva indította meg Sarrukín i. e. 714 júniusában az Urartu elleni hadjáratát (K>A modell). Hogy ki melyik kronológiai sorrend mellett foglal állást, az attól függ, milyen jelentőséget tulajdonít az asszír, illetve a kimmér fenyegetésnek. A német orientalista, Karlheinz Kessler (1948–) például így írt 1986-ban: „Az asszír támadás valószínűleg

36 Liebig, 1991; Liebig, 1996; Vera Chamaza, 1994; Vera Chamaza, 1995–1996; Grekyan, 2010; Maniori, 2010; Kroll, 2012; Frahm, 2017; Kroll, 2018; Niederreiter, 2019. 119.

37 „To cover 1500 miles (flat measurement) over some of the most mountainous country in the world; against almost constant fighting, or the menace of it; with days consumed in celebrations, receipt of tribute, and diplomatic gestures; with the necessity of reorganizing the conquered territories, at least to secure them from immediate revolt (...); and the meticulously detailed sack of Muşasir – plainly, is impossible. His route must have been shorter.” Rigg, 1942. 132.

38 Muscarella, 1971. 49.

39 Levine, 1977.

40 Salvini, 1995a; 1995b.

41 Mayer, 1980; 1993; 1995; 2013.

nem volt egzisztenciális kérdés Urartu számára. (...) A saját katonai győzelméről és Rusa azt követő gyászáról beszámoló Sarrukín-jelentés drasztikus kifejezés-módja ellenére az északról érkező kimmér veszély fenyegetőbb tényező volt Urartu számára.”⁴²

Néhány évvel később Kessler kortársa és honfitársa, Walter Mayer (1941–2019) éppen fordítva látta a problémát: „Az északkeleti kimmér betörések [Rusa] birodalmának csak tűszúrások lehetnek az Asszíriával folytatott konfliktushoz képest, amely hosszú távon mindkét fél számára az egzisztenciáért folyt.”⁴³

Thureau-Dangin a K>A modell kronológiájával azonosult,⁴⁴ csakhogy, mint Friedrich Lehmann-Haupt. A német orientalista szerint Sarrukín nem tett mást, csak kihasználta Urartu szorult helyzetét, ami a kimmér betörés következtében alakult ki.⁴⁵ Ez a modell folyamatosan jelen volt a kutatás 110 évében. Összesen 16 tudós sorakozott föl Lehmann-Haupt logikája mögé,⁴⁶ köztük olyan jeles személyek, mint az örmény történész, Nicholas Adontz⁴⁷ vagy az olasz urartulógus, Mirjo Salvini.⁴⁸ Utoljára 2017-ben a francia ókortörténésznő, Josette Elayi-Eschaich (1943–) foglalt állást a K>A modell mellett.⁴⁹

A nagy hatású asszirológus, Albert T. E. Olmstead (1880–1945) a tér kérdésében szakít Thureau-Dangin elképzelésével. Ugyanígy vitába száll francia kollégájával az idő vonatkozásában is. Olmstead későbbre teszi a kimmér betörést Sarrukín hadjáratánál.⁵⁰ Az alternatív vélemény Olmstead után csak elvétve kapott szót.⁵¹ A hipotézist a münsteri asszirológus, Walter Mayer hozta vissza a köztudatba az 1980–1990-es években.⁵² Érvelésének leplezetlen eleme volt az asszír katonai felsőbbrendűségről vallott elfogult álláspontja. Az asszírok Mayer szerint nem játszhatták a másodhegedűs szerepét az i. e. 714 körül zajló eseményekben.⁵³ Mayer-től kezdve többen is azonosultak ezzel a kronológiával.⁵⁴ Összesen nyolc kutató vallotta, illetve vallja magáénak az A>K modellt.

1988-ban egy harmadik kronológia lehetősége is fölvetődött: a kimmérek és az asszírok egy időben támadták meg és roppantották össze I. Rusa királyságát

42 „Der assyrische Angriff war für Urartu wahrscheinlich keine existentielle Frage (...). Trotz der drastischen Ausdrucksweise des Sargonischen Berichtes über die eigenen militärischen Erfolge und die anschließende Trauer Rusas was die Kimmerier-Gefahr von Norden der bedrohlichere Faktor für Urartu.” Kessler, 1986. 68.

43 „Kimmerische Einfälle im Nordosten seines [Rusa] Reiches konnten für ihn nur Nadelstiche sein, verglichen mit der Auseinandersetzung mit Assyrien, bei der es auf beiden Seiten längerfristig um die Existenz ging.” Mayer, 1993. 170.

44 Thureau-Dangin, 1912. xiv–xv., xx.

45 Lehmann-Haupt, 1926. 315–317.

46 Piotrovski, 1959; Riemschneider, 1965. 83–97.; Labat, 1967. 63–64.; Piotrovski, 1969. 91–94.; Burney-Lang, 1971. 157.; Wäfler, 1976. 20.; Çilingiroğlu, 1976; Wäfler, 1981; 1986; Wartke, 1993. 47.; Ivantchik, 1993. 34–41.; Jakubiak, 2004; Melville, 2016. 126–128.

47 Adontz, 1946. 365.

48 Salvini, 1995a, 85.; 1995b. 143–144.

49 Elayi, 2017. 138–139.

50 Olmstead, 1923. 266.

51 Smith, 1925; Kristiansen, 1988. 23.

52 Mayer, 1993; 1995. 112–113.; 2013.

53 Mayer, 1993. 170–171.

54 Dezső, 2004. 340–349.; Fuchs, 2009; Roaf, 2012; Kroll, 2018.

(A=K modell). Az előző rekonstrukciós kísérletekhez képest azonban jóval kevesebben, mindössze hárman álltak ez idáig a modell mögé: a dán Anne Katrine Gade Kristiansen,⁵⁵ az olasz Giovanni Battista Lanfranchi (1949–),⁵⁶ valamint az örmény Yervand H. Grekyan.⁵⁷

Paradigmaváltás a szöveg értelmezésében

Azok a tudósok, akiket eddig felsoroltam, különböző elképzeléseket fogalmaztak meg a térről és az időről II. Sarrukín 8. hadjáratával kapcsolatban. A kutatók egymással vitában állnak, kritikákat fogalmaznak meg egymás elméleteivel szemben, és felsorakoznak egy-egy modell mögé. Így négy egymástól különböző útvonalrekonstrukciós modellről beszéltünk. Ezek mégsem nevezhetők a hadjárat értelmezésének különböző paradigmáinak. A négy modell követői – bár vitában állnak egymással – ismerik egymás munkáit, és rendszeresen hivatkoznak egymás műveire. Ugyanez érvényes az időbeliség kérdéseire is. A három jól elkülöníthető kronológiai modell nem a hadjárat három interpretációs paradigmája, hanem csak az események három lehetséges elrendezése egyazon paradigmán belül. Az sem állítható, hogy az urartui hadjárat értelmezésében a térrel és az idővel foglalkozó tanulmányok két különböző paradigma megnyilvánulásai lennének. A tér és az idő kérdése egyazon megközelítés különböző aspektusai. A 60 cikkből, melyek elsősorban a hadjárat földrajzának rekonstrukcióját tűzték ki célul, 25 foglalkozik a kronológia problémájával is (45%). Hasonló kijelentést tehetünk, ha megfordítjuk a dolgot. 31 tanulmányból, melyek az események egymásutánosságát vizsgálják, 25 figyelembe veszi a földrajzi kérdéseket is (81%). A lábjegyzetek és hivatkozások mind az idő, mind pedig a tér problémái között, illetve azokon belül összekötik egymást.

Ezek egy értelmezési család különböző tagjai, egy paradigma részei. Ha vitában is állnak egymással, hermeneutikai kiindulópontjuk azonos, vagy legalábbis nagyon hasonló. A kutatók arra törekszenek, hogy minél több pozitív adatot (elsősorban régészeti és filológiai információt) gyűjtsenek össze a térre és az időre vonatkozólag. Ennek az értelmezési keretnek az a pozitívista gondolat az alapja, hogy az úgynevezett tények kumulálásával egyre közelebb kerülünk a hadjáratra vonatkozó igazsághoz. Bár e paradigma filozófiai alapjaival nemigen foglalkoztak a kutatók,⁵⁸ kimondatlanul mégis mindenki ugyanabban az értelmezési keretben mozog.

Ez az egyöntetűség először 1960-ban tört meg, amikor A. Leo Oppenheim (1904–1974) megírta tanulmányát II. Sarrukín 8. hadjáratának funkciójáról. Ő volt az első, aki a szöveghez nyúlva sem a kimmérekkel, sem pedig Urartu politikai földrajzával nem foglalkozott. Lábjegyzeteiben egyetlen olyan korábbi tanulmányra sem utalt, amely Sarrukín urartui hadjáratával foglalkozott.⁵⁹ Ehelyett a szöveg funkciójára kérdezett rá. Mit jelenthetett ez a különleges szöveg egy i. e. 8. század vé-

⁵⁵ Kristiansen, 1988. 40–43., 80–98.

⁵⁶ Lanfranchi, 1990. 11–41.

⁵⁷ Grekyan, 2010. 90.

⁵⁸ Talán egy kivételtől eltekintve: Mayer, 1995. 4–5., 37–38

⁵⁹ A kivételt Rigg, 1942 cikke képezi. Oppenheim, 1960. 135.

gén élő asszír ember számára? Oppenheim arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Sarrukín istenlevelét egy ünnepélyes ceremónia keretén belül hangosan fölolvasták Assur lakossága előtt. Ezért volt fontos a különböző urartui város civilizációs vívmányainak látványos leírása. Így nyer értelmet Ušqaja lótenyésztésének dicsérete (167–187), Ulhu öntözőrendszerének részletes méltatása (199–232) vagy Sangibutu kommunikációs világítótornyainak a leírása (233–268). Ezek mind a korabeli hallgatóság érdeklődését hivatottak fönntartani. Ebben pedig Oppenheim a történetírás első csírait vélte fölfedezni.⁶⁰

Az új megközelítés – Oppenheim, illetve a cikket közlő chicagói folyóirat (*Journal of Near Eastern Studies*) szakmai tekintélye ellenére – csak lassan került be a modern paradigmában dolgozó kutatók köztudatába. Először 1976-ban Altan Çilingiroğlu tüntette föl egy lábjegyzetében a chicagói asszirológus cikkét.⁶¹ Néhány évvel később Markus Wäfler (1943–2020) utalt rá egy, a Sarrukín 8. hadjáratával foglalkozó kimerítő bibliográfiájában.⁶² Paul Zimansky hivatkozásai az 1980-as évektől emelték be hosszú távon Oppenheim cikkét a hadjáratával foglalkozó tudósok köztudatába.⁶³ Ettől kezdve alig született olyan Sarrukín urartui hadjáratával foglalkozó tanulmány, amely ne említene a chicagói asszirológus 1960-as cikkét.

Sarrukín 8. hadjáratának értelmezésében a paradigmaváltás tulajdonképpen 1980-ban következett be. Carlo Zaccagnini a Cetonában (Toscana, Olaszország) tartott asszirológiai konferencián egészen új megvilágításba helyezte az istenlevél szövegét.⁶⁴ Az előadás egy évvel később meg is jelent, a cikkben egy szó sem esik az Urmia-tóról, sem a kimméerekről, sőt Oppenheim gondolataival is – bár hivatkozik rájuk – szembehelyezkedik. Zaccagnini szerint az urartui civilizációs teljesítményeket leíró szövegrészeknek semmi közük az idegen kultúra csodálatához vagy tiszteletéhez. Az asszír sereg ezeket a létesítményeket következetesen lerombolta. A szöveg egy etnocentrikus bináris rendszert tükröz vissza, melyben minden dolognak, mely a centrumhoz kapcsolódik pozitív, és minden dolognak, mely a perifériához kapcsolódik, negatív értéke van. Így az urartui civilizációs teljesítmények nem hordozhatnak pozitív értékelést. Káoszba kell azokat dönteni. Megközelítését Ulhu városán illusztrálta a leglátványosabban:⁶⁵

- Ulhu kaotikus állapota Rusa előtt (200–201) – pozitív érték az asszírok szemében.
- Ulhu öntözőrendszerének kiépítése Rusa által (202–214) – negatív érték az asszírok szemében.
- Ulhu lerombolása Sarrukín által (215–232) – pozitív érték az asszírok szemében.

⁶⁰ Oppenheim, 1960. 146–147.

⁶¹ Çilingiroğlu, 1976. 266.

⁶² Wäfler, 1981. 97.

⁶³ Zimansky, 1985. 5, 104.; Zimansky, 1990. 2., 19., 21.

⁶⁴ A konferencia előadásai egy évvel később meg is jelentek. Fales, 1981.

⁶⁵ Zaccagnini, 1981. 264–276.

Egy évtizeddel később Frederick Mario Fales (1946–) cikkében olyan ideológiai mintázatokat mutatott be, amelyek 30 évvel korábban elkerülték Oppenheim figyelmét. Fales megfigyelte például, hogy az asszír király előtt mindig emberfeletti kihívások tornyosulnak, melyeket azonban ő minden egyes esetben ügyes bravúrral leküzd. A hagyományos modern értelmezés szemében az Uauš hegynél vívott csata Sarrukín ügyes stratégiai húzása volt, mivel a hátrányban lévő, létszámban alulmaradó asszír sereget győzelemre vezette a fölkészült, létszámban nagyobb urartui sereg ellen.⁶⁶ Az istenlevél által sugallt kép azonban nem a történelmi valóságot, hanem az asszír ideológiát tükrözi vissza. Minél nagyobb ugyanis a kihívás, annál nagyobb a katarzis. Az ideológiai minta – „the few against the many” – Sarrukín dicsőségét, nem pedig a történelmi hitelességet szolgálja.⁶⁷

Ebbe a paradigmába kapcsolódott be 2003-ban Louis D. Levine is – bár ő 1977-es cikkében a hadjárat útvonalának rekonstruálását tűzte ki célul. Levine ekkor már eljött Kanadából, és szülővárosában, New Yorkban a Museum of Jewish Heritage igazgatójaként dolgozott. Új megközelítésben megírt cikkéből hiányoznak a régi hivatkozásai, megjelenik azonban Oppenheim és Zaccagnini. Leginkább Oppenheimhoz kapcsolódott azzal a szándékával, hogy a 8. hadjárat korabeli funkcióját kutatta. Ugyanakkor vitába is szállt a chicagói asszirológussal. Levine úgy vélte, a szöveget nem olvasták föl a nagyközönség előtt, ehhez ugyanis túlságosan magas irodalmi alkotásról van szó. Nabu-šallim-šunu, a fő királyi írnok egyfajta kísérletképpen alkotta meg a szöveget, melyet csak a királyhoz tartozó szűk elitnek olvastak föl. A szöveg nem került be a „hagyomány áramába”. Példa nélküli az asszír királyfeliratok történetében.⁶⁸ Levine 2003-as cikke ritka példája annak a lehetőségnek, hogy két paradigma között híd épülhessen.

Még ugyanebben az évben (2003) publikált Kathryn F. Kravitz egy cikket, amely szintén a szöveg keletkezéstörténetének kérdését feszegette. Kravitz – a biblia-tudós és orientalista Julius Wellhausen (1844–1918) forráshipotéziséhez hasonlóan – különböző rétegeket különített el II. Sarrukín istenlevelének szövegében. Mivel az uauši csata után az asszír sereg nem ütközött meg az ellenséggel, ideológiai szempontból szükségessé vált – vélekedett Kravitz – egy új kihívás kreálása. Ebben az ideológiai keretben értelmezendő az urartui városok kifosztása. Ilyen kiegészítéseket találunk Muszaszir kifosztásának elbeszélésében is.⁶⁹

Az osztrák asszirológus, Hannes D. Galter (1954–) II. Sarrukín egész uralkodásának ideológiáját figyelembe véve vizsgálta az urartui hadjáratot.⁷⁰ Galter tanítványaként én arra figyeltem föl, hogy a hadjárat elbeszélésének struktúrájában determinisztikus mintázatok rajzolódnak ki.⁷¹ Németországból a New York Universityre meghívott Beate Pongratz-Leisten is foglalkozott a szöveggel, ismét a szöveg

66 Healy, 1991. 32.; Mayer, 1995. 329–330.; Scurlock, 1997. 498–503.; Grekyan, 2010. 90–95.

67 Fales, 1991.

68 Levine, 2003.

69 Kravitz, 2003.

70 Galter, 2006. 289–290.

71 Árvai, 2010; Árvai, 2014. 34–38.

ideológiai vetületét hangsúlyozva.⁷² Utoljára Johannes Bach vette elő a szöveget (2022).⁷³ Hivatkozásai alapján ő is az új paradigma képviselője. Ugyanakkor Bach azt is hangsúlyozza, hogy félrevezető lehet az ideológiai háttér túlhangsúlyozása. A szöveg magas irodalmi színvonalából kiindulva Oppenheim gondolatához kanyarodott vissza. A szerző a hérodotoszi történetírás szintjéhez közelít, vélekedett a jelenleg Finnországban dolgozó fiatal asszirológus. A vizsgált 84 tanulmányból 10 sorolható ebbe az új paradigmába (11,9%).

A két paradigma közötti különbség

A cikkek, tanulmányok és könyvek, melyek II. Sarrukín 8. hadjáratleírásának szövegével foglalkoznak, a lábjegyzetek és hivatkozások alapján két jól elkülöníthető csoportba tagolhatók. Ez az a jelenség, amiről Thomas Kuhn is beszélt. Ezért nevezhetjük a két megközelítést két különböző paradigmának. Hozzá kell tenni, hogy a kutatásban vannak olyan megközelítések is, melyek mindkét hivatkozási családtól elkülönülnek. Ezek azonban egyrészt csak kis százalékban vannak jelen (nyelvészeti és stilisztikai szempontok),⁷⁴ másrészt pedig közvetett módon az első paradigma kategóriájába sorolhatóak (stratégiai és logisztikai szempontok, a zsákmánylista elemzése).⁷⁵

A két paradigma tehát – bár mindkettő ugyanabból a szövegből indul ki – alig vesz tudomás egymás munkájáról, nem hivatkoznak egymásra és párhuzamosan élnek egymás mellett. Thomas S. Kuhn megfogalmazásában: „A két tudóscsoport, mivel különböző világban dolgozik, ugyanonnan ugyanabba az irányba nézve különböző dolgokat lát. (...) Mindkét csoport a világot nézi, és amit néznek, az nem változik meg. Bizonyos területeken azonban mást látnak, és a dolgokat más viszonyban látják egymással.”⁷⁶

Itt nem csak a kutatók különböző érdeklődési köréről van szó. Nem csak arról van szó, hogy az első paradigma történészként, a második pedig irodalmárként közelít a szöveghez. Itt elsősorban a kutatók történelemről és történetírásról alkotott felfogása játszik szerepet. Erre csak kevesen reflektálnak, hiszen egy szakcikk nem arra hivatott, hogy a szerző episztemológiai alapállását tisztázza. A tanulmányok tágabb tudománytörténeti összefüggésben való vizsgálata azonban jól ki rajzolja az első paradigma modern, a második paradigma – nevezzük így – poszt-modern jellegét.

⁷² Pongratz-Leisten, 2015. 296–299., 323–334.

⁷³ Bach, 2022.

⁷⁴ Albright, 1916; Cameron, 1936; Vera Chamaza, 1992.

⁷⁵ Mayer, 1979; Scurlock, 1997; Marriott–Radner, 2015.

⁷⁶ Kuhn, 2002. 156.

Modern paradigma

A modern paradigma kiindulópontja ahhoz a 19. században uralkodó – Auguste Comte (1798–1857) nevéhez kapcsolódó – tudományfilozófiai alapálláshoz vezethető vissza, amely mindenek fölé helyezte a pozitív tények empirikus megismerhetőségét. A tudásnak ez a fajta beállítása jelentősen hozzájárult a 19. század közepén induló közel-keleti ásatások motiválásához. A régész és a filológus feladata az volt, hogy minél több ismeretet szerezzen, minél több tudást kumuláljon az ókori mezopotámiai kultúrákról, aminek eredményeként ékírásos agyagtáblák, kőszobrok, dom-borművek, művészien megmunkált nemesfémek tömegei áramoltak a korabeli európai kolonizáló nagyhatalmak központjaiba: Londonba (British Museum), Párizsba (Louvre), majd valamivel később Berlinbe (Vorderasiatisches Museum). A pozitivista alapállás nélkül nem létezne ma asszirológia.

Ugyanakkor ez az alapállás nyomta rá (és nyomja rá) a bélyegét az asszirológia tudományának a fejlődésére. Az ékírás megfejtője, Henry C. Rawlinson már 1852-ben kísérletet tett – immáron nem másodlagos források, hanem asszír királyfeliratok fölhasználásával – az asszír történelem rekonstruálására (*Outlines of Assyrian History, Collected from the Cuneiform Inscriptions*). A vállalkozást sorban követték a francia, majd a század végén a német összefoglaló munkák.⁷⁷ Ezek a történeti munkák abból a pozitivista gondolatból indultak ki, hogy a föltárt elsődleges források a történelmi igazság visszatükrözései. A történész elsődleges feladata pedig – ahogy Leopold von Ranke (1795–1886) meghatározta –, hogy kiderítse, hogyan történtek az események valójában (*zeigen, wie es eigentlich gewesen ist*).⁷⁸ Tehát minél több a pozitív adat, annál jobban megismerjük az igazságot.

A 20. század első két évtizedében német nyelvterületen a Kelet kutatására egy erősen interpretatív irányzat nyomta rá a bélyegét. Az asszirológus Friedrich Delitzsch (1850–1922) 1902-ben II. Vilmos porosz császár jelenlétében megtartott előadása indította el a *Babel-Bibel-Streit*ot. Ebből bontakozott ki a pánbabiloni iskola. Delitzsch és tanítványai azt igyekeztek bebizonyítani, hogy Babilon volt az ókori Kelet legmagasabb szintű civilizációja. Minden egyéb – beleértve a zsidó-keresztény bibliai kultúrát – csupán a babiloni tiszta gondolatok torzult kisugárzásai.⁷⁹

A pánbabiloni mozgalmat az antiszemitizmus és a német nacionalizmus járta át. Márpedig egy olyan empirikus és pozitivista tudomány, mint az asszirológia, nem hagyhatja, hogy ideológiák befolyása alá kerüljön. Hogy a pozitivizmus is egy ideológia, arra ekkor még senki sem gondolt. Delitzsch és a pánbabiloni iskola hibáját kívánta korrigálni Benno Landsberger (1890–1968), aki már az 1920-as évektől elhatárolta magát a pánbabilonizmustól, és a mezopotámiai kultúra „sajátos egyediségét” (*Eigenbegrifflichkeit*) kezdte hangsúlyozni.⁸⁰ A külföldön is nagy hatást kifejtő kutatónak köszönhetően az asszirológia az 1920–1930-as évektől egyre jobban elszigetelődött a többi társadalomtudománytól. A paralelizmus vagy

⁷⁷ Carena, 1989. 22–43.

⁷⁸ Carr, 1995. 8.; Raphael, 2003. 68.

⁷⁹ Arnold-Weisberg, 2002. 446.; Parpola, 2004. 238–239.

⁸⁰ Landsberger, 1926.

az interdiszciplináris minden megnyilvánulására gyanakodva nézett. Landsberger és követői arra hivatkoztak, hogy az asszirológia kezdeti stádiumában túlságosan átitatódott modern ideológiákkal (elsősorban a nacionalizmussal, az antiszemitizmussal, a liberális teológiával vagy az antiklerikális gondolkodásmóddal), ezért a kutatóknak személyes előfeltevéseik leépítésére és a teljes objektivitásra kell törekedniük. Ennek következtében az asszirológia a pozitivizmus szellemiségében igyekezett minél sterilebb filológiai tudománnyá válni.⁸¹ Ez a fajta leíró és „non-theoretical” metodológia⁸² rendkívül termékenyen hatott a szótárkiadásokra,⁸³ a rendszerezett információkat tartalmazó lexikoncikk születésére,⁸⁴ valamint az aprólékos szövegkiadásokra. Ezek – a legtöbb esetben – mind a mai napig releváns hivatkozási alapot teremtettek a szaktudósok számára.⁸⁵ Ha születtek is történeti összefoglaló munkák, azok szigorúan a forrásokhoz, illetve azok közvetlen parafrázálásához ragaszkodtak –, mondván, azok magukért beszélnek.⁸⁶ A 20. század első két harmadának asszirológiatörténete jól illeszkedik a modern történelemtudomány *Annales* előtti fő áramának szellemiségéhez: objektivitás (a kutató és a kutatandó tárgy szétválasztása), pozitivizmus (forrásközpontúság), specializáció.⁸⁷

Ez a modernitás dominálja II. Sarrukín 8. hadjáratleírásának kutatását egészen az 1990-es évekig. A modern specialisták, akik vagy Urartu térségének kiváló régészei és/vagy az akkád nyelv lenyűgöző ismerői voltak, abból indultak ki, hogy a szöveg mögött – és a kutató személyétől teljesen függetlenül – ott rejtőzik a történelmi igazság. Ezt az igazságot kellő ismeret fölhalmozásával ki lehet deríteni. Ezért lehet rekonstruálni Sarrukín hadjáratát a térben és az időben.

Posztmodern paradigma

A posztmodern jelensége szerteágazó és nehezen definiálható. Egyik jellemzője a 20. század második felétől Európában és Észak-Amerikában egyre jobban kiteljesedő eszmei pluralizmus. „Anything goes.”⁸⁸ A modernség egységes episztemológiájával összehasonlítva, a posztmodernnek nincs uniformizált arculata. Egy dologban azonban a legtöbb posztmodern tudós egyetértene. A vizsgált objektum megismerhetetlen a szubjektum bevonása nélkül. A posztmodern gondolkodásban a megismerés objektuma egybemosódik a megismerő szubjektummal.⁸⁹ Igaz ez a történelmi események megismerése esetén is.⁹⁰ Nincs egyetlen igazság, amit, hogy-

81 Irwin, 1949. 300. Vö. Carena, 1989. 5.; Van der Spek, 1993. 262.

82 Binsbergen–Wigermann, 1999. 4.

83 *Assyrisches Handwörterbuch* I–III. 1959–1981; *Chicago Assyrian Dictionary* 1–21. 1956–2010.

84 *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 1922–2018; Streck, 2018.

85 Ennek az aprólékos filológiai munkának a bibliográfiájára vállalkozott az 1960–1970-es években Rylke Borger (1929–2010) a háromkötetes *Handbuch der Keilschriftliteratur* összeállításával (1967–1975). A mű mind a mai napig nélkülözhetetlen kelléke az asszirológiának.

86 Parpola, 2004. 240.

87 Oppenheim, 1982. 52–53.

88 Rosenau, 1992. 116–124.

89 Letenyei, 2012. 184.; Caputo, 2018. 8–9., 97–100.

90 Goertz, 2001. 8.

ha megismertünk, csak szavakba kell önteni. A történelmi forrás föltartóztathatatlanul átfolyik a történész gondolatvilágán. Így amikor szavakba öntjük azt, saját világ nézetünket is elkerülhetetlenül kifejezésre juttatjuk. Persze ez a folyamat a legtöbb esetben látens módon megy végbe.

Ez a fajta szemlélet a társadalomtudományokban először az antropológiát érintette meg valamikor a 20. század elején. Franz Boas (1858–1942) szembesült először azzal, hogy a másik kultúra a saját kontextusában éppolyan értékes lehet, mint a saját magáé, csak éppen más. Ezek szerint nincsen sem a civilizációknak, sem a tudásnak evolúciója, ami mindig maga mögött hagy a már túlhaladott gondolkodásmódot. Csak szempontok és értelmezések vannak, melyek hozzásegítenek, hogy magunk számára értelmezhetővé és modellezhetővé tegyük a körülöttünk lévő világot.⁹¹

Az antropológia Oppenheim személyében kapcsolódik össze az asszirológiával. Több helyen is hangsúlyozta, hogy Mezopotámia egy tőlünk térben és időben távoli kultúra. Megismeréséhez az antropológia eszközeihez kell nyúlunk.⁹² Nem véletlen, hogy ő volt az első, aki II. Sarrukín 8. hadjáratát nem a hagyományos, modern értelmezési keretben ábrázolta. Oppenheim megpróbálta megérteni, hogy mit jelenthetett a szöveg egy korabeli asszír ember számára. A chicagói asszirológus ahhoz az antropológushoz hasonlítható, aki elsőként próbált beolvadni a „bennszülöttek” világába. Ugyanakkor végkövetkeztetésében – mely szerint itt a történetírás első csíráival van dolgunk – figyelmen kívül hagyta a szöveg nyelvi struktúráját.

Néhány évvel Oppenheim cikkének megjelenése után ütötte föl a fejét a posztmodern világban az a gondolat, hogy az emberi világértelmezés saját nyelvének a foglya (*linguistic turn*). A filozófiában az amerikai Richard Rortyhoz (1931–2007), a történetírásban pedig a szintén amerikai Hayden White-hoz (1928–2018) köthető az új szemlélet.⁹³ A szavak nem egy mögöttes valóságra, hanem más szavakra utalnak. A szintaktikai elrendezésük egy olyan hálózatot alkot, mely a használóira, nem pedig egy mögöttes igazságra utalnak. Ha szavainkkal az objektív valóságot kívánjuk leírni, kulturálisan determinált nyelvi alakzatokat használunk, melyek többet árulnak el gondolkodásmódunkról, mint magáról a világról.⁹⁴

Az olasz asszirológus, Mario Liverani (1939–) fogékonynak bizonyult a posztmodern gondolatokra. Ő volt az első – tudomásom szerint –, aki hermeneutikáját tudatosan végiggondolta és filozófiailag megalapozta. Gondolatait 1973-ban közzé is tette (*Memorandum on the Approach to Historiographic Texts*). Liverani nyíltan számúzi az Oppenheimig oly bőszen keresett pozitivista tényeket az ókori mezopotámiai történelem fogalomtárából: „Attól tartok, a »történelmi esemény« fogalma – bár óvatosan nyilatkozom olyan területről, mely számomra hozzáférhe-

91 Eriksen–Nielsen, 2021. 78–81.

92 Például Oppenheim, 1982. 54.

93 Goertz, 2001. 11–13.

94 Caputo, 2018. 146–147.

tetlen – pusztá absztrakció, amely minden esetben értelmezés, megértés és prezentálás kérdése.”⁹⁵

A szöveg – meglátása szerint – nem ad információkat arról a dologról, amiről szól, például egy történelmi eseményről, csupán arról a reakcióról, amit a szöveg leírójában vagy megfogalmazójában kiváltott. Az ókori írnokok is éppúgy saját nyelvük foglyai voltak, mint mi. Csak ha így értelmezzük az ékírásos szövegeket, érthetjük meg a mezopotámiai ember gondolkodását: „Az a feladatunk, hogy a dokumentumra ne »információforrásként«, hanem önmagában való információként tekintsünk; ne egy önmagán túlmutató realitásként, hanem a valóság részeként. (...) úgy tekinteni a dokumentumra, mint a magára vonatkozó tudás forrására – azaz a dokumentum szerzőjéről szóló tudásforrásként, akit magából a dokumentumból ismerünk. Ebben a megközelítésben figyelmünk már nem az eseményekre összpontosul, hanem arra, ahogyan azt elbeszélik.”⁹⁶

Liverani iskolát indított az asszirológiában, ami termékenyen hatott az asszír királyfeliratok kutatására. Az iskola szimbolikus kezdete az 1980-ban Cetonában megtartott konferenciához köthető, ahol számos fiatal tudós mutatta be Liverani szellemiségében kutatása tárgyát. E szemlélet képviselői számára a királyfeliratok nem a politikátörténet rekonstrukcióját szolgálták. A cél a szöveg belső logikájának – és ezzel önmagának a szövegnek – a jobb megértése volt. Ehhez olyan fogalmakat is segítségül hívtak (ideológia, propaganda stb.), melyek a más paradigmában gondolkodó tudósok szemében anakronizmusnak hatottak.⁹⁷ A kutatási eredmények nemcsak a korabeli asszirológia szűkre szabott szaktudományához járultak hozzá, hanem általános antropológiai megfigyelésekkel is gazdagították a humán tudományokat – kimozdítva ezzel a landsbergeri *Eigenbegrifflichkeit* bűvkörében élő diszciplínát.⁹⁸

Ebből a Liverani-féle iskolából nőtt ki Zaccagnini és Fales istenlevél-értelmezése.⁹⁹ Az ő olvasatukban a történelmi esemény – II. Sarrukín 8. hadjárata (az objektum) – elválaszthatatlan az azt szavakba öntő írnok világnézetétől (a szubjektumtól). A szöveg tehát nem a valóság tükre, hanem az ókori írnok nyelvbe ágyazott gondolkodási sémáinak a megnyilvánulása. Nem mindenki vette át ilyen radikálisan az olasz iskola korai korszakának posztmodern hermeneutikáját, de a lábjegyzetek tanúsága szerint az 1980-as évektől kezdődően folyamatosan jelen van a kutatásban az új paradigma hatása. Ha nem is a hermeneutikai alapállás, de bizonyos ideológiai meglátások beszívárogni látszanak egyéb történelmi munkákba

95 “I am afraid that the concept of ‘historical event’ – but I hesitate entering into a field inaccessible to me – is a pure abstraction, which in all cases implies a choice in interpretation, a way of understanding and of presenting.” Liverani, 1973. 185.

96 “The thing to do should be to view the document not as a ‘source of information’, but as information in itself; not as an opening on a reality laying beyond, but as an element which makes up that reality. (...) to view the document as a source for the knowledge of itself – i.e., as a source of knowledge on the author of the document, whom we know from the document itself. In this type of approach our attention is no more centred on the events, but on how they are narrated.” Liverani, 1973. 179.

97 Mayer, 1995. 5–6. Vö. Bagg, 1998. 103–104.

98 Fales, 1999–2001.

99 Zaccagnini, 1981; Fales, 1991.

is. Jó példa erre a New York-i professzor asszony, Sarah C. Melville II. Sarrukínról szóló könyve, ahol a hivatkozásokban békésen megférnek egymás mellett Salvini, Mayer és Vera Chamaza, valamint Oppenheim, Zaccagnini és Kravitz munkái.¹⁰⁰

Információs nyereség vagy veszteség?

Tanulmányom célja II. Sarrukín 8. hadjáratának 20. és 21. századi interpretálási lehetőségeinek föltérképezése volt. A különböző irányzatok és paradigmák közötti különbségtételben Thomas S. Kuhn tudományfilozófus metódusjavaslatát alkalmaztam. A tanulmányok hivatkozásait vizsgálva két értelmezési család rajzolódott ki. Ezek a paradigmák szinte egyáltalán nem hivatkoznak egymásra. Tágabb tudománytörténeti távlatba ágyazva Sarrukín urtúi hadjáratának értelmezéstörténetét, ezeket az értelmezési családokat modernnek, illetve posztmodernnek neveztem.

Ezen a ponton érkeztünk el oda, hogy választ kapjunk kiinduló kérdésünkre. Milyen információkat nyerünk II. Sarrukín i. e. 714-es hadjáratának vizsgálata során? Erre a kérdésre az értelmezések két családja két homlokegyenest eltérő választ ad. A modern paradigma követői úgy mutatják be az ókori szöveget, mint amely temérdek információval lát el bennünket a korabeli történelem földrajzára és kronológiájára vonatkozóan, és ezért tartják Sarrukín istenlevelét információs nyereség forrásának a tudomány számára. A posztmodern értelmezési család tagjai számára azonban egy ilyen, térre és időre koncentrálnó megközelítés inkább elszegényíti a szöveg információs lehetőségeit, mintsem hogy gazdagítaná azt. Az ókori szövegnek eredetileg nem volt célja, hogy a földrajzról és a kronológiáról informáljon bennünket. Mivel csak minimális nem katonai kapcsolat meglétéről van bizonyítékunk Assíria és Urartu között,¹⁰¹ a szövegben szereplő földrajzi nevek nagy része idegen hangzású volt egy korabeli asszír számára.¹⁰² A szövegben szereplő információs nyereséget egészen máshol kell keresni. Biztosabb talajon állunk, ha az istenlevél funkcióját a megalkotó és befogadó szemszögéből vizsgáljuk. Ez a szemlélet pedig a korabeli ember nyelvében meghatározott világnézetéhez vezet el bennünket. Sarrukín szövege tehát – véleményem szerint – akkor nyílik meg, ha az emberről akarunk többet megtudni belőle. Így – ha nem is részletekben, de koncepciójában – mégiscsak A. Leo Oppenheim megközelítése szolgáltathat több információs nyereséget a szövegről, aki az asszirológiára úgy tekintett, mint a kulturális antropológia egyik speciális ágára (1. táblázat, 6. ábra).

100 Melville, 2016. 249–250.

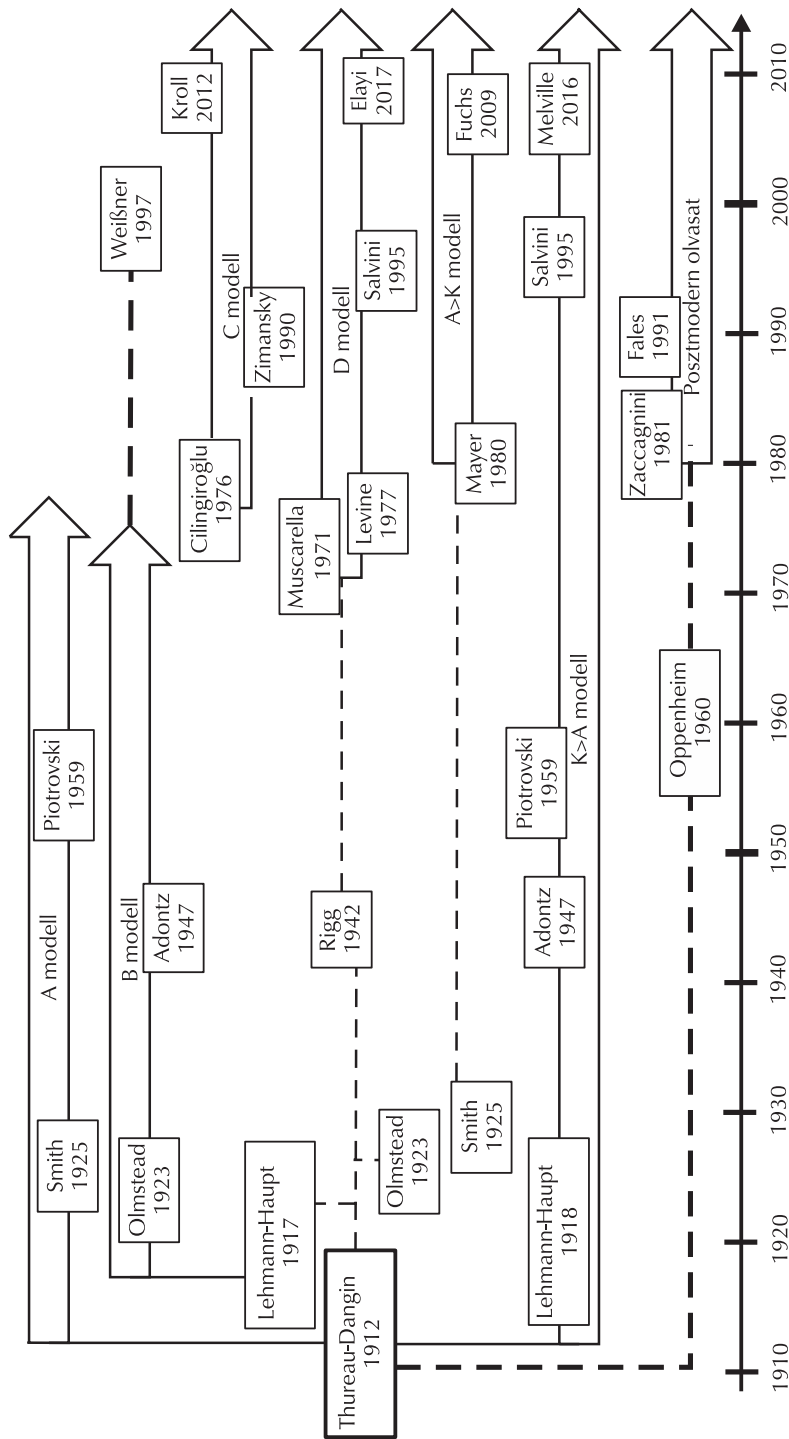
101 Karlheinz Kessler kigyűjtötte az i. e. 8–7. századi asszír adminisztratív és gazdasági dokumentumokban az urtúi kapcsolatra utaló referenciákat, és mindössze hét ilyen talált, amiből azt a következtetést vonta le, hogy a két ország között alig volt aktív kereskedelmi kapcsolat, aminek legfőbb oka az lehetett, hogy a két ország között magas hegyek voltak (Kessler, 1986. 62–65.). Kessler listáját pár évvel később a tel-avivi professzor, Ran Zadok egészítette ki, de ő is csak további kilenc, meglehetősen homályos összefüggésben szereplő névalakot tudott felsorolni, melyek urtúi vagy hurri eredetre utalhatnak (Zadok, 1995. 433.).

102 A hadjáratleírásban szereplő helységnevek mintegy kétharmada nem fordul elő más szövegekben. Vö. Mayer, 1983. 118–132.

1. táblázat. A hadjárat értelmezési családjai

Év	Modern							Poszt-modern
	tér				idő			
	A modell	B modell	C modell	D modell	K>A	A>K	A=K	
1912–1920	Thureau-Dangin 1912	Lehmann-Haupt 1917, 1918			Thureau-Dangin 1912			
	Pinches 1913				Lehmann-Haupt 1918			
1921–1930	Smith 1925	Olmstead 1923			Lehmann-Haupt 1926	Olmstead 1923		
		Lehmann-Haupt 1926				Smith 1925		
1931–1940		Herzfeld 1935						
1941–1950		Wright 1943		Rigg 1942	Adontz 1946			
		Adontz 1946						
1951–1960	Burney 1957	Laessøe 1951			Piotrovski 1959			Oppenheim 1960
	Piotrovski 1959							
1961–1970	Labat 1967	Kinnier Wilson 1962			Riem-schneider 1965			
	Piotrovski 1969	Riem-schneider 1965			Labat 1967			
	Kleiss 1969–70				Piotrovski 1969			
1971–1980	Burney–Lang 1971	Van Loon 1975	Çilingiroğlu 1976	Muscarella 1971	Burney–Lang 1971			
	Wäfler 1976		Reade 1978	Levine 1977	Wäfler 1976			
	Kleiss 1977			Mayer 1980	Çilingiroğlu 1976	Mayer 1980		
1981–1990			Saggs 1984	Pecorella–Salvini 1984	Wäfler 1981, 1986		Kristiansen 1988	Zaccagnini 1981
			Hipp 1987	Kessler 1986			Lanfranchi 1990	
			Zimansky 1990	Muscarella 1986				
				Kristiansen 1988				

Év	Modern							Poszt-modern
	tér				idő			
	A modell	B modell	C modell	D modell	K>A	A>K	A=K	
1991–2000		Wießner 1997–98	Liebig 1991	Grayson 1991	Wartke 1993	Mayer 1993		Fales 1991
			Healy 1991	Mayer 1993	Ivantchik 1993			
			Wartke 1993	Mayer 1995	Salvini 1995a			
			Vera Chamaza 1994	Salvini 1995a	Salvini 1995b			
			Vera Chamaza 1995/96	Salvini 1995b				
			Liebig 1996					
2001–2010	Carey 2005		Grekyan 2010	Jakubiak 2004	Jakubiak 2004	Fuchs 2009	Grekyan 2010	Levine 2003
			Maniori 2010					Kravitz 2003
								Galter 2006
								Árvai 2010
2011–2022			Kroll 2012	Muscarella 2012	Melville 2016	Roaf 2012		Árvai 2014
			Frahm 2017	Mayer 2013	Elayi 2017	Mayer 2013		Pongratz-Leisten 2015
			Kroll 2018	Mariott–Radner 2015		Kroll 2018		Bach 2022
			Niederreiter 2019	Melville 2016				
				Elayi 2017				

6. ábra. A hadjárat értelmezésének főbb áramlatai

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Aczel

2004 Aczel, Amir D.: *Isten egyenlete. Einstein, a relativitás és a táguló világegyetem*. Bp., 2004.

Adontz

1946 Adontz, Nicolas: *Histoire d'Arménie. Les Origines du Xème au VIème siècles (avant Jésus Christ)*. Paris, 1946.

Albright

1916 Albright, William Foxwell: The Eighth Campaign of Sargon. In: *Journal of the American Oriental Society*, 36. (1916) 226–232. DOI: <https://doi.org/10.2307/592682>.

Arnold–Weisberg

2002 Arnold, Bill T. – Weisberg, David B.: A Centennial Review of Friedrich Delitzsch's "Babel und Bibel" Lectures. In: *Journal of Biblical Literature*, 121. (2002) 3. sz. 441–457. DOI: <https://doi.org/10.2307/3268155>.

Árvai

2010 Árvai Tamás Kristóf: Az asszír Münchhausen báró kalandjai. II. Sarrukín egy hadjárata az asszír propaganda szemszögéből. In: *Ókor*, 9. (2010) 2. sz. 3–9.

2014 Árvai Tamás Kristóf: A redundancia információs funkciója az újjaszír társadalomban. In: *Világtörténet*, 4. (36.) (2014) 1. sz. 27–51.

Bach

2022 Bach, Johannes: Revisiting the Representation of "Other" in "Sargon's Eighth Campaign". In: *Ancient Near Eastern Weltanschauungen in Contact and in Contrast. Rethinking Ideology and Propaganda in the Ancient Near East*. Eds.: Portuese, Ludovico – Pallavidini, Mara. Münster, 2022. 115–142.

Bagg

1998 Bagg, Ariel M.: Geschichtsschreibung in der Assyriologie. Überlegungen zu W. Mayer, Politik und Kriegskunst der Assyrier. In: *Die Welt des Orients*, 29. (1998) 98–108.

Binsbergen–Wiggermann

1999 Binsbergen, Wim van – Wiggermann, Frans: Magic in History. A Theoretical Perspective, and Its Application to Ancient Mesopotamia. In: *Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*. Eds.: Abusch, Tzvi – Van der Toorn, Karel. Groningen, 1999. 3–34.

Burney

1957 Burney, Charles Allen: Urartian Fortresses and Towns in the Van Region. In: *Anatolian Studies*, 7. (1957) 37–53.

Burney–Lang

1971 Burney, Charles Allen – Lang, David Marshall: *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London, 1971.

Cameron

1936 Cameron, George G.: *History of Early Iran*. Chicago, 1936.

Caputo

2018 Caputo, John D.: *Hermeneutics: Facts and Interpretation in the Age of Information*. London, 2018.

Carena

1989 Carena, Omar: *History of the Near Eastern Historiography and Its Problems: 1852–1985*. Part I. 1852–1945. Neukirchen-Vluyn, 1989. (Alter Orient und Altes Testament, 218.)

Carey

2005 Carey, Brian Todd: Assyrian King Sargon II's Urartu Campaign of 714 BC Was as Sensible as It Was Ruthless. In: *Military History*, 22. (2005) 6. sz. 64., 70–71.

Carr

1995 Carr, Edward Hallett: *Mi a történelem?* Bp., 1995.

Çilingiroğlu

1976 Çilingiroğlu, Altan: The Eighth Campaign of Sargon II. In: *Anadolu Araştırmaları*, 4–5. (1976–1977) 252–270.

Danişmaz

2018 Danişmaz, Harun: Political Relations between the Urartian and Assyrian Kingdoms: A Regional Comparison in Areas of Conflict. In: *Anadolu Araştırmaları*, 21. (2018) 105–123.

Dezső

2004 Dezső Tamás: Asszír katonai hírszerzés. In: *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Szerk.: Horváth László – Laczkó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László. Bp., 2004. 321–350.

Elayi

2017 Elayi, Josette: *Sargon II, King of Assyria*. Atlanta, 2017. (Archaeology and Biblical Studies, 22.)

Eriksen–Nielsen

2021 Eriksen, Thomas Hylland – Nielsen, Finn Sivert: *Az antropológia története*. Bp., 2021.

Fales

1981 *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*. Ed.: Fales, Frederick Mario. Rome, 1981. (Orientalis Antiqui Collectio, 17.)

1991 Fales, Frederick Mario: Narrative and Ideological Variations in the Account of Sargon's Eighth Campaign. In: *Ah, Assyria... Studies Presented to H. Tadmor*. Eds.: Cogan, Mordechai – Eph'al, Israel. Jerusalem, 1991. 129–147.

1999–2001 Fales, Frederick Mario: Assyrian Royal Inscriptions: Newer Horizons. In: *State Archives of Assyria Bulletin*, 13. (1999–2001) 115–144.

Foster

2005 Foster, Benjamin R.: *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. Bethesda, 2005.

Frahm

2017 Frahm, Eckart: The Neo-Assyrian Period (ca. 1000–609 BCE). In: *A Companion to Assyria*. Ed.: Frahm, Eckart. New Haven, US, 2017. 161–208.

Frame

2021 Frame, Grant: *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721–705 BC)*. Eisenbrauns, Pennsylvania, 2021. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period. Vol. 2.)

Fuchs

2009 Fuchs, Andreas: Sargon II. In: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 12. Hrsg. v. Streck, Michael P. München, 2009. 51–61.

Galter

2006 Galter, Hannes D.: Sargon der Zweite. Über die Wiederinszenierung von Geschichte. In: *Altertum und Mittelmeerraum. Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante. Festschrift für Peter Haider zum 60. Geburtstag*. Hrsg. v. Rollinger, Robert – Truschnegg, Brigitte. Stuttgart, 2006. 279–302. (Oriens et Occidens, 12.)

Goertz

2001 Goertz, Hans-Jürgen: *Unsichere Geschichte. Zur Theorie historischer Referentialität*. Stuttgart, 2001.

Grekyan

2010 Grekyan, Yervand: The Battle of Uauš Revisited. In: *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 5. (2010) sz. 83–108. [*Uartu and Its Neighbors. Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of his 90th Birthday*. Eds.: Kosyan, Aram – Petrosyan, Armen – Grekyan, Yervand. Yerevan, 2010.]

Healy

1991 Healy, Mark: *The Ancient Assyrians*. London, 1991.

Herzfeld

1935 Herzfeld, Ernst E.: *Archaeological History of Iran*. London, 1935.

Hipp

1987 Hipp, Krzysztof: Einige Bemerkungen über die Rekonstruktion des 8. Palû Sargons II. In: *Folia Orientalia*, 24. (1987) 41–46.

Irwin

1949 Irwin, William A.: The Orientalist as Historian. In: *Journal of Near Eastern Studies*, 8. (1949) 4. sz. 298–304.

Ivantchik

1993 Ivantchik, Askold I.: *Les Cimmériens au Proche-Orient*. Fribourg (Switzerland) – Göttingen, 1993. (Orbis Biblicus et Orientalis, 127.)

Jakubiak

2004 Jakubiak, Krzysztof: Some Remarks on Sargon II's Eighth Campaign of 714 BC. In: *Iranica Antiqua*, 39. (2004) 192–202. DOI: 10.2143/IA.39.0.503895.

Kampis

2022 Kampis György: *Tudományfilozófia*. Bp., 2022.

Kessler

1986 Kessler, Karlheinz: Zu den Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien. In: *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Hrsg. v. Haas, Volkert. Konstanz, 1986. 59–86. (Xenia. Konstanzer altorientalische Symposien. Bd. 1, Heft 17.)

Kinnier Wilson

1962 Kinnier Wilson, James V.: The Kurba'il Statue of Shalmaneser III. In: *Iraq*, 24. (1962) 90–115.

Kleiss

1969–1970 Kleiss, Wolfram: Zur Ausbreitung Urartus nach Osten. In: *Istanbuler Mitteilungen*, 19–20. (1969–1970) 125–136.

1977 Kleiss, Wolfram: Alte Wege in West-Iran. In: *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Neue Folge 10. (1977) 137–151.

Kravitz

2003 Kravitz, Kathryn F.: A Last-Minute Revision to Sargons's Letter to the God. In: *Journal of Near Eastern Studies*, 62. (2003) 2. sz. 81–95.

Kristiansen

1988 Kristiansen, Katrine Gade: *Who Were the Cimmerians, and Where Did They Come From? Sargon II, the Cimmerians, and Rusa I.* Copenhagen, 1988.

Kroll

2012 Kroll, Stephan: Sargon II's 8th Campaign: A New View on Old Constructs. In: *The Eighth Campaign of Sargon II. Historical Geography, Literary, and Ideological Aspects.* Ed.: Kroll, Stephan. Tabriz, 2012. 10–17. (The Hasanlu Translation Project.)

2018 Kroll, Stephan: The Urartian Presence in the Lake Urmia Region. In: *Urartians. A Civilization in the Eastern Anatolia. The Proceedings of the 1st International Symposium Held at Istanbul 13–15 October 2014.* Eds.: Çilingiroğlu, Altan et al. Istanbul, 2018. 198–213.

Kuhn

2002 Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete.* Bp., 2002.

Labat

1967 Labat, René: Assyrien und seine Nachbarländer (Babylonien, Elam, Iran) von 1000 bis 617 v. Chr. Das neubabylonische Reich bis 539 v. Chr. In: *Die Altorientalischen Reiche.* Tom. III. *Die erste Hälfte des 1. Jahrtausends.* Hrsg. v. Cassin, Elena et al. Frankfurt am Main, 1967. 9–111. (Fischer Weltgeschichte, Bd. 4.)

Laessøe

1951 Laessøe, Jørgen: The Irrigation System at Ulhū, 8th Century B.C. In: *Journal of Cuneiform Studies*, 5. (1951) 1. sz. 21–32.

Landsberger

1926 Landsberger, Benno: Die Eigenbegrifflichkeit der babylonischen Welt. Ein Vortrag. In: *Islamica*, 2. (1926) 355–372.

Lanfranchi

1990 Lanfranchi, Giovanni B.: *I Cimmeri. Emergenza delle élites militari iraniche nel Vicino Oriente (VIII–VII sec. a.C.).* Padova, 1990. (History of the Ancient Near East, Studies II.)

Lehmann-Haupt

1917 Lehmann-Haupt, C. F.: Muşafir und der achte Feldzug Sargons II. (714 v. Chr.). In: *Orientalistische Studien. Fritz Hommel zum 60. Geburtstag am 31. Juli 1914 gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern.* Leipzig, 1917. Bd. 1. 119–151.

1918 Lehmann-Haupt, C. F.: Zu Sargon's II. Feldzug gegen Urartu 714 v. Chr. In: *Klio*, 15. (1918) 439–440.

1926 Lehmann-Haupt, C. F.: *Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen.* Bd. 2. Hälfte 1. *Das türkische Ost-Armenien – In Nord-Assyrien.* Berlin, 1926.

Letenyei

2012 Letenyei László: *Kulturális antropológia. Elmélet-történet.* H. n., 2012.

Levine

1977 Levine, Louis D.: Sargon's Eighth Campaign. In: *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia.* Eds.: Levine, Louis D. – Young, Cuyler T. Malibu, CA, 1977. 125–152. (Bibliotheca Mesopotamica, 7.)

2003 Levine, Louis D.: Observations on "Sargon's Letter to the Gods". In: *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies*, 27. (2003) 111–119.

Liebig

1991 Liebig, Michael: Zur Lage einiger im Bericht über den 8. Feldzug Sargons II. von Assyrien genannter Gebiete. In: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 81. (1991) 1–2. sz. 31–36.

1996 Liebig, Michael: Nochmals zur Geographie des 8. Feldzuges Sargons II. von Assyrien. In: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 86. (1996) 2. sz. 207–210.

Liverani

1973 Liverani, Mario: Memorandum on the Approach to Historiographic Texts. In: *Orientalia*, Nova Series, 42. (1973) 178–194.

Luckenbill

1927 Luckenbill, Daniel David: *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. Vol. II. *Historical Records of Assyria from Sargon to the End*. Chicago, 1927.

Maniori

2010 Maniori, Fulvia: Le campagne Assire contro l'Urartu del 715 e 714 a.c. In: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 52. (2010) 177–251.

Marriott–Radner

2015 Marriott, John – Radner, Karen: Sustaining the Assyrian Army among Friends and Enemies in 714 BCE. In: *Journal of Cuneiform Studies*, 67. (2015) 127–143. DOI: <https://doi.org/10.5615/jcunestud.67.2015.0127>.

Mayer

1979 Mayer, Walter: Die Finanzierung einer Kampagne. In: *Ugarit-Forschungen*, 11. (1979) 571–595.

1980 Mayer, Walter: Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr. Eine militärhistorische Würdigung. In: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 112. (1980) 13–33.

1983 Mayer, Walter: Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr. Text und Übersetzung. In: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 115. (1983) 65–132.

1993 Mayer, Walter: Die chronologische Einordnung der Kimmerier-Briefe aus der Zeit Sargons II. In: *Mesopotamica – Ugaritica – Biblica. Festschrift für Kurt Bergerhof*. Hrsg. v. Dietrich, Manfred – Loretz, Oswald. Neukirchen-Vluyn, 1993. 145–176. (Alter Orient und Altes Testament, 232.)

1995 Mayer, Walter: *Politik und Kriegskunst der Assyrier*. Münster, 1995.

2013 Mayer, Walter: *Assyrien und Urartu I. Der Achte Feldzug Sargons II. im Jahr 714 v. Chr.* Münster, 2013. (Alter Orient und Altes Testament, 395.1.)

Meissner

1922 Meissner, Bruno: Die Eroberung der Stadt Ulhu auf Sargons 8. Feldzug. In: *Zeitschrift für Assyriologie*, 34. (1922) 113–122.

Melville

2016 Melville, Sarah C.: *The Campaigns of Sargon II King of Assyria, 721–705 B.C.* Norman (USA), 2016.

Muscarella

1971 Muscarella, Oscar White: Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran. In: *Expedition*, 73. (1971) 3–4. sz. 44–49.

1986 Muscarella, Oscar White: The Location of Ulhu and Uīše in Sargon II's Eighth Campaign. In: *Journal of Field Archeology*, 13. (1986) 4. sz. 465–475. DOI: <https://doi.org/10.2307/530170>.

2012 Muscarella, Oscar White: Sargon II's 8th Campaign: An Introduction and Overview. In: *The Eighth Campaign of Sargon II. Historical Geography, Literary, and Ideological Aspects*. Ed.: Kroll, Stephan. Tabriz, 2012. 5–9. (The Hasanlu Translation Project.)

Niederreiter

2019 Niederreiter Zoltán: „Assurnak, az istenek atyjának, a nagy úrnak...” II. Sarrukín beszámolója a VIII. hadjáratáról (Kr. e. 714). Bevezetés és fordítás. In: *Antik tanulmányok*, 63. (2019) 1. sz. 115–144. DOI: <https://doi.org/10.1556/092.2019.63.1.8>.

Olmstead

1951 Olmstead, Albert Ten Eyck: *History of Assyria*. Chicago, 1951. [Eredeti kiadás: 1923.]

Oppenheim

1960 Oppenheim, Leo A.: The City of Assur in 714 B.C. In: *Journal of Near Eastern Studies*, 19. (1960) 2. sz. 133–147.

1982 Oppenheim, Leo A.: *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*. Bp., 1982.

Parpola

2004 Parpola, Simo: Back to Delitzsch and Jeremias: The Relevance of the Pan-Babylonian School to the MELAMMU Project. In: *Melammu Symposia IV. Schools of Oriental Studies and the Development of Modern Historiography. Proceedings of the Fourth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project*. Eds.: Panaino, Antonio – A. Piras, Andrea. Milano, 2004. 237–247.

Pecorella–Salvini

1984 Pecorella, Paolo Emilio – Salvini, Mirjo: *Tra lo Zagros e l’Urmia: Ricerche storiche ed archeologiche nell’ Azerbaigian Iraniano*. Roma, 1984.

Pinches

1913 Pinches, T. G.: Sargon’s Eighth Campaign. In: *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1913. 581–612.

Piotrovski

1959 Пиотровский, Борис Борисович: *Ванское царство (Урарту)*. Москва, 1959.

1966 Piotrovski, Boris B.: *Il Regno di Van*. Roma, 1966. [Eredeti kiadás: 1959.]

1969 Piotrovski, Boris: *The Ancient Civilization of Urartu*. New York, 1969.

1980 Piotrovski, Boris B.: *Urartu. Die grossen Kulturen der Welt*. München, 1980. (Archaeologia Mundi, 26.) [Eredeti kiadás 1969.]

Pongratz-Leisten

2015 Pongratz-Leisten, Beate: *Religion and Ideology in Assyria*. Boston–Berlin, 2015.

Raphael

2003 Raphael, Lutz: *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*. München, 2003.

Reade

1978 Reade, Julian: Kassites and Assyrians in Iran. In: *Iran*, 16. (1978) 137–143.

Riemschneider

1965 Riemschneider, Margarete: *Das Reich am Ararat*. Heidelberg, 1965.

Rigg

1942 Rigg, Horace Abram Jr.: Sargon’s Eighth Military Campaign. In: *Journal of the American Oriental Society*, 62. (1942) 2. sz. 130–138. DOI: <https://doi.org/10.2307/594466>.

Roaf

2012 Roaf, Michael: Could Rusa Son of Erimeña Have Been King of Urartu during Sargon’s Eighth Campaign? In: *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12–14 October 2007*. Eds.: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. Peeters, 2012. 187–216.

Romsics

2011 Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011.

Rosenau

1992 Rosenau, Pauline Marie: *Post-Modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads, and Intrusions*. Princeton, 1992.

Saggs

1984 Saggs, H. W. F.: *The Might that Was Assyria*. London, 1984.

Salvini

1995a Salvini, Mirjo: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995.

1995b Salvini, Mirjo: Sargon et l'Urartu. In: *Khorsabad, le palais de Sargon II, roi d'Assyrie. Actes du colloque organisé au musée du Louvre par le service culturel les 21 et 22 janvier 1994*. Ed.: Galard, Jean. Paris, 1995. 135–157.

2015 Salvini, Mirjo: Carl Friedrich Lehmann-Haupt und die Urartu-Forschung. In: *Carl Friedrich Lehmann-Haupt. Ein Forscherleben zwischen Orient und Okzident*. Hrsg. v. Fink, Sebastian et al. Wiesbaden, 2015. 139–178. (Classica et orientalia, 11.)

Schroeder

1922 Schroeder, Otto: *Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts*. Zweites Heft. Leipzig, 1922. (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft, 37.)

Scurlock

1997 Scurlock, JoAnn: Neo-Assyrian Battle Tactics. In: *Crossing Boundaries and Looking Horizons. Studies in Honor of Michael C. Astour in His 80th Birthday*. Eds.: Young, G. D. – Chavalas, M. W. – Averbeck, R. E. Bethesda, MD, 1997. 491–517.

Smith

1925 Smith, Sidney: The Supremacy of Assyria. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. III. *The Assyrian Empire*. Eds.: Bury, J. B. – Cook, S. A. – Adcock, F. E. Cambridge, 1925. 32–88.

Streck

2018 Streck, Michael P.: Von „A, Gottheit des Wassers“ bis „Zypresse“. In: *Akademie Aktuell*, 64. (2018) 1. sz. 58–61.

Thureau-Dangin

1912 *Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 v. J.-C.)*. Texte Assyrien inédit, publié et traduit par François Thureau-Dangin. Paris, 1912.

Van der Spek

1993 Van der Spek, Robartus Johannes: Assyriology and History: A Comparative Study of War and Empire in Assyria, Athens and Rome. In: *The Tablet and the Scroll. Near Eastern Studies in Honour of William W. Hallo*. Eds.: Cohen, Mark E. – Snell, Daniel C. – Weisberg, David B. Bethesda, 1993. 262–270.

Van Loon

1975 Van Loon, Maurits: The Inscription of Ishpuini and Meinua at Qalatgah, Iran. In: *Journal of Near Eastern Studies*, 34. (1975) 3. sz. 201–207.

Vera Chamaza

1992 Vera Chamaza, Galo W.: Syntactical and Stylistical Observations on the Text of the VIIIth Campaign of Sargon II (TCL 3). In: *State Archives of Assyria Bulletin*, 6. (1992) 109–128.

1994–1996 Vera Chamaza, Galo W.: Der VIII. Feldzug Sargons II. Eine Untersuchung zu Politik und historischer Geographie des späten 8. Jhs. v. Chr. Teil I–II. In: *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 27. (1994) 91–118., 28. (1995–1996) 235–267.

Wäfler

1976 Wäfler, Markus: Urartu und Assyrien. In: *Urartu. Eine wiederentdeckter Rivale Assyriens*. Hrsg. v. Kellner, Hans-Jörg. München, 1976. 17–21.

1981 Wäfler, Markus: Zum assyrisch-urartäischen Westkonflikt. In: *Acta praehistorica et archaeologica*, 11–12. (1981) 79–98.

1986 Wäfler, Markus: Die Auseinandersetzungen zwischen Urartu und Assyrien. In: *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Hrsg. v. Haas, Volkert. Konstanz, 1986. 87–94. (Xenia. Konstanzer altorientalische Symposien. Bd. 1, Heft 17.)

Wartke

1993 Wartke, Ralf-Bernhard: *Urartu. Das Reich am Ararat*. Mainz am Rhein, 1993. (Kulturgeschichte der antiken Welt, 59.)

Weidner

1937–1939 Weidner, Ernst F.: Neue Bruchstücke des Berichtes über Sargons achten Feldzug. In: *Archiv für Orientforschung*, 12. (1937–1939) 144–148.

Wießner

1997–1998 Wießner, Gunnar: Die Beschreibung des 'Semiramis-Kanals' bei Van in der urartäischen Inschrift HChI 31/UKN62. Ein Beitrag zur nordmesopotamischen Geographie des 1. Jtsds. v. Chr. und zur Diskussion über den Verlauf des achten Feldzugs Sargons II. in Urartu. In: *Archiv für Orientforschung*, 44–45. (1997–1998) 146–155.

Wright

1943 Wright, Edwin M.: The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B. C.). In: *Journal of Near Eastern Studies*, 2. (1943) 3. sz. 173–186.

Zaccagnini

1981 Zaccagnini, Carlo: An Urartean Royal Inscription in the Report of Sargon's Eighth Campaign. In: *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*. Ed.: Fales, Frederick M. Roma, 1981. 259–294. (Orientalis Antiqui Collecti, 17.)

Zadok

1995 Zadok, Ran: Foreigners and Foreign Linguistic Material in Mesopotamia and Egypt. In: *Immigration and Emigration within the Ancient Near East. Festschrift E. Lipiński*. Eds.: K. Lerberghe, Karel van – Schoors, Antoon. Leuven, 1995. 431–447. (Orientalia Lovaniensia Analecta, 65.)

Zimansky

1985 Zimansky, Paul: *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago, 1985. (Studies in Ancient Oriental Civilisation, 41.)

1990 Zimansky, Paul: Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign. In: *Journal of Near Eastern Studies*, 49. (1990) 1. sz. 1–21.

TAMÁS KRISTÓF ÁRVAI
INFORMATION GAIN OR LOSS?

THE INTERPRETATION FAMILIES OF SARGON'S II OF ASSYRIA URARTIAN CAMPAIGN (714 BC)

The text of the 8th campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C.) was published in 1912 by François Thureau-Dangin. What should a scholar at the beginning of the 20th century do with such a text? The French Assyriologist laid down the direction of the research: to reconstruct the campaign in space (historical geography) and time (chronology). These aspects dominated the research until the end of the 20th century. Leo Oppenheim was the first, who in the year 1960 asked a completely different question: What function did the text fulfil in contemporary Assyrian society? Italian scholars like Carlo Zaccagnini or Frederick Mario Fales began to ask the same question from the 1980s. This new perspective became a paradigm shift in the interpretation of the 8th campaign of Sargon II of Assyria. Thomas S. Kuhn – who constructed the concept of paradigm shift – observed, that scholars belonging to the same paradigm refer only to the studies of their own “family” in the footnotes and bibliographies of their works. This is true also in the case of the interpretation of the 8th campaign of Sargon II. My investigation is to show the historiography of these two – modern and postmodern – paradigms.

Egy ásatás a 15. századi Selyemúton?

Giosafat Barbaro tanai kalandja és információtörténeti hozzádéma

A régészet történetét feltárni kívánó kötetek mind-mind igyekeznek meghatározni az első „régészeti ásatás” pontos idejét és helyét.¹ A kérdésben megkerülhetetlen C. W. Ceram (akiről kevesen tudják, hogy a valódi neve Kurt Wilhelm Marek volt) szerint D’Elboeuf herceg 1738-as herculaneumi kutatásai tarthatók talán az első ásatásnak,² de nem kizárt, hogy már az ókori Mezopotámiában is végeztek „valami-féle” feltárásokat.³ Nem vitás azonban – s ezt a régészeti adataink mellett írott források is alátámasztják –, hogy amióta világ a világ, léteztek olyanok is, akik értékek után kutatva nem voltak restek felásni évtizedekkel, évszázadokkal vagy akár évezredekkel korábban élt egyének sírjait, közösségek temetőit vagy épp teljes településeit. Ezeket a „kutatókat” azonban nem a tudományos megismerés, sokkal inkább a nyereségvágy hajtotta. A sírablás valójában egyidős az emberiséggel.⁴ Így nem véletlen az sem, hogy már a kora középkorban is születtek olyan törvények Európában, amelyek ezt a barbár folyamatot igyekeztek visszaszorítani, inkább kevesebb, mint több sikerrel.⁵ Csupán néhány olyan esetről lehet tudomásunk, amelyekről elmondhatjuk, hogy történeti és régészeti adatok együttesen bizonyítják a korábbi temetkezések vagy éppen föld borította települések kifosztására tett kísérletet. Ezek közül is különösképp izgalmas az itáliai diplomata-kereskedő-kalandor-utazó Giosafat Barbaróé, aki a 15. század talán egyik legszínesebb, legérdekesebb életpályáját futotta be.

A Barbaróhoz kapcsolható történet azonban nem pusztán azért izgalmas, mert lényegében a középkor legvégén zajlott le – és ennek ellenére mégis meglehetősen jól dokumentált –, hanem azért is, mert Barbaro alább részleteiben is is-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Régészeti Tanszékének adjunktusa, a Kulturális Örökség és Digitális Társadalom kutatócsoport tagja (6722 Szeged, Egyetem utca 2., Felföldi.Szabolcs@antiq.u-szeged.hu). A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének Digitális Társadalom Kompetenciaközpontja támogatta.

1 Magyarul például: Kayser, 1966; Renfrew–Bahn, 2005; angolul például: Stiebing, 1993; Silverberg, 1997.

2 Ceram, 1965. 5.

3 Uo. 7., illetve Silverberg, 1997. viii.

4 Vö. Jahnkuhn, 1978; Atwood, 2004; Becker–Wawrzinek, 2013. – Ez az egyik motorja a modern illegális műkincs-kereskedelemnek is. Magyar nyelven összefoglalóan legutóbb lásd a *Határtalan Régészet* című archeológiai magazin 2019. évfolyamának 4. számát, melynek címe *Illegális műkincs-kereskedelem*.

5 Vö. Krüger, 1978. Lásd még: Nótári, 2013. 529–540.; Nótári, 2020.

mertetett útleírása sok tekintetben eltért a korszak utazási irodalmától. Az egykorú utazók, így akár Marco Polo vagy Francesco Balducci Pegolotti, de említhetnénk Wilhelm Rubrukot vagy Plano Carpinit is, számos ok miatt vetették papírra (pergamenre) soraikat, a múlt megismerése azonban nem szerepelt ezek között. Nyilván Barbaro sem tudományos kutatás céljából vezényelt „ásatást” a Selyemút egyik nyugati végpontja közelében. Alapvető célja a kincskeresés volt, ám vállalkozása oly módon és oly eredeti részletekkel járult hozzá a későbbi generációk szemléletének formálásához, egy ekkor még ugyancsak lassan táguló tudástér bővítéséhez, hogy információtörténeti szempontból is izgalmas tanulságokat hordoz.

Giosafat Barbaro élete és műve

Híres elődjéhez, a százötven évvel korábban élt Marco Polóhoz hasonlóan Giosafat Barbaro is egy jól ismert, előkelő velencei családban született 1413-ban.⁶ A Barbaro családban több politikus és diplomata is állt már korábban a tengeri köztársaság szolgálatában.⁷ Giosafat még csak 18 éves volt, amikor 1431-ben bekerült a velencei Szenátus tagjai közé.⁸ Három évvel később megnősült: az előkelő Duodo család fejének, Arseniónak a lányát, Nonát vette el. A házasságból később három leány- és egy fiúgyermek született.⁹ Az ifjú Giosafatot politikai karrierje és egyéni ambíciói mellett családja gazdasági boldogulása sem hagyta hidegen, így nem meglepő, hogy 1436-ban már Velence kiterjedt kereskedelmi impériumának egyik legtávolabbi érintkezési pontján, a Don folyó mellett felépült Tanában tűnt fel.¹⁰

Egyes adatok szerint a Velencei Köztársaság követeként érkezett az akkortájt a velenceiek nagy riválisának számító genovaiak kezén lévő, ma Azovnak nevezett városba, de az sem kizárt, hogy gazdasági, jelesül kereskedelmi célok (is) vezényelték e távoli, gazdasági szempontból viszont kifejezetten izgalmas földre. Az egykori szárazföldi Selyemút egyik legnyugatibb végpontjának is tartható város a korszak kelet-európai és közép-ázsiai nagyhatalmainak egyik ütközőzónájában állt.¹¹ A tehetséges velencei így hamarosan különböző diplomáciai követségek tagjaként az ottani szélesebb értelemben vett régió számos szegletébe eljutott szárazföldön és vízen egyaránt: több ízben is járt az Arany Horda utódállamainak, így az úgynevezett Nagy Hordának a területén, a Krímben, az orosz Novgorodban, vagy éppen a Kaukázusban. 1472-től Uzun Hasszán turkomán fejedelem követeként Perzsiába utazott. Később követte oda őt egy másik velencei követ, Ambrosio/Ambrogio Contarini is.¹²

6 Almagià, 1964. 106.; Manselli, 1980. 1438.; Piemontese, 1989. 758.

7 Manselli, 1980. 1438–1439.; Storz, 2009. 176. Vö. Marangoni–Stocchi, 1996.

8 Később a legfőbb velencei döntéshozó szervezet, a Negyvenek Tanácsának tagjává is megválasztották.

9 Almagià, 1964. 106.

10 Vö. Martin, 1978; Pubblici, 2005; Cristea, 2007.

11 Vö. Thiriet, 1978; Cristea, 2007; Di Cosmo, 2010; Hvalkov, 2019.

12 Contarini, 1487; Barbaro, 1873; Lockhart – Morozzo della Rocca – Tiepolo, 1973; Vivenza, 1974; Milanese, 1983; Bertotti, 1992. 220.; Storz, 2009. 176.

A korszakban szinte egyedülállóan széles körű érdeklődésére utal, hogy Barbaro perzsiai utazásai során felkereste az Akhaimenidák perszopoliszi palotájának romjait is, noha tévesen zsidó eredetűnek határozta meg azokat.¹³ Perzsiai útját követően is még számos országban, vidéken megfordult; ezek egyszerű felsorolása is szétfeszítené azonban jelen cikk kereteit. 1485 körül tért végül vissza végleg Velencébe, ahol Agostino Barbarigo dózse egyik főtanácsadója lett.¹⁴

Barbaro 1487-ben vetette papírra több évtizedes kalandjainak élménybeszámolóját *Viaggi fatti de Vinetia, alla Tana, in Persia* címmel.¹⁵ Az írás azonban életében már nem jelenhetett meg. Az itáliai kalandor-diplomata 1494-ben széles körű ismertségnek és köztiszteletnek örvendő halt meg Velencében, ahol is a San Francesco della Vigna templomban temették el. Barbaro kéziratban maradt művét végül 1543-ban, a velencei Aldus nyomdában kinyomtatott kötetben publikálta először Antonio Manutio/Manuzio, a nyomda megalapítójának, Aldusnak a fia.¹⁶ Igazi sikerre, bestsellerré azonban akkor vált, amikor bekerült Giovanni Baptista Ramusio neves földrajztudós *Delle navigationi et viaggi* című könyvsorozatának harmadik kötetébe, amely először 1556-ban jelent meg, ugyancsak Velencében.¹⁷ Azonban még ezt megelőzően, 1551-ben VI. Eduárd angol király titkos tanácsosa, William Thomas¹⁸ Barbaro kortársának és perzsiai követtársának, Ambrosio Contarininek a beszámolójával együtt a királynak szánt újévi ajándékként angolra fordította a velencei útleírását *Travels to Tana and Persia* címmel. William Thomas kéziratban maradt fordítását végül elsőként a londoni Hakluyt Society kiadó jelentette meg 1873-ban.¹⁹

Barbaro páratlanul fordultatos élettörténetéből nem csupán egy meglehetősen kaland- és becsvágyó személyiség profilja bontakozik ki, hanem egy művelt, több nyelven folyékonyan beszélő, kiváló megfigyelő- és emlékezőtehetségű férfiú alakja is, aki – mint az útleírásából kiderül – nem csupán Perzsiában érdeklődött a régmúlt emlékei iránt. Már nem sokkal az Azovi-tenger térségébe, Tanába érkezését követően, 1437-ben egy roppant izgalmas „régészeti” kalandba is belekeveredett.

13 Viszont ő meg a helyiektől hallott *Cilminar* helynevet használja rá: Barbaro, 1545. 80.; Barbaro, 1873. 81. Vö. Murray, 1820. 15.; Almagià, 1964. 108.; Rota 2009.

14 Barbarigo személyéhez lásd: Nani-Mocenigo, 1909; Gaeta, 1964a. 47–49.; Roeck, 1992. Lásd még: Szovák, 2023. 60.

15 Utazásairól részletesen beszámolt egy levelében is, melyet Pietro Barozzi padovai püspöknek küldött el 1491-ben: *Lettera dello stesso Giosafat Barbaro scritta al R. Monsignor Piero Barocci Vescovo di Padova, nella qual si descrive l'erba del Baltracan, che usano i Tartari per lor vivere*, ami hiányzik Manuzio művéből. Vö. Herberstein, 2016. 23. – Barozzi személyéhez lásd: Nani-Mocenigo, 1909; Gaeta, 1964b. 510–512.; Nante-Cavalli-Gios, 2012.

16 Barbaro, 1545.

17 Vö. Barbaro, 1978–1988.

18 Thomas, 1898. 193–196. Vö. Khoury, 2006. 91–98.

19 Ez utóbbi, 1846-ban Londonban alapított kiadó fő profilja egyébként jelenleg is kifejezetten a régi (ókori, középkori, kora újkori) utazással kapcsolatos irodalom elsődleges forrásainak kiadása (vö. Middleton, 1986; Bridges-Hair, 1996.).

A tanai „ásatás” históriája

Barbaro megemlíti művében, hogy Tana környékén számos domb magasodik. Érdemes itt átadni a szót magának az előkelő velenceinek:²⁰

„Az egyik ilyen dombbal kapcsolatban azt hittük, hogy nagy kincs van elrejtve benne. Mert abban az időben, amikor Pietro Lando konzul volt Tanában, jött egy Gulbedin nevű ember Kairóból, ahol megtudta egy kairói tatáriai asszonytól, hogy az egyik ilyen kis dombban, amit Contebének hívnak, az alánok nagy kincset rejtettek el. (...) Így ez a Gulbedin vállalkozott arra, hogy különböző helyeken lyukakat vagy gödröket csináljon a hegybe, mint a kutakat; és miután így folytatta két évig, meghalt; aminek következtében úgy ítélték meg, hogy csak az alkalmasság hiánya miatt nem tudta ezt a kincset napvilágra hozni. Ezért mi, kereskedők, akik az 1437. év Szent Katalin éjszakáján [november 25-én] együtt voltunk Tanában, azon gondolkodtunk, hogyan lehetne ezt az ügyet megoldani.”²¹

A fenti forrásrészlet több szempontból is roppant izgalmas adatokat tartalmaz. Az egyik a Gulbedin/Gülbedin nevű forrásközlő, akinek a neve kétségtől török eredetű, s aki Barbaro szerint meglehetősen messziről, Egyiptomból érkezett Tanába. Ebben az időszakban Kairó viszont az úgynevezett Mamlúk Birodalom fővárosa volt.²² A mamlúkok (az arab szó jelentése ’birtokolt’ vagy ’rabszolga’) eredendően a Tana környéki sztyeppevidéken nomadizáló, jellemzően török (kun-kipcsak) nyelvű katona-rabszolgák voltak, akiket az Azóvi- és a Fekete-tenger-parti kereskedővárosokból többnyire itáliai (genovai és velencei) kereskedőhajók szállították a Földközi-tengeren keresztül az Ajjúbida-dinasztia uralta Egyiptomba, ahol fokozatosan megerősödve, majd vezető katonai és közigazgatási tisztségekbe emelkedve végül 1250 körül Egyiptomban átvették a hatalmat az Ajjúbidáktól.²³

1382-től a mamlúkok úgynevezett „cserkesz” ága uralta Kairót, melynek ősei eredendően már nem kipcsakok, hanem gyaníthatóan kaukázusi cserkeszek voltak.²⁴ Barbaro korára, azaz a 15. századra a mamlúkok világa már túljutott a fénykorán, ennek ellenére a Fekete-tenger és Kaukázus vidéki kapcsolataik még minden bizonnyal élénkek voltak. Ezt Barbaro fenti mondata is igazolja, hiszen egy olyan tatáriai asszonyról tesz említést, aki akkor már Kairóban élt, s akitől a kincseket rejtő dombra vonatkozó információk eredetileg származhattak. S ezeket az információkat is egy török nevű személy, a már említett Gulbedin/Gülbedin szállította vissza (?) Tanába.

20 Barbaro művét az első Antonio Manuzio-féle kiadásában (Barbaro, 1545) és William Thomas klasszikus fordításában idézzük (Barbaro, 1873).

21 Barbaro, 1545. 4.; Barbaro, 1873. 5. Vö. Ascherson, 1995. 128.

22 Egészen 1517-ig, amikor is az oszmánok elfoglalják és beolvasztják a mamlúk Egyiptomot az Ottomán Birodalomba (vö. Muslu, 2014; Conermann–Šen, 2017 stb.).

23 Ily módon döntő szerepük lesz az európai keresztetek végleges kiszorításában Egyiptomból és a Szentföldről. – A mamlúkokra vonatkozó teljes modern nemzetközi szakirodalom megtalálható a University of Chicago *Mamlúk Studies Review* című folyóiratában, amely online az alábbi címen érhető el: <https://mamluk.uchicago.edu/browse-download.html> (letöltés: 2024. április 7.).

24 Vö. Levanoni, 2010.

Izgalmas részlet Barbaro beszámolójában a domb alánokhoz való kapcsolása is. A mongol káni udvarban 1253–1255 között megforduló Wilhelm Rubruktól tudjuk, hogy a 13. században még szerte Kelet-Európában és Ázsiában éltek alánok, így többek között a Krímben és a Dontól nem messze található Asztrahán térségében is, noha központi területeik a Tanától ugyancsak nem túl messze lévő Kaukázusban voltak. A 15. században tehát gyaníthatóan senkit sem lepett meg az információ, hogy a Don-vidéken magasodó mesterséges dombokat (vagy legalábbis egyet-kettőt ezek közül) a korábban ott élt iráni nyelvű alánokhoz kapcsolták.²⁵ Ma már tudjuk, hogy az Azovi-tenger környéki földhalmok/kurgánok többségét sok évszázaddal az alán népnév megjelenését megelőzően ásták meg (leginkább a szkíta, illetve az azt követő sazuomata/szarmata korban). De mivel a szkítákhoz és a sazuomatakhöz/szarmatakhöz hasonlóan az alánok is iráni típusú nyelvet beszéltek, sőt, az utóbbi törzsekhez valamiféle rokonsági szálak is kötötték őket, ezért 15. századi adatközlőink olyan óriásit nem is tévedtek e földhalmok alánokhoz kapcsolásával.²⁶

A történet azonban itt még nem ért véget, Barbaro ugyanis egy vállalkozást hozott létre hat velencei és zsidó kereskedővel közösen.²⁷ E kis gazdasági társulás körülbelül 120 munkást szerződtetett (fejenként és havonta három dukátért), majd vitetett fel szánokon a befagyott Don folyón, a forrásban említett úgynevezett kis Contebének (Kontöbe)²⁸ nevezett dombhoz, ami Barbaro becslése alapján mintegy 60 mérföldre lehetett Tanától.²⁹

„E kis hegy körülbelül 50 lépés magas volt, tetején sík felülettel, amin egy további kisebb hegy magasodott, olyan, mint egy kerek kalap, kőrakással körülvéve, ami olyan széles volt, hogy a peremén két ember végig tudott sétálni. Ez a kisebb magaslat 12 lépés magas volt. Az alsóbb hegy pedig olyan szabályos kör alakú volt, mintha csak iránytűvel készítették volna el, az átmérője 80 lépés volt.”³⁰

De az erős fagy miatt a nagy létszámú kutatócsapat végül „vereséget szenvedve” visszavonult Tanába:

„Miután minden készen volt, elkezdtünk vágni és ásni ennek a nagyobb dombnak a felületén, ami voltaképpen a kis domb kezdete volt, hogy szándékaink szerint nagy utat nyissunk a domb fenekébe, de a föld annyira megfagyott, hogy sem

25 Az alánokról Barbaro így ír: „Alánia nevét az alani nevű népről kapta, amely saját nyelvén asnak nevezi magát. E nép keresztény volt, és országát a tatárok vagy mongolok feldúlták és elpusztították. Alánia tartományban sok hegy, folyó és síkság található, és az utóbbiban sok emberi kéz által készített domb van, amelyek síremlékként szolgálnak, és amelyek tetején egy-egy lapos, lyukas kő van, amelybe egy kőkeresztet rögzítettek. (...) A gótok és az alánok közelségéből vagy keveredéséből származik a gotitalani elnevezés. Az alánok voltak e megye első lakói. A gótok egy későbbi időszakban érkeztek, és meghódították az alánok által lakott ország egy részét; és mivel a két nép keveredett egymással, ez a vegyes elnevezés is használatos lett.” Barbaro, 1545. 4., 29.; Barbaro, 1873. 5., 30. Vö. Alemany, 2000.

26 A szarmaták és alánok kapcsolatához lásd például: Istvánovits–Kulcsár, 2018. 149–168.

27 Barbaro az érintett kereskedők nevét is feljegyezte: Barbaro, 1545. 4.; Barbaro, 1873. 5.

28 A török *kum tepe* 'homokdomb' rontott alakjáról lehet szó. Vö. Ascherson, 1995. 128.

29 Barbaro, 1545. 5.; Barbaro, 1873. 6.

30 Barbaro, 1545. 5.; Barbaro, 1873. 6.

kapákkal, sem csákányokkal nem tudtuk megtörni. Mindazonáltal, miután kicsit lejjebb jutottunk, a földet már kicsit puhábbnak találtuk, úgyhogy azon a napon egészen jól haladtunk. De amikor másnap reggel visszatértünk, úgy találtuk, hogy az olyan keményen fagyott, hogy kénytelenek voltunk lemondani a vállalkozásunkról, és visszatérni Tanába.”³¹

De Barbaróék a vállalkozásról nem voltak hajlandók egykönnyen lemondani, így hamarosan vissza is tértek az „ásatás” helyszínére:

„Március vége felé csónakokkal és kis hajókkal tértünk vissza 150 emberrel, akik újra elkezdtek ásni. Így 22 nap alatt kiástunk egy 60 lépés hosszú, 8 lépés széles és 10 lépés magas utat [árkot].³² (...) A nagy csoda az volt, hogy a fűhöz legközelebb eső földréteg fekete volt. Ezután a következő [réteg] tiszta [fa]szénből állt, de ez lehetséges volt, hiszen elegendő fűzfa volt a környéken ahhoz, hogy ezek könnyen kigyulladhassanak a hegyen. Ez alatt egyarasznyi mélyen hamu volt – és ez is lehetséges; mert nádas volt ott, amelyet elégethettek, így nem volt nagy dolog hamut csinálni. Egy újabb arasznyi mélységben köleshéj került elő, és mivel úgy hírlík, hogy ezen a vidéken kölesből készült kenyeret ettek, így meghagyva ennek héját a helyszínen, kíváncsi lennék arra, hogy mekkora mennyiségű köles kell ahhoz, hogy egy ekkora dombot egyarasznyi mélységben befedjen a köleshéj. Ez alatt további egy arasz mélységben pontyok és ilyen egyéb halak csontjai borították szőnyegeként a felületet. És mivel azt lehet mondani, hogy a folyóban van elég ponty és más hal, amelynek pikkelyei elegendőek ahhoz, hogy egy ilyen dombot beborítsanak, az olvasó megítélésére bízom, hogy ez vajon lehetséges vagy igaz lehet-e, én mégis igazat mondok. S mindezek mellett tegye megfontolás tárgyává, hogy azon személy, aki után a temetkezést Indiabunak nevezték el,³³ mindazon szertartásokhoz, amelyeket azokban a napokban gyakoroltak, már jóval korábban összegyűjtötte és összerendezte e dolgokat egy időbeli [hosszú] folyamat részeként. Így belevágva, de kincseket nem találva elhatároztuk, hogy két árkot ásunk a nagy hegybe négy lépés szélességben és magasságban. Ezekben a hasadékokban kemény, fehér földre lertünk, amelybe lépcsőket készítettünk, hogy fel tudjuk tolni ott a talicskákat. Mivel így öt arasznnyival mélyebbre jutottunk, ennek alján különleges kőedényekre lertünk, néhányat hamuval, néhányat faszénnel telve, néhány üres volt, néhány pedig halcsontokkal volt tele. Találtunk továbbá öt vagy hat agyagból készített üvegezett felületű gyöngyöt is, hasonlókat ahhoz, amelyeket a piacon [Thomasnál Ancona piacán] lehet fellelni. Ugyancsak megtaláltuk egy kis ezüst vizeskancsó fülének felét egy kígyófej ábrázolással a tetején.”³⁴

31 Barbaro, 1545. 5.; Barbaro, 1873. 6.

32 Barbaro, 1545. 5.; Barbaro, 1873. 6. – Időközben kiderül, hogy maga Barbaro talicskákat készített, hogy munkásai könnyebben birkózzanak meg a feladattal: Barbaro, 1545. 6.; Barbaro, 1873. 7.

33 Barbaro egy másik helyen Indiabut az alánok urának (Lord of the Alaninak) nevezi (Barbaro, 1545. 7.; Barbaro, 1873. 8.). A név gyaníthatóan *hapax legomenon*, melynek egyedüli forrása Barbaro műve.

34 Barbaro, 1545. 5–6.; Barbaro, 1873. 6–7.

Kiderült végül tehát, hogy a munkások nem egy sírhalomba vagy egy kincseskamrába ástak bele. Anélkül, hogy tudta volna, Barbaro lényegében egy hatalmas konyhai szeméthalomba, amelyet Azov környéki folyami halászok és családjaik emeltek évszázadokon át, vágatott árkot (vö. még alább).³⁵

„Végül a szenvedélyes héten a keleti szél olyan hevesen kezdett fújni, hogy a földet a kiásott rögökkel együtt visszaszórta és a munkások arcába vágta őket, ezért elhatároztuk, hogy elhagyjuk a helyszínt és nem kutatunk tovább, ezt húsvéthét-főt követően meg is tettük.”³⁶

Barbaro tehát ekkor végleg lemondott arról, hogy tovább finanszírozza kereskedőtársaival a kétes eredményeket hozó „régészeti” tevékenységét. Leírása viszont olyan részletes az előkerült rétegekről és az ott megfigyelt jelenségekről és tárgyakról, hogy beszámolóját nagyon különlegesnek és valóban korát jóval meghaladónak tekinthetjük. Barbaro ugyanis egy olyan korban vetette papírra mondatait, mely még hírből sem ismerte sem a rétegtant (ennek felfedezésére még évszázadokat kellett várni), sem az ásatások során megfigyelhető régészeti objektumokat, jelenségeket. A felmerülő kérdésekre modern szemmel is értékelhető, logikus válaszokat keresett. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Barbaróban valóban egy modern régész veszett el!

A lelőhely későbbi sorsa

Arra nincs adatunk, hogy Barbaro későbbi élete folyamán bármikor is hasonló kalandra adta volna a fejét, de a lelőhely története a velenceiek látogatásával még messze nem ért véget, sőt...

A régészeti képzést Párizsban végző orosz etnográfus és régész, Alekszandr Alekszandrovics Miller (1875–1935), az Orosz Múzeum egykori igazgatója az 1922-ben induló, úgynevezett észak-kaukázusi régészeti expedíció vezetője³⁷ az 1920-as évek közepén, közel ötszáz évvel Barbaro vállalkozását követően a Don folyó partján álló Kobjakovo falu mellett kezdeményezett feltárást.³⁸ Az ásatás során kiderült, hogy egy roppant jelentős, sok korszakos település maradványaira lelt az orosz régész. A korabeli újságok a Miller és a neki helyben segítő tanítványa, az évtizedekkel később világhírűvé vált orosz régész, az Ermitázs későbbi igazgatója, Mihail Illarionovics Artamonov által vizsgált lelőhelyet „orosz Trójának” kezdték el nevezni. Ma már tudjuk, hogy a nagy kiterjedésű település számos korszakban lakott volt: már a rézkort megelőzően halászattal foglalkozó közösségek telepedtek meg a területen, de a rézkorban és az azt követő bronzkorban is éltek itt emberek, akik komoly fémműves tevékenységet is folytattak a helyszínen. A vidék a vaskor-

35 Ascherson, 1995. 129.

36 Barbaro, 1545. 6.; Barbaro, 1873. 7. Vö. Ascherson, 1995. 129.

37 Vö. Miller, 1925. – Az expedíciók részletes történetét lásd: *Szevero-Kavkazszkaja ekspedícija*, 2018.

38 Miller pályájának kimerítő részletességű bemutatását, a tudós teljességre törekvő bibliográfiájával lásd: Dmitrijev, é. n.; illetve Vasziljkov–Szorokina, 2003. 496.

ban, valamikor a Kr. e. 6. és Kr. e. 1. század között viszont elnéptelenedett, és csak a Krisztus születése körüli időszakban népesedett be újra. A régészeti leletanyag az ezt követő időszakban széles körű kereskedelmi kapcsolatokra, pezsgő helyi életre utal, amely nagyjából a nagy népvándorlások megindulásáig, a 4. század végéig tartott. A kobjakovói település utolsó felvirágzása a bizánci korra, a 8. és 12. század közé tehető, ekkor már a kereszténység jelenlétével is számolnunk kell. A 12. századot követően viszont elhagyták a területet.³⁹

Miller maga is rendkívül fontosnak tartotta a lelőhelyet, a hétköznapiasága a legkevésbé sem zavarta. Mint megfogalmazta:

„A forradalom előtti időkben a régészeket a nagy, gazdag temetkezések érdekelték, amelyek látványos anyagot szolgáltattak. Most, a szovjet uralom alatt szisztematikus munkába kezdünk a régió összes településének feltárására, és nemcsak gazdag temetőket ásunk, hanem a szemétket is turkálunk, ami gyakran többet hoz a történész számára, mint a leggazdagabb lelet.”⁴⁰

Miller és kutatótársai azonban még egy további, meglehetősen váratlan dolgot is megtaláltak: a 15. századi velencei „ásatás” árkait, így Miller 20. századi ásatásai révén végül hitelesíteni tudta Barbaro meglepő történetét.⁴¹ A 15. századi *Contebe* összekapcsolhatóvá vált a 20. századi „orosz Trójával”, azaz Kobjakovóval.

Miller hozzáállása tehát példaértékű és előremutató volt, azonban saját személyes tragédiája, hogy az 1930-as években ő maga már nem folytathatta az itt megkezdett ásatásokat. Az egyik sztálini letartóztatási hullám során ugyanis őt is őrizetbe vették, majd 1933-ban ötéves kazahsztáni száműzésre ítélték, amelynek végét már nem élhette meg, 1935-ben meghalt. Millert végül 1957-ben rehabilitálták, azonban a letartóztatásakor elkobzott ásatási dokumentációinak és egyéb anyagainak (így a kobjakovói dokumentumoknak) egy része is elveszett.

A történet meglepően fordulatos vége

Ennek az egész különös történetnek a vége azonban még egy további igazán meglepő fordulatot tartogatott. Néhány száz méterre attól a helytől, ahol Barbaro emberei lapáttal és csákánnyal a kezükben elásott kincsek után vágyakozva küszködtek a faggal és a jeges széllel, illetve ahol Miller egyszerű, hétköznapi emberek évezredekkel korábbi településének nyomait: egyszerű gödreit, árkait és házait tárta fel, egy, az alánokkal valóban rokon (vagy azok őseinek tekinthető) szarmata hercegnő feküdt érintetlen sírjában óriási mennyiségű, aranyból, drágakövekből és egyéb értékekből készített, csodálatos tárgyak tömkelegével. A sírra Vlagyimir Konsztantinovics Gugujev és Tatjana Alekszandrovna Prohorova talált rá, világhírű-

³⁹ Vö. Truscseljov, é. n.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Miller pontosan a Barbaro által megadott méreteken találta meg a velencei gödör maradványait. A halpikkelyek és a hamu még mindig ott voltak, bár a köleshéjakat már nem lehetett megtalálni (Ascherson, 1995. 129.).

vé téve a kobjakovói „hercegnőt”.⁴² Ha akár Barbaro, akár Miller pár száz méterrel odébb kezd ásatásba, egészen máshogy alakulhatott volna a két férfiú személyes sorsa is. Arról nem is beszélve, hogy gyaníthatóan a kelet-európai kurgánok kora újkori és jelenkori története is máshogy alakulhatott volna.

A klasszikus Selyemút utolsó pillanatai két korszak határán

Giosafat Barbaro fent idézett útleírása egyébként számtalan izgalmas adatot tartalmaz a késő középkori Selyemutat illetően is, így az útvonalhálózat közép-ázsiai és kelet-európai szakaszainak egyes állomásait, a különféle árucikkek felsorolását, valamint a térségben élő népekre vonatkozó számos politikai, gazdasági és etnográfiai jellegű leírást.⁴³ A velencei diplomata néhány évtizeddel a nagy földrajzi felfedezések megindulása előtt, kis túlzással a klasszikus szárazföldi Selyemút működésének egyik utolsó hagyományos pillanatában örököltette meg annak általános állapotát. Barbaro – mint fentebb írtam – 1494-ben, két évvel Kolumbusz amerikai útja után halt meg. Egy olyan időszakban, amely gyakorlatilag a végét jelentette a velencei és genovai kereskedelmi hegemoniának az európai távolsági kereskedelemben, és amikor a Mediterráneum végleg elveszítette azt a politikai, gazdasági, kulturális jelentőségét, amelyet a korábbi évezredekben betöltött. A folyamat végére részben az oszmánokkal szemben megívott lepantói ütközet tett pontot, de a 16. század a távolsági kereskedelemnek az óceáni útvonalakra történő áthelyeződése miatt már az említett két itáliai város lassú, de folyamatos eljelentéktelenedésének jegyében telt.⁴⁴

A velencei diplomata művének – bár az jól beleillik a középkori világi utazási irodalomba, így Marco Polo, Pegolotti⁴⁵ és mások munkáinak sorába – vannak olyan jegyei is, amelyek egyedivé teszik nem csupán Barbaro tanai utazását, de az erről szóló beszámolót is. Az egyik ilyen az a speciális ok, amiért Barbaro felkereste a Don melletti különleges helyszínt, illetve az az elképesztően részletes, elemző jellegű leírás, amit az „ásatásról” ránk hagyományozott, benne olyan megfigyelésekkel, amelyek jócskán megelőzik saját korát. Barbaro utazása tehát egy korábban figyelembe nem vett új szempontot hoz be az utazással kapcsolatos középkori és kora újkori korábbi paradigmába.

Gyaníthatóan egyébként nem Barbaro volt az egyetlen, aki sírrabló „expedíciót” szervezett a középkorban,⁴⁶ de egyelőre ő az egyetlen, akinek vállalkozásáról

42 A kobjakovói 10-es sír roppant gazdag anyagáról lásd: Gugujev, 1992. 116–129.; Prohorova–Gugujev, 1992. 142–161.; Prohorova, 1994. 174–182.; Istvánovits–Kulcsár, 2011. 205–209.

43 Noha a műben számos hiátus és töredezettség figyelhető meg, s a kronológiája sem mindig követhető (vö. Piemontese, 1989. 758.).

44 Vö. Braudel, 1996; Crowley, 2018.

45 Marco Polo, 1963; Pegolotti, 1936.

46 Barbaro beszámolója azt is bizonyítja, hogy a kurgánokban folytatott kincsvadászat már a 15. században is komoly gazdasági tevékenység lehetett a pontuszi sztyeppén. Azt is megerősíti, hogy egy betörés egy-egy szkíta vagy szarmata kurgánba jelentős tőke- és munkabefektetést igénylő vállalkozás volt. A kurgánokat tehát egyfajta erőforrásnak – bányának – tekintették. Ez azonban nem mindig és nem mindenkre

– még ha az sikertelennek is bizonyult – részletes információk maradtak fönt. Ráadásul egy 20. századi kiváló orosz régésznek, Alekszandr Alekszandrovics Millernek köszönhetően Barbaro állításai utólag teljes igazolást is nyertek, ami ugyancsak növeli a kalandvágó velencei útjának és beszámolójának utólagos értékét.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Alemaný

2000 Alemaný, Agustí: *Sources on the Alans: A Critical Compilation*. Leiden–Boston–Köln, 2000. (Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies, vol. 5.)

Almagià

1964 Almagià, Roberto: Giosafat Barbaro. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 6. *Baratteri–Bartolozzi*. Dir.: Ghisalberti, Alberto M. Roma, 1964. 106–109.

Ascherson

1995 Ascherson, Neal: *Black Sea*. New York, 1995.

Atwood

2004 Atwood, Roger: *Stealing History, Tomb Raiders, Smugglers, and the Looting of the Ancient World*. New York, 2004.

Barbaro

1545 Barbaro, Iosaphat: *Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India, et in Costantino-poli: con la descrizione particolare di città, luoghi, siti, costumi, et della Porta del gran Turco: & di tutte le intrate, spese, & modo di gouerno suo, & della ultima impresa contra Portoghesi*. Ed. Manuzio, Antonio. Vinezia, 1545.

1873 *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*. Translated from the Italian by William Thomas, Clerk of the Council to Edward VI, and by S. A. Roy, ESQ. Edited, with an Introduction, by Lord Stanley of Alderley. London, 1873.

1980 Barbaro, Iosaphat: *Viaggio di Iosafa Barbaro alla Tana e nella Persia*. In: Ramusio, Giovanni Battista: *Navigazioni e viaggi*. Tomo 3. Ed. Milanese, Marica. Torino, 1980.

Becker–Wawrzinek

2013 *Raubgräber Grabräuber. Begleitschrift zur Sonderausstellung des Landesmuseums Natur und Mensch Oldenburg vom 11. Mai bis zum 8. September 2013*. Hrsg. v. Becker, Peter-René – Wawrzinek, Christina. Oldenburg, 2013.

Bertotti

1992 Bertotti, Filippo: Contarini, Ambrogio. In: *Encyclopaedia Iranica*. Vol. VI. *Coffehouse–Dārā*. Ed.: Yarshater, Ehsan. Costa Mesa, 1992. 220.

Braudel

1996 Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a Mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. Bp., 1996.

volt igaz. Barbaro arra is utal, hogy csak idegenek jártak szervezett kincskereső expedíciókra, a helyi népek, így a tatárok – úgy tűnik – békén hagyták a kurgánokat. Minden gátlás megszűnt viszont, amikor végül az oroszok megszállították hatalmukat a térségben (Ascherson, 1995. 129.).

Bridges-Hair

1996 *Compassing the Vaste Globe of the Earth: Studies in the History of the Hakluyt Society*. Eds.: Bridges, Roy C. – Hair, Paul Edward Hedley. London, 1996.

Ceram

1949 Ceram [Marek], C. [Kurt] W. [Wilhelm]: *Götter, Gräber und Gelehrte (Roman der Archäologie)*. Hamburg, 1949.

1965 Ceram [Marek], C. [Kurt] W. [Wilhelm]: *A régészeti regénye*. Bp., 1965.

Conermann-Şen

2017 *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century*. Eds.: Conermann, Stephan – Şen, Gül. Bonn, 2017. (Ottoman Studies / Osmanistische Studien, 2.)

Contarini

1487 Contarini, Ambrosio: *Questo e el Viazo de misier Ambrosio contarini ambascador de la illustrissima signoria de Venetia al signor Vxuncassam Re de Persia*. Venezia, 1487.

Cristea

2007 Cristea, Ovidiu: The Venetian “Four Seasons” in the Black Sea: The Chronicle of an Unsuccessful Hegemony (1204–1484). In: *Revue Roumaine d'Histoire*, 46. (2007) 5–23.

Crowley

2018 Crowley, Roger: *Kalmárköztársaság. Hogyan hozta létre és veszítette el tengeri hatalmát Velence*. Bp., 2018.

Di Cosmo

2010 Di Cosmo, Nicola: Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica. In: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53. (2010) 1–2. sz. 83–108.

Dmitrijev

é. n. Дмитриев, Владимир Александрович: *Миллер Александр Александрович*. <https://ethnomuseum.ru/collections/collectors/miller-aleksandr-aleksandrovich/>.

Gaeta

1964a Gaeta, Franco: Barbarigo, Agostino. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 6. *Baratteri-Bartolozzi*. Dir.: Ghisalberti, Alberto M. Roma, 1964. 47–49.

1964b Gaeta, Franco: Barozzi, Pietro. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 6. *Baratteri-Bartolozzi*. Dir.: Ghisalberti, Alberto M. Roma, 1964. 510–512.

Gugujev

1992 Гугуев, Владимир Константинович: Кобыяковский курган (К вопросу о восточных влияниях на культуру сарматов I в. н. э. – начала II в. н. э.). In: *Вестник Древней Истории*, 1992. 4. sz. 116–129.

Herberstein

2016 *Notes upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country, Entitled 'Rerum Muscoviticarum commentarii', by the Baron Sigismund von Herberstein Ambassador from the Court of Germany to the Grand Prince Vasiley Ivanovich, in the Years 1517 and 1526*. Translated and edited, with notes and introd. by Richard Henry Major. Oxon – New York, 2016.

Hvalkov

2019 Хвальков, Євген: Генуезькі та венеційські колонії Причорномор'я і Приазов'я в політиці та міжнародних відносинах (1400–1475). In: *Київські Історичні Студії: Науковий Журнал*, 2. (2019) 9. sz. 52–66. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.7>.

Istvánovits–Kulcsár

2011 Istvánovits, Eszter – Kulcsár, Valéria: Satana and Others: Priestesses, Witches and Queens of the Steppe-Region. In: *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte: Female Elites in Protohistoric Europe. Internationale Tagung vom 13. bis zum 14. Juni 2008 im RGZM im Rahmen des Forschungsschwerpunktes »Eliten«*. Hrsg. v. Quast, Dieter. Mainz, 2011. 201–218.

2018 Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: „...Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” *Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. Nyíregyháza–Szeged, 2018.

Jahnkuhn

1978 *Zum Grabfövel in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Untersuchungen zu Grabraub und „haugbrot“ in Mittel- und Nordeuropa. Bericht über ein Kolloquium der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas vom 14.–16. Februar 1977*. Hrsg. v. Jahnkuhn, Herbert. Göttingen, 1978. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Folge 3, 113.)

Kayser

1966 Kayser, Hans: *A régészeti rövid története*. Bp., 1966.

Khoury

2006 Khoury, Joseph: Writing and Lying: William Thomas and the Politics of Translation. In: *Travel and Translation in the Early Modern Period*. Ed.: Di Biase, Carmine G. Amsterdam, 2006. 91–102. (Approaches to Translation Studies Online, 26.)

Krüger

1978 Krüger, Karl Heinrich: Grabraub in erzählenden Quellen des frühen Mittelalters. In: *Zum Grabfövel in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Hrsg. v. Jahnkuhn, Herbert. Göttingen, 1978. 169–187.

Levanoni

2010 Levanoni, Amalia: Egypt and Syria (Eleventh Century until the Ottoman Conquest). The Mamlüks in Egypt and Syria: The Turkish Mamlük Sultanate (648–784/1250–1382) and the Circassian Mamlük Sultanate (784–923/1382–1517). In: *The New Cambridge History of Islam*. Vol. 2. *The Western Islamic World, Eleventh to Eighteenth Centuries*. Ed.: Fierro, Maribel. Cambridge – New York, 2010. 237–284.

Lockhart – Morozzo della Rocca – Tiepolo

1973 *Il nuovo Ramusio*. Vol. VII. *I viaggi degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini*. A cura di Lockhart, Laurence – Morozzo della Rocca, Raimondo – Tiepolo, Maria Francesca. Roma, 1973.

Manselli

1980 Manselli, Raul: Barbaro, Giosafat (1413–1494). In: *Lexikon des Mittelalters*. Bd. I. *Aachen bis Bettelordenskirchen*. München, 1980. 1438–1439.

Marangoni–Stocchi

1996 Marangoni, Michela – Stocchi, Manlio Pastore: *Una famiglia veneziana nella storia. I Barbaro*. Venezia, 1996.

Marco Polo

1963 *Marco Polo utazásai*. Ford. Vajda Endre. Bp., 1963.

Martin

1978 Martin, Michael E.: The First Venetians in the Black Sea. In: *Αρχαίον Πόντου*, 35. (1978) 111–122.

Middleton

1986 Middleton, Dorothy: The Early History of the Hakluyt Society 1847–1923. In: *The Geographical Journal*, 152. (1986) 2. sz. 217–224.

Milanesi

1983 Milanesi, Marica: Contarini, Ambrogio. In: *Dizionario biografico degli italiani*. Vol. 28. Conforto–Cordero. Ed.: Ghisalberti, Alberto M. Roma, 1983. 97–100.

Miller

1925 Миллер, Александр Александрович: Краткий отчет о работах Северо-Кавказской экспедиции Академии в 1923 г. In: *Известия Российской академии истории материальной культуры*, 4. (1925) 1–42.

Murray

1820 Murray, Hugh: *Historical Account of Discoveries and Travels in Asia: From the Earliest Ages to the Present Time*. Edinburgh, 1820.

Muslu

2014 Muslu, Cihan Yüksel: *The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*. London, 2014.

Nani-Mocenigo

1909 Nani-Mocenigo, Filippo: Testamento del Doge Agostino Barbarigo. In: *Nuovo Archivio Veneto*, 17. (1909) 234–261.

Nante–Cavalli–Gios

2012 Pietro Barozzi, un vescovo del Rinascimento. *Atti del convegno di studi (Padova, 18–20 Ottobre 2007)*. A cura di Nante, Andrea – Cavalli, Carlo – Gios, Pierantonio. Padova, 2012. (Fonti e ricerche di storia ecclesiastica padovana, 35.)

Nótári

2013 Nótári Tamás: A sírblás tényállása germán népjogokban. In: *Jogtudományi Közlöny*, 68. (2013) 11. sz. 529–540.

2020 Nótári Tamás: *A kora középkori alemann törvénykönyvek. Pactus Alamannorum – Lex Alamannorum*. Szeged, 2020.

Pegolotti

1936 Pegolotti, Francesco Balducci: *La pratica della mercatura*. Ed.: Evans, Allan. Cambridge, Massachusetts, 1936.

Piemontese

1989 Piemontese, Angelo Michele: Barbaro, Giosafat. In: *Encyclopaedia Iranica*. Vol. III. Ātaš-Bayhaqī, ahīr al-Dīn. Ed.: Ehsan Yasharter. New York, 1989. 758.

Prohorova

1994 Прохорова, Татьяна Александровна: Некоторые аспекты идеологии сармато-алан (По материалам кургана 10 Кобяковского могильника). In: *Вестник Древней Истории*, 1994. 4. sz. 174–182.

Prohorova–Gugujev

1992 Прохорова, Татьяна Александровна – Гугуев, Владимир Константинович: Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника. In: *Советская Археология*, 1992. 1. sz. 142–161.

Pubblici

2005 Pubblici, Lorenzo: Venezia e il Mar d’Azov. Alcune considerazioni sulla Tana nel XIV secolo. In: *Archivio Storico Italiano*, 163. (2005) 3. sz. 435–483.

Renfrew–Bahn

2005 Renfrew, Colin – Bahn, Paul: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Bp., 2005.

Roeck

1992 Roeck, Bernd: Zu Kunstaufrägen des Dogen Agostino Barbarigo (1419–1501). In: *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 55. (1992) 1–34. DOI: <https://doi.org/10.2307/1482598>.

Rota

2009 Rota, Giorgio: *Under Two Lions: On the Knowledge of Persia in the Republic of Venice (ca. 1450–1797)*. Wien, 2009. (Sitzungsberichte. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse.)

Silverberg

1997 *Great Adventures in Archaeology*. Ed.: Silverberg, Robert. Lincoln–London, 1997.

Stiebing

1993 Stiebing, William H., Jr.: *Uncovering the Past: A History of Archaeology*. Oxford, 1993.

Storz

2009 Storz, Otto H.: *Die persische Karte. Venezianisch-persische Beziehungen um 1500. Reiseberichte venezianischer Persienreisender*. Berlin, 2009.

Szevero-Kavkazszkaja ekspedíció

2018 Северо-Кавказская экспедиция ГАИМК (1923–1933 гг.). <https://www.archeo.ru/struktura-1/nauchnyi-arhiv/vystavki/severo-kavkazskaya-ekspediciya-gaimk-192320131933-gg>.

Szovák

2023 Szovák Márton: *A történetírás határán. Marin Sanudo naplójának forrásai és magyar vonatkozásai*. [Doktori (PhD) értekezés, PPKÉ.] Bp., 2023.

Thiriet

1978 Thiriet, Freddy E.: Les Venitiens en Mer Noire. Organisation et trafics (XIIIe–XVe siècles). In: *Archéion Πόντου*, 35. (1978) 38–53.

Thomas

1898 Thomas, Daniel Lleufer: Thomas, William (d. 1554). In: *Dictionary of National Biography*. Vol. 56. Eds.: Stephen, Leslie – Lee, Sidney. London, 1898. 193–196.

Truscsejov

é. n. Трущелёв, Юрий: Кобыково городище – послание из глубины тысячелетий. In: *Победа. Информационный портал Аксайского района*. <https://pobeda-aksay.ru/nash-kraj/kobyakovo-gorodishhe-poslanie-iz-glubiny-tysyacheletij/>.

Vaszil'kov–Szorokina

2003 Миллер, Александр Александрович (1875–1935). In: *Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991)*. Изд. подготовили Васильков, Ярослав Владимирович – Сорокина, Марина Юрьевна. Санкт-Петербург, 2003. 496. <https://memory.pvost.org/pages/miller.html>.

Vivenza

1974 Vivenza, Gloria: Viaggio in Oriente di due veneziani del Quattrocento. Giosafat Barbaro e Ambrogio Contarini. In: *Economia e storia*, 21. (1974) 525–531.

SZABOLCS FELFÖLDI
AN EXCAVATION ON THE 15TH CENTURY SILK ROAD?
GIOSAFAT BARBARO'S ADVENTURE IN TANA

There is no doubt that for as long as the world has existed, there have been those who have not hesitated to dig up the graves of individuals, cemeteries of communities or even entire settlements from decades, centuries or even millennia ago in search of treasures. At most, we know of only a few cases where historical and archaeological data together provide evidence of attempts to loot earlier burials or even settlements covered with soil. A particularly fascinating case is that of Giosafat Barbaro, a Venetian diplomat, merchant and adventurer-traveller, who had one of the most colourful and interesting careers of the 15th century. According to some accounts, Barbaro arrived as an envoy of the Venetian Republic in the city of Tana (nowadays: Azov). Barbaro and his partners hired around a hundred and twenty workers and carried out two cycles of exploration on the hill called Contebe, near the river Don. Although no treasures were ultimately found, Barbaro made almost modern excavation observations at the site. Alexander Alexandrovich Miller, former director of the Russian Museum and leader of the so-called North Caucasus Archaeological Expedition, which started in 1922, initiated an excavation near the village of Kobjakovo on the banks of the Don River in the mid-1920s, nearly five hundred years after Barbaro's venture. During the excavation, the Russian archaeologist discovered the remains of a very important settlement of many periods. The site, known as the 'Russian Troy', was eventually identified as the site of Barbaro's excavation.

Úton, útfélen

Giacomo Casanova helyváltoztatásainak információs hozzáadéka

Az emberiség történetének kezdete óta a helyváltoztatás, majd később, a földrajzi felfedezések korától kezdve az utazás mint szociokulturális jelenség jelen van a történelemben. A túlélést célzó mobilitáson túl a helyváltoztatás célja egyre változatosabbá vált, a vándorlásokon, zárandoklatokon túl a közigazgatási tisztségviselők, az intézők, a futárok és a kereskedők is hatalmas utakat jártak be információs élményszerzés vagy információs haszonszerzés céljából. Egy ország imázsának megrajzolásában az utazók megfigyelései és közlései is alapvetőnek bizonyulnak, mivel lehetőséget adnak arra, hogy egy adott országról új szempontok szerint gazdagítsák ismereteinket.

A 17–18. században az új szellemi áramlatoknak (racionalizmus, felvilágosodás, liberális gazdaságfilozófia) köszönhetően megsokszorozódott az utazók száma. Kezdetben az angolok, majd később más európai országok fiatal arisztokratainak körében szinte kötelezővé vált az oktatási-művelődési célzatú körút, a *Grand Tour*.¹ Az európai politikai és kulturális központokban, illetve a nagy múltra tekintő városokban megforduló utazók feljegyezték a tapasztaltakat, és dokumentálták utazásukat. Hasznos tanácsokkal látták el a leendő utazókat például a távolságokról, a szálláshelyekről, a pihenőhelyekről stb. Ez a tudás és az itineráriumok azonban szubjektívek voltak, mivel ezekbe az útikalauzokba csak a szerző által is látott helyek, városok, történelmi emlékművek kerülhettek bele, ugyanakkor az itinerárium „hasznossága mellett az utazó számára szabad asszociációk felé nyitott lehetőséget”.² Az információk jelentősen hozzájárultak egy-egy ország képének kialakulásához.

„A tudás hatalom” – ezt a megállapítást Francis Bacon filozófusnak tulajdonították, a mondatot azonban a történelem során számos alkalommal ismételték meg vagy alakították át,³ így alakulhatott ki az alábbi szállóige: „Az információ ha-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájának (francia nyelvű irodalmak és kultúrák program) abszolutóriumot szerzett hallgatója (6722 Szeged, Egyetem u. 2., sulyoka@gmail.com).

1 A *Grand Tour* történetéhez és hátteréhez lásd: Gyömrői, 1934. 76–82.; Atkinson, 1971. 5.; Viviers, 1999; Delon-Mauzi-Menant, 1998. 65.

2 Gausz, 2018. 26.

3 Példa erre Thomas Jefferson George Ticknornak 1817. november 25-én egy Virginia állambeli állami egyetem létrehozásával kapcsolatban írt levele, melyben a tudást a hatalommal, a biztonsággal és a boldogsággal tette egyenlővé. „This last establishment [a state university] will probably be within a mile of Charlottesville,

talom, ha jól használod, győzelem.” Az információ és annak megosztása az emberiség története során mindig is fontosnak bizonyult, mivel hatalommal és/vagy előnyökkel járt. Ennek igazságát az információs társadalom berobbanása óta senki nem vitatja, hiszen minél hamarabb van a birtokunkban a szükséges adat, annál gyorsabban tudunk cselekedni vagy éppen helyzeti előnyt kovácsolni.

Az információszerzésnek és a beszerzett információnak létezett és a mai napig is létezik egy olyan aspektusa, amelyet kevesen értenek és értelmeznek, és amelynek hozzáférési és birtoklási lehetőségei is korlátozottak. Ez a ma szakszóval hírszerzésnek, a köznyelvben kémkedésnek nevezett információgyűjtési tevékenység a 18. századi Európában már jól strukturált, alapvetően két pillérre támaszkodó rendszerként létezett. Egyrészt az addigra már jogilag is jól körülírt diplomáciai képviselők (követségek, követjárások, konzulátusok) szinte köztudomásúan végeztek hírszerző tevékenységet, másrészt informális módon utazók, kalandorok egyfajta „magánkém” státuszban szintén szállítottak információkat. Előbbiek tevékenysége és termése a diplomáciai levelezés tanulmányozása révén rekonstruálható,⁴ az informalitás (vagy akár az illegalitás) miliójében működő magánkémekek hozzájárulása viszont nem mindig egyértelműsíthető és sok esetben homályban maradt, vagy éppen a kutatás nem szentelt neki kellő figyelmet. Mindamellet alapvetésként kezelhető, hogy a 18. században az információs tőkeformák „beszerzésének” az egyik, ha nem a legfontosabb eszköze a fizikai helyváltogatás volt. Ebből az is következik, hogy a helyváltogatást professzionális szinten űző utazók, kalandorok vélhetően számos alkalommal végeztek informális hírszerző tevékenységet.

A fentiek ismeretében igen meglepő, hogy a 18. század egyik legismeretebb, gyakorlatilag egész életében úton lévő kalandor-szerzője, a társadalmi fel-emelkedésre vágyó Giacomo Casanova, aki hosszú élete során a kor arisztokratikus Európájában – különböző okok (például börtönbüntetés eshetősége, kiutasítás, tartozás) miatt – sűrűn helyváltogatásra kényszerült, mindmáig nem képezte információs előnyserzéssel kapcsolatos elemzés tárgyát.⁵ Amennyiben munkáit áttekintjük, életrajzából, az *Histoire de ma vie*-ből kirajzolódik egyrészt a kor Európájának utazási térképe, másrészt az utazás mint par excellence magánérdekű informá-

and four from Monticello, if the system should be adopted at all by our legislature who meet within a week from this time. My hopes however are kept in check by the ordinary character of our state legislatures, the members of which do not generally possess information enough to perceive the important truths, that knolege (sic!) is power, that knolege (sic!) is safety, and that knolege (sic!) is happiness.” (Ez utóbbi létesítmény [egy állami egyetem] valószínűleg Charlottesville-től egy mérföldön belül, Monticellótól pedig négy mérföldön belül lesz, ha a rendszert egyáltalán elfogadja a törvényhozásunk, amely ettől az időponttól számított egy héten belül ülésezik. Reményeimet azonban féken tartja állami törvényhozásunk hétköznapi jellege, amelynek tagjai általában nem rendelkeznek elegendő információval ahhoz, hogy felfogják a fontos igazságokat, hogy a tudás hatalom, a tudás biztonság és a tudás boldogság.) Jefferson, 1817.

4 Cogné–Blond–Montègre, 2011. 88–102.

5 A Casanova-émlékiratok teljes szövegének megjelenése (1960–1962) előtt nem beszélhetünk igazi Casanova-kutatásról, mert a töredezett változatok, valamint a különböző fordítások csak a legenda gazdagítását szolgálták. Az utóbbi évtizedekben több tanulmány és könyv jelent meg (a teljes kiadáson kívül) neves kutatók tollából, akik fontos és érdekes tényeket tártak fel Casanova idejéből. Például Igalens, 2011; Delon, 2011; Francès, 2014; Simiand, 2016. Magyarországon Casanovát és az ő 18. századát Szentkuthy Miklós, Márai Sándor, Fenyő Miksa és Kovács Ilona írásaiból ismerhetjük meg.

ciószerzési tevékenység. A kalandor számára minden utazás információ- és presztízsforrás, mert az élmény és az ismeretek birtokában a történetmesélés révén a társasági élet középpontja lehet, új kapcsolatokra (és mecénásokra) tehet szert, előmozdíthatja emelkedését a társadalmi ranglétrán, illetve információit – „privát kémként” – áruba is bocsáthatja. Az alábbiakban az *Histoire de ma vie*-ből magyar nyelvre fordított szemelvények segítségével mutatunk rá a híres velencei kém, Casanova által a francia kormány számára nyert információk és ezek felhasználása (vagy használhatatlansága) közötti összefüggésekre, illetve azoknak az információknak a hatására, melyeket a velencei inkvizíció gyűjtött Casanováról.

Casanova, a velencei kémkedés „áldozata”

Casanova annak a Velencei Köztársaságnak a szülötte, ahol már hosszú ideje hatékonyan működött a külső és belső ellenségek felderítésére a kémhálózat. A velencei hatóságok súlyos szankciókkal büntették – társadalmi helyzettől függetlenül – azokat, akik megkísérelték felfedni vagy kiszivároztatni a hivatalos államtitkokat. A hatóságok arra ösztönözték az embereket, hogy figyeljenek meg minden olyan személyt, aki potenciálisan veszélyt jelenthet az állam stabilitására. Az állami inkvizítoroknak egyrészt velencei diplomáták, ügynökök és titkosszolgálati célból toborzott kémek jelentettek, másrészt azok a hazai besúgók és hírszerzők, akik vagy önként vállalták ezt a tevékenységet költségtérítés, esetleg valamilyen kiváltság fejében, vagy kényszer hatására kénytelenek voltak ilyen tevékenységet végezni.⁶

Casanova 1754-ben került az inkvizítorok látókörébe. A velencei törvények szigorúan tiltották a külföldi diplomátákkal való érintkezést, ennek ellenére Casanova mégis jó viszonyba került Franciaország velencei követével, De Bernis abbéval,⁷ ráadásul Velence egyik legnagyobb családja tagjának, Bragadino szenátornak a vendégszeretetét is élvezte. Casanova így írt erről:

„Majd hozzátették [az inkvizítorok], hogy sűrűn találkozom külföldi követekkel, és biztosak abban, hogy a három patrícus, akikkel együtt lakom, tudnak a szenátusban történtekről, és ezeket jó pénzért adom át, miközben látják, hogy [kártán] veszítek.”⁸

Az inkvizítorok ebből arra következtettek, hogy Casanova – jó pénzért – államtitkokat ad át a franciáknak, és ezzel a tetteivel az állam biztonsága elleni bűncselekményt követhet el. A szenátor hiába figyelmeztette, hogy megfigyelik, és jobban

6 A velencei kémrendszerről lásd bővebben: Tihanyi, 2001.

7 François-Joachim de Pierre (1715–1794) velencei követ (1752–1755), államminiszter (1757), külügyi államtitkár (1757–1758), bíboros (1758-tól), követ a Szentszéknél (1769–1791).

8 Casanova, 2013. 1194. „Un secrétaire d’ambassade me dit quelques années après qu’un dénonciateur m’avait accusé, ayant deux témoins, de ne croire qu’au diable. (...) On ajoutait à tout cela que je fréquentais des ministres étrangers, et que demeurant avec trois patriciens, il était certain, que sachant tout ce qu’on faisait au sénat je le révélais pour les grosses sommes d’argent qu’on me voyait perdre.” (Az idézetek saját fordításaim.)

tenné, ha Firenzében húzná meg magát, Casanova mit sem törődve ezzel, tovább folytatta szabados életét.⁹

A velencei állam egyik önkéntes besúgója, Manuzzi 1754-ben folyamatosan figyelte Casanovát, és gyanúsaként vélt cselekedeteiről rendszeresen küldött jelentést.¹⁰ Megfigyelésére jó alapot szolgáltatott az is, hogy Casanova megmutatta Manuzzinak azokat az okkult tudományokkal és fekete mágiával foglalkozó dokumentumokat, amelyeket összegyűjtött:

„Ekkor történt, hogy megkörménykezett egy bizonyos Manuzzi, eredeti foglalkozását tekintve ötvössegéd és az állami inkvizíció besúgója, akit korábban nem ismertem, és azzal kecsegtetett, hogy bizonyos feltételek mellett szerez nekem gyémántokat hitelbe, így aztán kénytelen voltam szállásomon ott fogadni, ahol lakom. Ránézett a szanaszét heverő könyveimre, majd tekintete megállapodott a mágiával foglalkozó kéziratokon.”¹¹

Az inkvizítorok 1755. július 24-én adtak parancsot a *Messer Grandénak*, azaz a Tízek Tanácsa parancsát teljesítő rendőrfőnöknek,¹² hogy kobozzák el Casanova iratait és őt magát vessék az Ólombörtönbe. Casanovát végül július 26-án anélkül tartóztatták le, hogy tudatták volna vele a konkrét vádakat. Az inkvizíció a Manuzzi jelentéseiben leírt csábításokkal, hamiskártyázással, a külföldi követekkel való érintkezésekkel nem nagyon törődött, letartóztatását vallási okokkal indokolták meg. Az *Emlékiratokban* Casanova így írt a történetekről:

„Néhány évvel később egy követségi titkártól tudtam meg, hogy feljelentőm, akitnek két tanúja volt, azzal vádolt meg, hogy csak az ördögben hiszek. Azt állították, hogy amikor a játékban veszítek, minden hívő az Istent káromolja, és senki nem hallja, hogy az ördögöt gyalázom. Megvádoltak, hogy nem tartom a bűjtöt és csak a zenés misékre járok el, és azt gyanították, hogy szabadkőműves vagyok. (...) Mindezen vádak alapján a mindenható Törvényszék a haza ellenségeként, összeesküvőként és gazemberként kezelte.”¹³

⁹ Uo. 1411.

¹⁰ Manuzzi kémjelentéseit Hegyi Brigitta vizsgálta. Hegyi, 2013. 392.

¹¹ Casanova, 2013. 1193. „Dans ce même temps un certain Manuzzi, metteur en œuvre de son premier métier, et alors espion des inquisiteurs d'état à moi inconnu, lia connaissance avec moi me flattant de me faire donner à crédit des diamants sous certaines conditions, qui m'engagèrent à le recevoir là où je demeurais. Regardant plusieurs livres que j'avais par-ci par-là, il s'arrêta à des manuscrits qui traitaient de magie.”

¹² 1750-től ezt a tisztelet Mateo Varutti töltötte be.

¹³ Casanova, 2015. 1194–1195. „Un secrétaire d'ambassade me dit quelques années après qu'un dénonciateur m'avait accusé, ayant deux témoins, de ne croire qu'au diable. Ils certifieraient que quand je perdais mon argent au jeu, moment dans lequel tous les croyants blasphémaient Dieu, personne ne m'entendait faire des exécrations que contre le diable. J'étais accusé de manger gras tous les jours, de n'aller qu'aux belles messes, et on avait des forts motifs pour me croire franc-maçon. (...) Tous ces griefs déterminèrent le tout-puissant tribunal à me traiter comme ennemi de la patrie, conspirateur, scélérat du premier ordre.”

Az ítélet valódi okának – nevezetesen a szabadkőművességhez való tartozásának – eltitkolásával az inkvizítorok titokban folytathatták a nyomozást, hogy felderítsék a páholy többi tagját. Casanovát egy vallási vétség miatt azonban öt év börtönre ítélték, ahonnan tizenöt hónap múlva sikerült megszöknie. Ezzel egy újabb kaland vette kezdetét.

A börtön visszavonhatatlanul megváltoztatta Casanovát. Harmincas éveibe lépett, és nemcsak fiatalságát hagyta hátra, hanem, ami még fontosabb, otthonát is: száműzetésben kellett élnie, távol Velencéből, ameddig az inkvizíció máshogy nem dönt. Azonban kiváló írói és előadói tehetségének, jellemének és intellektusának köszönhetően a hírhedt Ólombörtönből való szökésének históriájából előnyt tudott kovácsolni.¹⁴ A híre megelőzte őt, Európa-szerte minden előkelő társaság azért versengett, hogy első kézből hallják menekülésének történetét, amelyet minden alkalommal legalább két órán keresztül mesélt el.

Casanova mint „titkosügynök”

A velencei inkvizíció elől menekülő Casanova 1757-ben érkezett Párizsba annak reményében, hogy elnyerheti XV. Lajos kegyét, és pénzhez is jut. Szökése miatt azonban fel kellett öltenie a kaméleon szerepét: saját identitását háttérbe szorítva próbált észrevétlen maradni, és éppen ezért Párizsban igyekezett elkerülni a velencei diplomaták társaságát, ugyanakkor felkereste régi barátját, De Bernis-t,¹⁵ akit még Franciaország velencei követeként ismert meg. Megnyerő modorának és kiváló franciatudásának köszönhetően De Bernis, az újonnan kinevezett külügyminiszter egy titkos megbízatást ajánlott neki.

„Május elején De Bernis atya azt írta nekem, hogy menjek Versailles-ba és beszéljek De Laville abbéval.¹⁶ Ez az abbé megkérdezte tőlem, hogy lenne-e kedvem megnézni 8-10 hadihajót, melyek Dunkerque-ben állomásoznak, miközben ügyesen ismeretséget kötök azokkal a tisztekkel, akiket odavezényeltek, és rendezzem úgy, hogy olyan helyzetbe kerüljek, hogy részletes jelentést adhassak az egész készletről, a matrózok számáról, mindenféle lőszerről, az irányításról és a rendfenntartásról. Azt válaszoltam, hogy megpróbálom, és hogy hazatérésem után írásban átadom neki a jelentésem, és ő lesz az, aki megmondja, hogy helyesen cselekedtem-e.

– Mivel – mondta – ez egy titkos megbízatás, nem adhatok Önnek semmilyen megbízólevelet. Csak jó utat kívánhatok, és pénzt adhatok Önnek.”¹⁷

14 Casanova szökése egy önálló történetet alkot az *Histoire de ma vie*-n belül. Lásd: Casanova, 2015. 1402–1503. Ezt a történetet még életében kiadta *Histoire de ma Fuite* címmel.

15 1755 májusában XV. Lajos visszahívta, és a hétéves háború kitörése előtt Franciaország és Ausztria közötti szövetség létrehozásával bízta meg.

16 Jean-Ignace de La Ville (1690–1774) pap és francia diplomata, 1745 és 1749 között francia nagykövet Hollandiában.

17 Casanova, 2015. 106. „Au commencement du mois de Mai, l’abbé de Bernis m’écrivit d’aller à Versailles parler à l’abbé de Laville. Cet abbé me demanda, si je pouvais me flatter d’aller faire une visite à huit à dix vaisseaux de guerre qui étaient en rade à Dunkerke, ayant l’adresse de faire connaissance avec les

Casanova teljes inkognitóban Dunkerque-be utazott, hogy felderítse a helyőrség és az ottani flotta helyzetét. Emlékirataiban nem titkolja, hogy a helyzet legalábbis bizonytalan volt:

„Miután ez egy titkos megbízás – mondta [Laville abbé] –, sajnálom, nem adhatok útlevelet; De Silván keresztül kaphat egyet. Nagyon körültekintően kell viselkednie, és főleg nem üzletelni a munerében [küldetésben], mert tudja, hiszek benne, hogy ha valami rossz történik, akkor a megbízójára való hivatkozás hasztalan lesz. Azt ugyanis le fogjuk tagadni. Az egyetlen elismert kémek a nagykövetek.”¹⁸

Hamis személyazonosságának, Gesvres hercegtől¹⁹ szerzett útlevelének és kiváló színészi képességének köszönhetően végül könnyen beférkőzött a flotta parancsnokának és tisztjeinek bizalmába. Hitelesen beszélt az európai haditengerészetről, köztársaságának hadiflottájáról, a hajóépítésről és a velencei manőverezési módokról is. Mivel azonban nem volt a téma szakértője, sokszor – saját bevallása szerint is – butaságokat beszélt: „...észrevettem, hogy a jóra való tengerészeket, akik engem hallgattak, sokkal jobban érdekelte az, amikor hülyeségeket beszéltem, mint amikor jó dolgokat mondtam.”²⁰

Casanova annyira összebarátkozott a Dunkerque-ben állomásozó tisztekkel, hogy minden szükséges információt megadtak neki, minden kérdésére válaszoltak, sőt, még a raktérbe is leengedték: „...mindenütt voltak olyan fiatal tisztek, akik le akartak nyűgözni, csak azért, hogy fontossá váljanak, így nem volt nehéz szóra bírni őket. Bizalmasan elárultak nekem mindent, amire a jelentésem pontosságához szükség volt.”²¹

Casanova a legapróbb részletekig mindent megjegyzett, éjszaka a szálláshelyén jegyzeteket készített, hogy Párizsba visszatérve alapos jelentést tehessen a Dunkerque-ben tapasztaltakról. Ez a fajta információszerzés alkalmas volt arra, hogy feltárják a flotta gyengeségeit, sebezhető pontjait, a lehetséges kockázatokat, valamint az ott szolgálatot teljesítő tisztek megbízhatóságát, továbbá az egész flotta

officiers qui les commandaient au point de me mettre en état de lui faire un rapport circonstancié de tout ce qui regardait les approvisionnements de tout en nombre de matelots, en munitions de toute espèce, en administration, et en police. Je lui ai répondu que j'irais en faire l'essai, qu'à mon retour je lui donnerais par écrit mon rapport, et que ce serait à lui à me dire si j'avais bien fait.

– C'étant, me dit-il, une commission secrète, je ne peux vous donner aucune lettre. Je ne peux que vous souhaiter un heureux voyage, et vous donner de l'argent.”

18 Uo. „S'agissant, me dit-il, d'une commission secrète, je suis fâché de ne pas pouvoir vous donner un passeport; mais vous pourrez en avoir un sous quelque prétexte du premier gentilhomme de la chambre d'année par le moyen de Silvia. Vous avez besoin d'avoir une très prudente conduite, et surtout de ne pas vous faire des affaires in munere [en mission], car vous savez, je crois, que s'il vous arrive quelque malheur la réclamation à votre commettant ne vous servira de rien. On vous désavouera. Les seuls espions avoués sont les ambassadeurs.”

19 A király közvetlen udvartartásába tartozott François Joachim Bernard Potier, aki 1692 és 1757 között viselte a „Gesvres hercege” címet.

20 Casanova, 2015. 108. „...je remarquais que les braves marins qui m'écoutaient s'intéressaient à moi plus encore quand je disais des bêtises que lorsque j'avais des bonnes choses.”

21 Uo. „...je trouvais partout des jeunes officiers empressés de faire les importants, que je n'avais pas de peine à faire jaser. Je me faisais dire en confidence tout ce qui m'était nécessaire à l'exactitude de mon rapport.”

vagyoni értékét. Casanova emlékirataiból azonban nem derült fény arra, hogy De Bernis-nek és La Ville abbénak mi is volt a konkrét célja ezzel a küldetéssel.

Casanova hírszerző tevékenységével, De Bernis magánkémeént, hamis papírokkal könnyen hozzájutott a szükséges információkhoz, ráadásul mindezért busásan meg is jutalmazták: szolgálataért cserébe 500 Lajos-aranyat kapott.²² A Párizsban töltött időszak meghozta számára a remélt sikert: komoly politikai és társadalmi kapcsolatokra tett szert. Hírszerző tevékenysége annyira sikeresnek bizonyult, hogy egy még merészebb és titkosabb feladatra küldték Hollandiába. Megbízatása szerint meg kellett tárgyalnia, mennyi készpénzt és aranyat lehet összegyűjteni – húszmillió frank névértékig – a francia kormány által kibocsátott kötvények ellenében. A francia kormány annyira elégedett volt Casanova tevékenységével, hogy állami járadékot és kitüntetést ajánlottak neki, amennyiben vállalja, hogy a francia király alattvalója lesz. „...100 ezres kegydíjat utaltatok ki a királlyal, kibocsátatom a nemesi leveleket, ha Ön francia lesz.”²³ Velencei származását azonban semmiféleképpen sem akarta feladni, így számára nem maradt más, mint elhagyni Francia-országot.

Casanova szinte egész életében úton volt, jelentős részben valamilyen határozott céllal kerekedett fel, sosem bolyongott céltalanul. Az *Emlékiratok* bizonyosága szerint számos európai országban megfordult, hogy pártfogókat keressen, vagy a megélhetését biztosítsa, ha éppen nem kereskedelmi és diplomáciai megbízatások miatt indult útnak. Szabados életmódja miatt ugyanakkor többször kényszerűségből kellett helyet változtatnia. Azonban bármilyen típusú utazásról is volt szó, igyekezett mindig arisztokrata körökben mozogni, hogy önös érdekből információkhoz jusson és/vagy tapasztalatot gyűjtsön. Velence szülőtteként mindig ezt a várost tekintette hazájának,²⁴ és amint tehette – és az inkvizíció is engedte –, visszatért oda. Legfőbb álma az volt, hogy a lagúnák városában tisztességesen élhessen. Csakhogy ez sosem sikerült.

Összegzés

Jelen tanulmányban két „esetet” vizsgáltunk. Az információszerzés egy olyan módját mutattuk be, amikor a velencei Tízek Tanácsa által működtetett hatékony információszerző szervezet egyik tagja kedvezéssel, személyes ismeretséggel és szolgálattal férközött a Velencébe hazatért Casanova bizalmába, hogy róla titkos jelentéseket tegyen az inkvizítoroknak, illetve az információszerzés olyan aspektusát ismertettük, amely alkalommal Casanova maga végzett hírszerző tevékenységet egy számára idegen országnak, XV. Lajos külügyminiszterének felkérésére, hogy Dunkerque-ből visszatérve információs többlettel szolgáljon megbízójának.

22 Uo. 117.

23 Uo. 185. „...je vous ferai faire par le roi même une pension de 100 m., et expédier des lettres de noblesse, si vous voulez devenir français.”

24 Casanova minden tekintetben kötődik szülővárosához, Velencéhez. Ösztönösen idegenkedik minden olyan szokástól, nyelvtől vagy akár ételtől, ami eltér a velencei mintától.

Az információgyűjtés a kémek és besúgók hálózatain keresztül a 18. században folyamatosan bővült, mivel a hírszerzés egyre értékesebb eszközzé vált, nemcsak a bűnözés és a vallásellenesség elleni fellépésben, hanem az esetleges hiányosságok, sebezhetőségek felderítésében is. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az információs előnszerzés érdekében végzett titkos megfigyelés nem minden esetben jár egyértelmű vagy a megbízó által kívánt eredménnyel: a megfigyelt és később letartóztatott Casanovát ugyan 15 hónapra elzárták a külvilágtól, ám szökése után életében egy teljesen új időszak kezdődött; amikor pedig ő lett a megfigyelő, jutalomban és elismerésben ugyan részesült, ám az általa szerzett és továbbított információ haszna legalábbis kétséges. Mindezen tevékenységekhez azonban elengedhetetlen volt, hogy a kor *aventurier*-ként, vagyis bizonyos presztízzsel és tapasztalattal rendelkező emberként tekintsen rá.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Atkinson

1971 Atkinson, Geoffrey: *Les relations de voyages du XVIIe siècle et l'évolution des idées. Contribution à l'étude de la formation de l'esprit du XVIIIe siècle*. New York, 1971.

Casanova

2013–2015 Casanova, Giacomo: *Histoire de ma vie*. I–II. Éd.: Igalens, Jean-Christophe et Leborgne, Érik. Paris, 2013, 2015.

Cogné–Blond–Montègre

2011 Cogné, Albane – Blond, Stéphane – Montègre, Gilles: *Les circulations internationales en Europe 1680–1780*. Neuilly, 2011.

Delon

2011 *Largesse de Casanova, Cahiers de littérature française*. Tome IX. *Largesse de Casanova*. Dir.: Delon, Michel. Bergamo–Paris, 2011.

Delon–Mauzi–Menant

1998 Delon, Michel – Mauzi, Robert – Menant, Sylvain: *Histoire de la littérature française. De l'Encyclopédie aux Méditations*. Paris, 1998.

Francès

2014 Francès, Cyril: *Casanova. La mémoire du désir*. Paris, 2014.

Gausz

2018 Gausz Ildikó: *Magyarország vonzásában. Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon (1554–1608)*. [Doktori (PhD) értekezés, SZTE.] Szeged, 2018. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/9737/1/Gausz_PhD.pdf (letöltés: 2023. május 13.).

Gyömrei

1934 Gyömrei Sándor: *Az utazási kedv története*. Bp., 1934.

Hegy

2013 Hegyi Brigitta: Giambattista Manuzzi kémjelentései, avagy a 18. századi Velence az Állami Inkvizíció szemével. In: XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia. Humán Tudományi Szekció. Összefoglalók. Szerk.: Pete László. Debrecen, 2013. 392.

Igalens

2011 Igalens, Jean-Christophe: *Casanova. L'écrivain en ses fictions*. Paris, 2011.

Jefferson

1817 Thomas Jefferson to George Ticknor, 25 November 1817. In: *Founders Online, National Archives*. <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/03-12-02-0170> (letöltés: 2023. május 13.).

Simiand

2016 Simiand, Guillaume: *Casanova dans l'Europe des aventuriers*. Paris, 2016.

Tihanyi

2001 Tihanyi János: Hatalom és titkosszolgálat a Velencei Köztársaságban. In: *Világtörténet*, 23. (2001) ősz-tél, 23–39.

Viviès

1999 Viviès, Jean: *Le récit de voyage en Angleterre au XVIIIe siècle. De l'inventaire à l'invention*. Toulouse, 1999.

ANITA SÜLYÖK

ON THE ROAD, BY THE ROAD

THE INFORMATION YIELD OF GIACOMO CASANOVA'S CHANGES OF LOCATION

In this study, we examined how networks of informers and spies could expand their networks of information gathering as the eighteenth century progressed. Intelligence became an increasingly valuable tool, not only for combating criminal activity and anti-religious behaviour, but also for identifying possible weaknesses and vulnerabilities. We discussed an aspect of intelligence gathering, in which Casanova engaged in numerous intelligence activities for a foreign country, for the request of Louis XV's foreign minister, in order to provide his employer with a surplus of information after his return from Dunkirk. At the same time, we also examined the impact of the information collected about Casanova by one of the spies of the Venetian Inquisition.

Utazási láz, információéhség, ismeretközvetítés

Francia utazók a reformkori Magyarországon

Az utazás- és útleíráskutatás szakirodalma már az 1990-es években rögzítette azon álláspontját, hogy – a 18. század második felének fellendülését, illetve a forradalmi és napóleoni időszak relatív visszaesését követően – a 19. század első felében, a napóleoni háborúk lezárultával sajátos „utazási láz” lesz úrrá Franciaországon. A több tényező – így a Szent Szövetség Európájának hatalmi visszarendeződését kísérő általános béke, a közlekedési eszközök és az úthálózat fejlődése, a külföld iránti érdeklődés fokozódása – együttes hatásának köszönhető jelenség nem csupán az utazási kedv erősödésével (vagyis az utazások számának növekedésével), hanem a célországok diverzifikálódásával, az addig megszokott, továbbra is „divatos” útirányok (így Amerika vagy a Közel- és Közép-Kelet) mellett új – vagy addig mellőzött – desztinációk megjelenésével is jár.¹ E folyamat egyik haszonélvezője a reformkori Magyarország, amely – noha viszonylag ritkán jelenik meg kizárólagos célországgént – számos keleti és közép-európai utazás résztervé, s így a leírás egyik tárgyává válik. Sajátos szintet visz az útleírásokba az a tény is, hogy ez a periódus (s ezen belül is a Júliusi Monarchia 1830–1848 közötti szűk két évtizede) nagyjából lefedi Magyarország történetének egyik legmeghatározóbb, az idegen számára is érdekesnek tekinthető időszakát.²

Mivel az utazástörténeti kutatás már kellő mélységben feltárta az egyes utazók által követett útvonalat, illetve az útleírásokból kibontakozó országgépet,³ tanulmányunkban elsősorban az utazás és a belőle született termék, az útleírás információs hozadékára fókuszálunk. Szem előtt tartva azt a tényt, hogy a korabeli információs-ismeretközvetítő eszközök közül az útleírás az egyéni percepció, a személyes tapasztalat és az információ előbbiekből következő – vélt vagy valós – autentikussága és relatív frissessége révén tűnik ki, egy szűkebb korpusz vizsgálata alapján számba vesszük a *kurrens információ* korabeli sajátosságait, az információszerzés általános és egyéni módzatait, időbeliségét és hitelesítési eljárásait.

Gondolatmenetünket alapvetően meghatározza az a 18–19. századi utazási irodalom, illetve a vele foglalkozó szakmunkák tanulmányozása során kikristá-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Francia Tanszékének egyetemi docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2., szasz@primus.arts.u-szeged.hu).

1 Gerbod, 1997.

2 Szász, 2016. 64–69.

3 Birkás, 1948; Kövér, 1993; Köpeczi, 1996; Szász, 2016. 89–192.

lyosodott – és óvatosabb formában már korábbi publikációinkban is szereplő – megállapítás, hogy az újkori Európában az útleírás elsődleges ismeretközvetítési eszköznek, mintegy az oktatás obligát kiegészítőjének számított.⁴ Ennek egyértelmű bizonyítékát adja például az *Enciklopédia* utazással foglalkozó szócikke, ami Jaucourt lovag munkája.⁵ Ugyanakkor – miként arra C. John Sommerville könyvéről írt recenziójában Z. Karvalics László is rámutatott – nem tekinthetünk el attól sem, hogy a 18. században még az előkelő párizsi szalonokban is igen stabil, mondhatni, domináns helyzetben lévő szóbeli hírközlés (ezt ugyanis nem cenzúrázták!) – az írni-olvasni tudás vitathatatlan terjedése, s így az írásbeli-nyomtatott információ iránti kereslet növekedése ellenére – a 20. század elejéig Franciaországban is jelentős szerepet játszott.⁶ Szintúgy figyelembe kell vennünk a nyomtatott sajtó információanyagát is; különösen azért, mert éppen az említett 1830–1848 közötti időszak Franciaországban – a cenzúra visszaszorulása miatt is – a sajtó első aranykora, mind a példányszám, mind a sajtótermékek és az általuk képviselt szellemi, ideológiai vagy politikai platformok számának növekedése tekintetében. Logikusan vetődik fel tehát az az elvárás, hogy már tanulmányunk elején tisztázzuk, mit vártak, mi volt (el)várható az útleírástól (vagyis a személyes utazástól) a szóbeli hírekhez (*nouvelles, rumeurs, bouche-à-oreille*), illetve a sajtóhoz képest.

Válaszunk két – részben a korból származó, részben a kutatás által megfogalmazott – érvre alapozható. Egyrészt már az *Enciklopédia* említett szócikke kifejezetten az előítéletes gondolkodás elleni küzdelem fő eszközeként azonosítja a személyes tapasztalattal járó utazást: „Az utazás szélesíti a szellem látókörét, nevel, ismeretekkel gazdagít, és kigyógyít saját nemzetünk előítéleteiből.”⁷ Másrészt a Gilles Feyel által a 19. század első fele francia sajtójának információszerzési eljárásaival kapcsolatban végzett kutatások rámutattak, hogy a kor francia sajtója – noha a „külfölddel” kapcsolatos hírek száma és aránya öröndetes növekedésnek indult – a távolabbi országokkal (és Magyarország ennek számított) kapcsolatos anyagot a párizsi sajtólevelező és fordítóirodák közvetítésével szerezte be. Ezek a struktúrák viszont – mivel még a hírügynökségek előtti időszakban vagyunk – elsősorban az adott országból származó és „lefordítható” nyelven (Magyarország esetében ez a német) íródott, sokszor az adott állam cenzúrája által ellenőrzött vagy éppen a kormány által fenntartott (például *Pressburger Zeitung*, *Augsburger Allgemeine Zeitung*) lapokban megjelent cikkeket közölték, minden tartalmi ellenőrzés nélkül, ami akár ahhoz is vezethetett, hogy Franciaországon belül egymástól jelentős távolságra kiadott sajtótermékekben ugyanazokat a ténybeli hibákat fedezzük fel.⁸ Ehhez képest

4 Szász, 2016. 34–35.; Szász, 2019.

5 Jaucourt, 1765.

6 Z. Karvalics, 2012. 263. A recenzió tárgyául szolgáló mű: Sommerville, C. John: *The News Revolution in England. Cultural Dynamics of Daily Information*. New York – London, 1996. A választójoggal rendelkező analfabéták politikai információkkal való ellátásának kérdéséhez a 19. század közepi Franciaországban lásd még: Démier, 2023. 73.

7 Jaucourt, 1765.

8 Feyel, 1977.

az útleírás egyértelmű és megragadható információs többletet kínál, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt.

Mindebből fakadóan az utazás- és/vagy útleírás-kutató egyúttal – akarva-akaratlanul – információtörténész is, hiszen a régi korok embere által az idegen vagy lakóhelyétől messze eső tájakról alkotott kép jelentős mértékben az utazási beszámolókból szerzett ismeretekből épült fel. Számunkra ez azt is jelenti, hogy – a fentiekből kiindulva – a reformkori Magyarország francia nyelvű útleírások által közvetített képéhez kapcsolódva, a korból származó jelentősebb útleírások elemzésére támaszkodva közelebb kerülhetünk a szövegek, illetve az általuk narrált utazás információs hozadékához.

Ami az utazók személyét, valamint a szövegek úgymond tartalmi összefoglalását és számbavételét illeti, ezt – a Magyarország első francia nyelvű bibliográfiáját megalkotó Kont Ignác⁹ nyomdokába lépve – több kiváló kutató is elvégezte a 20. és a 21. században. Kutatói oldalról elsősorban Birkás Géza, Kövér Lajos, Köpeczi Béla, Tóth Ferenc és Catherine Horel munkásságát lehet kiemelni,¹⁰ míg bibliográfusként Hanus Erzsébet és Henri Toulouze tevékenysége a legszámottevőbb.¹¹ Eredményeik, illetve saját kutatásaink lehetővé teszik, hogy immár az „utazási láz” jelenségére-folyamatára és a hozzá kapcsolódó információ bizonyos elemeinek megragadására koncentrálhassunk. Itt jegyezzük meg, hogy az utazáshoz kapcsolódó sokrétű információhalmaz egyetlen szeletét tudjuk most csak felvillantani, jelesül az útleírás által közvetített országgép, illetve az országról alkotott vélemény forrásait, az információszerzés módozatait, a tematizálás jellegzetességeit és az információk vélt vagy valós hasznát.

Válaszaink néhány, vélhetően továbbra is nyitott kérdés köré szerveződnek. Ezek: 1. Hogyan definiálhatók és jellemezhetők az információszerzés eszközei az 1830-as és 1840-es évek Franciaországában? 2. Milyen megkülönböztetett státusszal bírt-bírhathott az útleírás? Mi számított a korban friss információnak? 3. Hogyan vált Magyarország utazási desztinációvá (az utazás célországává vagy részterévé)? 4. Kik jöttek, miért és hogyan? 5. Miről és hogyan ír az utazó, hogyan tematizálható az országgép, vagyis a közvetített információ? 6. Mely módszerek és eljárások révén szerzi be az információt a Magyarországon (is) utazó francia? 7. Milyen módon képes befolyásolni, pozitív vagy negatív irányban torzítani az országgépet (s ezzel önmagát kulcspozícióba helyezni), és kik részesülnek az utazás információs hozadékából? Különösen ez utóbbi kérdés már most implikálja annak felvetését, hogy az információáramlás nem lehet pusztán egyoldalú; abból részesedik a bejáratárgyalt ország is, s ezzel párhuzamosan – vagy éppen ennek keretében – a visszatartott információ az ottani történésekre is hatást gyakorolhat, akár manipulációs szándékokat is ébresztve.

⁹ Kont, 1913.

¹⁰ Birkás, 1948; Kövér, 1993; Köpeczi, 1996; Tóth, 2000; Horel, 2004.

¹¹ Hanus–Toulouze, 2002.

A külfölddel kapcsolatos információszerzés eszközei a Júliusi Monarchia Franciaországában

Az információszerzés talán legjobban dokumentált, ám az adott kor embere számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen eleme és eszköze a diplomáciai levelezés. Esetünkben a bécsi francia követség és a párizsi külügyminisztérium levélváltásai jöhetnek szóba, melyeket a francia külügyi levéltár őriz. Magyarország vonatkozásában igen értékes – és mindeddig kevésbé feltárt – értesülésekhez juthatott a francia döntéshozó, akár olyan aktualitások ügyében, mint Kossuth Lajos letartóztatása és perbe fogása 1837-ben.¹² Ezen információk jelentősége vitathatatlan, az információs előnszerzés szándéka világos (némileg ez is a tevékenység alapja), a folyamat hozadéka/eredménye egyértelmű, s autentikusságához is csak igen kevés kétség férhet, ám hatóköre – éppen az információ jellege miatt – erősen korlátozott.

A publicitás másik végétét jelenti a korban technikai, szerkesztési és pénzügyi téren is ugrásszerűen fejlődő nyomtatott sajtó. Ugyanakkor, amennyiben górcső alá vesszük a francia lapok (elsősorban a napisajtó) hírközlési és információszerzési stratégiáit és eljárásait, a magyarországi hírek kapcsán – ahogy bevezetőnkben is jeleztük – komoly defektusokat tapasztalunk. Nem csupán arról van itt szó, hogy egy-egy esemény megtörténte és „friss” hírként való közzlése között gyakran több – általánosan két-három – hét is eltelik, hanem arról is, hogy az általában több újságnak is dolgozó párizsi fordító- és sajtólevelező irodák munkatársai ellenőrizetlen, illetve sokszor már a forrás szintjén is manipulált információkat továbbítanak. (A jelentős időeltolódás – talán az angol hírek kivételével – más országok esetében is gondot jelent; ugyanakkor a cenzúra szerepe Európa számos országában jóval kisebb, mint Ausztria–Magyarországon.)

Némiképp hasonló a helyzet az egyre szélesedő alap- és középfokú oktatásban használt történelmi-földrajzi tankönyvekkel (és általában az e területeken publikált munkákkal). Noha szerepüket nem vitathatjuk, szerzőik átvett információkból dolgoznak, csakúgy, mint a korabeli útikalauzok készítői.¹³

Ebben a hol korlátozott hozzáféréssel, hol magas hibaszázalékkal (esetenként mindkettővel) működő információkövetési kavalkádban tulajdonképpen üdítő kivételnek számít az útleírás, hiszen szerzője kétségkívül járt a bemutatott országban (ez a 19. században már alapvető követelmény), vagyis – legalábbis elviekben – autentikus információt közvetít, még akkor is, ha nem csupán az általa látottakat-tapasztaltakat írja le. A kor kiadói stratégiái lehetővé tették a szövegek viszonylag gyors nyomdai átfutását, aminek eredményeként az útleírás a Párizsba történő visszaérkezést követően viszonylag rövid időn belül megjelent, tehát az útleírásban közölt információ friss maradt. Ez a megállapítás azonban újabb kérdésekhez vezet bennünket.

12 CADN Série Vienne: Correspondance politique de l'Ambassade de France à Vienne, année 1837.

13 Reichard, 1818; Szász, 2013.

Mi számított a korban friss információnak?

Ez az információ jellegétől is függött; de mielőtt az információkat értékelnénk, előre kell bocsátanunk két megállapítást. Elsőként azt kell egyértelművé tennünk, hogy a vizsgált korszak az 1848-as évet, vagyis a népek tavaszát közvetlenül megelőző szűk két évtized, amikor az ipari forradalom már Franciaországban (illetve általában az európai kontinens nyugati felén) kiteljesedőben van, ám a hatalmi (és részben társadalmi) konstellációt a Szent Szövetség által kialakított és konzervált keretek igyekeznek a mozdulatlanságig merevíteni. Vagyis Európában – legalábbis elviekben – nem történik semmi. Másodsorban figyelembe kell vennünk, hogy az információ frissességét (érvényességét) alapvetően meghatározza dezavualásának időpontja, vagyis – számunkra kissé perverz logikával – az információ nem addig friss, amíg újabb esemény (fejlemény) nem történik, hanem addig, amíg új, az előzőt módosító, felváltó („lecserélő”) vagy felülíró információ nem érkezik.

Amennyiben ez utóbbi szempontból nézzük az útleírások által Magyarországról közvetített információ(k) történetét, azt látjuk, hogy a 18. században mindössze egyetlen olyan, Magyarországhoz legalább részben kapcsolódó útleírást – Salaberry gróf „emigrációs leveleit” – találunk, amely az utazás megtörténtét követően legkésőbb tíz éven belül megjelent nyomtatásban Franciaországban.¹⁴ Ennek alapján a Magyarországgal kapcsolatos – útleírás által közvetített – információ minimális „elévülési” (elavulási) ideje tíz év volt, ami még a kor – mai szemmel nézve nem túl gyorsan változó – hazai viszonyait nézve is kissé túlzónak tűnik. (Mindenesetre a rendelkezésre álló forrásanyag alapján ez állapítható meg.) Ehhez képest a 19. század harmadik évtizedétől kezdődően ugrásszerű változásnak lehetünk tanúi: a „várákózási idő” az 1820–1830-as években három évre, az 1840-es években egy évre csökken, miközben az utazások száma növekszik, mintegy „utazási lázt” előidézve.

Hogyan vált Magyarország utazási desztinációvá?

Ahogy azt tanulmányunk bevezetőjében is jeleztük, a 19. század első felében, a napóleoni háborúk után sajátos „utazási láz” lett úrrá Franciaországon, s az utazási motivációk és a célországok körének bővülésével is járó jelenség kedvezően hatott Magyarországra „képbe kerülésére”. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az ország kies tájai vagy ezeréves kultúrája csábította a Kárpát-medencébe az utazókat. Az utazások történetét áttekintve megállapítható, hogy igen kevesen voltak azok, akik kifejezetten és/vagy kizárólag Magyarországra készültek. A döntő többség keleti (egyes esetekben a mai Ukrajna területére, vagy akár a Közel-Keletre is elvezető) vagy közép-európai – a szláv népek iránti szimpátia által motivált – utazásának résztvevőiként, vagyis egyfajta tranzitországgként érintette és kezelte Magyarországot, és az is előfordult, hogy pusztán időjárási tényezők vagy közlekedési nehézségek szo-

¹⁴ Salaberry, 1799; Hanus–Toulouse, 2002. 59–76.

rították rá az utazót a „magyar útvonal” választására. E motivációkat általában az útleírások bevezető részében ki is fejtik a szerzők, s e tanulmányban mi is kitérünk rájuk. Mindez együtt eredményezte azt, hogy a Magyar Királyság – kissé egzotikus, társadalmilag és gazdaságilag elmaradott országgént – felkerült az európai utazók térképére, és egészen a reformkor végéig ott is maradt. Noha itt és most nem célunk az utazások statisztikai jellegű enumerációja (ezt megtettük korábbi publikációinkban), az e téren végzett kutatásaink eredményeként megállapíthattuk, hogy az 1822–1846 közötti mintegy két és fél évtized során több francia nyelvű útleírás jelent meg Magyarországról, mint a 18. században összesen.¹⁵

Kik jönnek, és kiket tekinthetünk jelentős utazónak?

Továbbra sem célunk részletes statisztika közlése, azonban annyit egyértelműen kijelenthetünk, hogy a 19. század első felében megfigyelhető Magyarország iránti utazói-útleírói érdeklődés első dokumentált képviselője François-Sulpice Beudant földrajztudós, aki 1818-ban, a Bourbon-restauráció kezdetén (három évvel a waterlooi csata után) érkezett Magyarországra a Kárpát-medence földtani sajátosságainak és ásványkincseinek tanulmányozása céljából. Az eredetileg teljes mértékben tudományos érdeklődése által motivált utazás végeztével úgy döntött, hogy föld- és ásványtani értekezését egy történeti és országismertető leírással is kiegészíti.¹⁶ Magyarországra vonatkozó választásának indokait a korban megszokott dedikációban – vagyis még a könyv legelején – tárja elénk. Ennek különös jelentőséget ad, hogy Beudant vállalkozásának fő támogatója – vagyis a dedikáció címzettje – maga a francia uralkodó, XVIII. Lajos (1814–1824):

„Felséges Uram!

Az a különleges támogatás, melyet Felséged a tudományoknak nyújt, megteremtette számomra annak lehetőségét, hogy az Ön által alapított intézményben [a királyi ásványtárban] a természettudományok egyik legelhanyagoltabb részének szentelhessem magam, ezzel is gyorsítva annak fejlődését. Felséged nagylelkűségének köszönhetően ellátogathattam Magyarországra, ebbe a mindmáig oly kevésbé ismert, ám mindenben való bővelkedése, illetve az Újvilág több részével mutakozó hasonlósága miatt oly figyelemre méltó királyságba.”¹⁷

Beudant négy kötetből álló, jelentős térképanyagot is tartalmazó, a magyar kutatás figyelmét már a 19. században felkeltő és máig tanulmányozott munkája 1822-es kiadását követően válik gyakoribbá a francia utazók megjelenése Magyarországon, illetve ezután válik mind sűrűbbé az országgal foglalkozó munkák publikálása is. Ismert, illusztris személyek is eljutnak Magyarországra, és az utazás élményéből táplálkozó szövegek száma 1837-től, Marmont marsall útleírásának megjelenésé-

¹⁵ Szász, 2016. 60–69.

¹⁶ Beudant, 1822. III.

¹⁷ Uo. I–II.

tól¹⁸ oly mértékben megnő, hogy a kutató szelektálásra kényszerül. A korabeli társadalmi (el)ismertsége miatt kiválasztott négy utazó (Marmont mellett Demidov [Démidoff] gróf, Édouard Thouvenel és Xavier Marmier) útleírásának Magyarországgal kapcsolatos része terjedelme és kimunkáltsága révén is figyelemre méltó; közülük Xavier Marmier adta közre az 1848 előtti Magyarországot utolsóként bemutató, könyv formában még a népek tavasza előtt megjelent útleírást.¹⁹

Mi motiválta Magyarország iránti érdeklődésüket? Miként azt fentebb jeleztük, utazásuk során Magyarország mellett több országot is érintettek, vagyis hazánk „útba esett”, esetleg valamilyen módon szervesen illeszkedett az utazás terébe.

A Magyarországon két ízben, 1831-ben és 1834-ben járt Marmont marsall útjának végcélja a Közel-Kelet, így a Magyar Királyság az akkor már bécsi emigrációban élő Bourbon-párti arisztokrata számára akár pusztán tranzitország is lehetne. Az útleírás előszavában azonban az idős hadfi más indokot is felhoz: egyrészt szeretné látni ezt az ígéretes jövő előtt álló és természeti kincsekben bővelkedő országot (eme érv Beudant óta szinte állandósult), másrészt meg akarja látogatni az itteni híres császári méneshirtokokat. Mindezt megelőzi egy általánosabb, az útra kelés miértjét is megmagyarázó, a Jaucourt lovag által még a 18. században az utazással és útleírással kapcsolatban megfogalmazottakkal sajátosan polemizáló, az utazás és a megfigyelés hasznáról is folytatott elmélkedés. Ebből megtudhatjuk, hogy a Bourbon-restauráció odaadó híve az 1830. júliusi párizsi forradalom után – kis kitérővel – Bécsig menekült, és az utazgatást elsősorban hasznos időtöltésnek, illetve a személyes múltra való emlékezés eszközének tekinti:

„Négy évvel ezelőtt egy politikai földindulás²⁰ hirtelen hazámon kívül vetett. Bár én nem szakítottam el az engem hozzá fűző szálakat, mégis idegen lettem számára. Bécsben kedvesen fogadtak, s életem nyugodtan és egyforma mederben folyt, amikor a múltban véghezvitt tetteim emléke és maradék erőm fellángolása arra készítetett, hogy létemnek új értelmet adjak, bővítsem ismereteimet, s kielégítsem a bennem a láthatóan új útra lépett emberi társadalom folytonos átalakulása által keltett kíváncsiságot. Távolról oly nehéz megítélni a dolgokat, s az útleírások olyanra eltorzítják a valóságot, hogy annak, aki meg akarja ismerni az igazságot, oda kell mennie a helyszínre, és ott tanulmányozni azt, miközben a lehető legteljesebb mértékben levetkőzi minden olyan foglalatosságát és előítéletét, amely rossz irányban befolyásolhatná véleményét. Túl sokszor voltam már tanúja mások tévedéseinek ahhoz, hogy egy kicsit ne tartsak azoktól, melyeket én is elkövethetek. Ezért is gyűjtöttem és kezeltem bizonyos tartózkodással az általam itt közreadott megfigyeléseket. (...) Utazásom igazi célja Dél-Oroszország, majd Konstantinápoly, Szíria, Palesztina és Egyiptom meglátogatása volt. Ahhoz, hogy Odesszába

18 Marmont, 1837.

19 Démidoff, 1840; Thouvenel, 1840; Marmier, 1846.

20 Utalás az 1830. júliusi párizsi forradalomra. Marmont marsall X. Károly (1824–1830) uralkodásának végén a párizsi helyőrség parancsnoka volt, s neki kellett volna levernies a tömegmegmozdulást. A Napóleonnal szembeni magatartása – a bonapartisták által árulásnak tekintett 1814. évi átállása – miatt egyébként is népszerűtlen marsall, akinek Napóleon által adományozott címéből (Raguza hercege) a kor megalkotta a „raguser” (elárulni) igét is, a Bourbon-párti erők veresége után végleg elhagyta Franciaországot. Marmont 1830-ban játszott szerepéről és megítéléséről lásd: Bertier de Sauvigny, 1970. 71–149.

eljuthassak, két útvonal között választhattam. Az egyik Galícián, a másik Magyarországon és Erdélyen keresztül vezet. A két utóbbi ország [pays] sokkal érdekesebbnek ígérkezett, hiszen ígéretes jövő előtt állnak, természeti kincsekben igen gazdagok, s arra hivatottak, hogy az osztrák dinasztia hatalmának fő támaszaivá váljanak. Ezért ezt az útvonalat választottam, s gyors haladásom ellenére igen sok figyelemre méltó dolgot láttam, s elegendő tény gyűjtöttem egybe ahhoz, hogy azokat it közreadhassam.”²¹

Néhány oldallal később a marsall megosztja az olvasóval a döntés másodlagos (vagy éppen igazi) okát is: „Látni kívántam Magyarország legnagyobb ménesbirtokait, és meg akartam ismerni az Ausztriában alkalmazott szaporítási és nemesítési rendszert.”²²

A Marmont marsall útleírásának kiadási évében (1837) útnak induló, a benne leírtakat is kommentáló Demidov gróf orosz arisztokrata család Párizsban letelepedett sarja. Az általa több változatban is kiadott útleírás korpuszunkba egyrészt a kiindulópont (Párizs), másrészt a szövegkiadások nyelve miatt került; a gróf ugyanis francia nyelven jelentette meg valamennyi verziót (és a megjelenés helye is Párizs volt). Demidov hivatalosan az orosz cár megbízásából – de saját költségén – szerelt fel egy Kelet-Európa egyes részeinek feltérképezésére induló, francia tudósokból és művészekből álló expedíciót. Az már szinte csak a kutatás véletlenének köszönhető, hogy az utazásról előkerült egy másik – csak kéziratban fennmaradt – leírás is, amely teljesen más megvilágításba helyezi mind az expedíció célját, mind az út történéseit. A Fanny de La Rochefoucauld által jegyzett szöveg alapján egy szerelmespár titkolt utazásáról volt szó, melynek során a gróf és kedvese (egyéb-ként férjezett asszony) a „hivatalos” narratívában is tetten érhető módon időnként különvált az expedíció tagjaitól, amíg az idill Bukarestben a szakítás és Fanny hazatérése miatt véget nem ért.²³ A Magyarországon történő áthaladás – és így a terület részterré válása – indoklásául Demidov egyértelműen külső (elsősorban az időjárással és az útviszonyokkal összefüggő) tényezőket nevez meg, s külön hangsúlyozza, hogy erre a döntésre nem Párizsban, hanem az expedíció Bécsbe (azaz a magyar határ közelébe) érkezését követően került sor:

„Bécsbe érkezésünket megelőzően még nem hoztam döntést az általunk követendő [további] útirányt illetően. Innentől kezdve általában kevésbé ismert tájakon haladunk át, s az ezekről végzett megfigyelés eredménye mindenképpen az újdonság erejével hat majd. Odesszába való eljutásunk megvalósításához két útvonal között választhattam. Az első a Dunán Béctől Galacig [Galatz; Galați, Románia], majd a Fekete-tengerig vezető hajóút, a másik pedig a szárazföldi, melyet követve először északnak fordulunk, majd Oroszországba Lembergben [Lviv, Ukrajna] és Brodyn vagy Csernovicon (Tchernowitz, Csernyivci, Ukrajna) keresztül jutunk be. Miután Bécsben óvatosságra intő tanácsokat kaptam, az első mellett döntöttem. Hitelt érdemlő értesülések alapján tartottam mindazon akadályoktól, melyek az Osztrák Császárság határán vártak ránk. Dél-Oroszországban ugyanis,

21 Marmont, 1837. 1–4.

22 Uo. 8.

23 Bardy, 1998.

ha több napig esik az eső, az utak használhatatlanná válnak, még egy keréknyom sem marad, s a sztyeppe végtelen, minden nyomot eltörölő sártengert alkot. Jaj annak az európai kocsinak, amelyik e dágványba merészkedik! Hiszen még a helyiek könnyű szekerei is éppenhogy átevickélnek rajta. Rádadásul a mi karavánunk mintegy tizenhét főt számlált, ami az expedíció eszközeit szállító málhás szekérrel együtt legalább öt kocsit jelent. Mindezek vontatásához legalább harminc-negyven lóra lett volna szükség. Szinte lehetetlennek tűnt, hogy egy ekkora konvoj azokon az utakon több napon keresztül a kívánt ütemben haladjon. Mindezen okok miatt a Béctől Galacig a Dunán lefelé közlekedő gőzhajó minden szempontból előnyösebbnek tűnt, és egyhangúlag a dunai út mellett döntöttünk. Ez az útvonal nem csupán könnyebbnek tűnt, hanem nagy előnyökkel is kecsegtetett: mentesültünk az elkerülhetetlen szétválás kellemetlen következményeitől, s az általunk választott, az olvasásnak és mindennemű munkálkodásnak kedvező közlekedési eszköz azt is lehetővé tette, hogy együtt végezzük el az út során esedékes megfigyeléseket. Érdemes ehhez még azt is hozzátenni, hogy a gőzhajózás által csak nemrégiben meghódított dunai vízi út önmagában is érdekesnek ígérkezett.”²⁴

Az egy évvel Demidov után a Kárpát-medencébe érkező Edouard Thouvenel, III. Napóleon későbbi külügyminisztere útleírása a Magyarországot bemutató fejezettel kezdődik, vagyis – elődeitől eltérően – nem értekezik arról, miért választotta a „magyar utat”. A mű egészének ismeretében, illetve az útítársához, Duverger-hez címzett ajánlás alapján ugyanakkor megállapítható, hogy az akkor mindössze húszéves fiatalember célja a francia és a külföldi (esetünkben a közép- és délkelet-európai) szokások és politikai intézményrendszerek egybevetése volt,²⁵ vagyis tanulmányútra érkezett a Kárpát-medencébe. Ezzel viszont teljes mértékben illeszkedik a Jaucourt lovag által megfogalmazott definícióhoz: az utazás célja a korábban szerzett ismeretek korrigálása, illetve kiegészítése. Miután Európa ezen részéről – a már korábban tárgyalt fellendülés ellenére – viszonylag szűkös ismeretanyag állt rendelkezésre Franciaországban, Magyarország és a régió tekintetében az utazás (és az útleírás) még a 19. század közepéhez közeledve is betölthette a csaknem száz évvel korábban meghatározott feladatát.

Az 1848 előtt könyv alakban megjelent, Magyarországgal (is) foglalkozó útleírások közül az utolsó Xavier Marmier 1846-ban kiadott műve, melynek első kötete tárgyalja az út magyarországi szakaszának eseményeit, illetve az ország jellegzetességeit. A hivatásos irodalmár, aki ekkorra már útleírásokat is jegyzett, 1845-ben haladt át Magyarországon; úti célja a Közel-Kelet volt. Útjának indíttatásáról csak annyit szól, hogy miután korábban látta Észak-Európa legtávolabbi partjait azok komor és szigorú fennkölségében, ezúttal napfényre, a tenger vizében tükröződő paloták látványára vágyott.²⁶ Noha előszavában ő sem indokolja már külön, miért választja a magyar utat, esetében nem csupán vélelmezhető, hanem igazolható is, hogy Magyarország a korábbi útleírások ismeretében, a Délkelet-Európába (jelesül Konstantinápolyba) való eljutást megkönnyítő rendszeres hajójáratok miatt vált az uta-

²⁴ Démidoff, 1840. 41–43.

²⁵ Thouvenel, 1840.

²⁶ Marmier, 1846. V–VI.

zás részterévé. Mindamellett ő az egyetlen a tárgyalt utazók közül, aki szinte bocsánatot kér az olvasótól, amiért Közép-Európa esetében nem csupán az út eseményeit rögzíti, hanem kitér a politikai eseményekre, jellegzetességekre is:

„Utam során – akaratomon kívül – többször kerültem olyan területre, amely ma túl fontos helyet foglal el ahhoz, hogy ne beszéljünk róla. Az egyes városok vagy festői tájak által ihletett édes merengést többször is megzavarták politikai természetű gondolatok. Csak a szándékosan szemet hunyó ember nem vehette észre, milyen tehetetlen és gyenge állapotba került Ausztria a szélsőséig merevített berendezkedése miatt; mekkora felfordulást okozott a nemzeti múltját dicsőítő és függetlenségre áhító Magyarországon a reformok igénye; s milyen új veszély fenyegeti az újjászületés reményétől éltetett dunai fejedelemségeket.”²⁷

Miről és hogyan ír az utazó?

Amennyiben elvonatkoztatunk az utazás konkrét élményétől, és az országleírás tematikai alapú vizsgálatát választjuk, első feladatunk a *kutató* és a *szerző* tematikáinak elkülönítése.

Kutatói szempontból az útleírások két nagy tématerületet érintenek. Az elsőt a földrajzi környezet (tájak és a bejárásukhoz szükséges közlekedési eszközök), vagyis az utazás fizikai tere alkotja. A második – amit akár a „magyar emberek, magyar társadalom” elnevezéssel is illethetnénk – maga a társadalmi tér. Ez utóbbin belül tizenhárom rész- vagy altéma azonosítható: Magyarország és lakosai; a magyar nemesség és a nemesi kiváltságok; a papság és az egyházak; a polgárság; a parasztság; az etnikai csoportok; a zsidók; a női és férfiszerepek; a magyar társadalom bajainak eredete; a magyar reformok; a magyar nemzet jövője; tanácsok és terápiák; jelentős személyiségek („nagy magyarok”).²⁸

Amennyiben a *szerzői* tematizálást vizsgáljuk, az összehasonlító elemzés azt mutatja, hogy vannak állandósult, néha szövegszinten is kifejezetten redundanciára hajazó témák. Ezeket láthatóan az utazó tartja fontosnak, és mind a négy elemzett útleírásban megközelítőleg azonos súllyal szerepelnek. Négy ilyen motívumot sikerült azonosítani. Az első az épülőben lévő esztergomi bazilika; a második a koronázási szertartás; a harmadik az adóügy; a negyedik pedig a magyar történelem.²⁹ Az első kettő sajátos ellentmondásban van egymással: míg Esztergomot valamennyi utazó érintette (vagyis „látott dologról” és a hozzá kapcsolódó reflexiókról ír), addig egyikük sem volt jelen magyar királyi koronázási szertartáson, vagyis ebben az esetben másoktól (át)vett információk alapján, mintegy „kötelező” jelleggel írnak olyan, nyugati nézőpontból tekintve szinte atavisztikus eseményről, amely csak még jobban kihangsúlyozza Magyarország szinte egzotikumértékű elmaradottságát.

²⁷ Uo. VI–VII.

²⁸ Szász, 2016. 89–175.

²⁹ Uo. 179–192.

Miért is fontos mindezt éppen itt megemlítenünk? A magyarázat rendkívül egyszerű: ne feledjük, hogy a korabeli francia olvasó (elit) ezekből a szövegekből „tanulta” Magyarországot! Ebből fakadóan megkerülhetetlen annak vizsgálata, hogy milyen információs csatornák álltak az utazó rendelkezésére.

Hogyan és honnan szerzi be információit a Magyarországon utazó francia?

Alapvetően három információszerzési eljárást különíthetünk el. Közülük az első a 18. században Denis Diderot által is szorgalmazott olvasás (könyvek, elsősorban az utazás színteréül szolgáló országban korábban járt utazók leírásainak tanulmányozása), az utazást megelőző időszakban, illetve a hazatérés után is.³⁰ Másodikként a szintén másodkézből származó „hallott” vagy közkeletű információk (néha tévhit, előítéletek, rögzült vélekedések) szerepelnek. A harmadik, az igazán „autentikus” módszer a közvetlen információ- vagy tapasztalatszerzés. Ezt a szintén Diderot által javasolt eljárást alapvetően kétféleképpen lehet megvalósítani: egyrészt a további kategóriákra (eddig eredményeink alapján legalább ötre) bontható személyes találkozók/találkozásokkal;³¹ másrészt adott helyek (így például országgyűlési üléstermek, jelentős, netán sorsfordító történelmi események színterének, mint a mohácsi csatamező) megtekintésével, bejárásával, s így a szemtanúi pozíció felvételével.³² Ennek eredményeként születik meg az olvasó és a kutató számára is leghitelesebb információhalmaz. Ezt erősíti az egyes szám (első személy: „láttam”; harmadik személy: „kérdésekre válaszolva azt mondta, hogy”) használata is. Az információ utazóhoz – vagyis konkrét személyhez – kötése sajátos függőségi viszonyt alakít ki az olvasó és az útleíró között: az olvasó mintegy „hálás lehet” az útleírónak, hogy az beszerezte neki az információt.

Az útleírói dominancia kialakításával-kialakulásával azonban együtt jár az a veszély, hogy a – legalábbis az olvasás idejére – monopolhelyzetbe kerülő utazó csúsztatásra, dezinformálásra, esetleg saját véleményének sugalmazására használja fel a szöveget. Ezt a kora újkori útleírást a 15. század vége óta kíséző jelenséget (Diderot és a 18. század többi elméleti írója éppen ez ellen szólalt fel!) a Magyarországgal kapcsolatos szövegek némelyikében is tetten érhetjük. Illusztráló példáink közül az első Marmont marsallnak 1831-ben a budai lóversenyen tett látogatásához kapcsolódik. A szöveg alapján a szemtanú (ellen)érdekelte féllé válik, s mindent elkövet, hogy a francia olvasó számára értelmetlen és hiábavaló próbálkozásnak tűnjön fel Széchenyi István kezdeményezése:

„Buda környékén megtekintettem a lóversenyt, amit egy külön erre a célra épített – a Bécs mellett találhatónál szebb – pályán rendeztek. Egy szép, kelően

³⁰ Diderot, 2013. 100.

³¹ Szász, 2020. 57.

³² Szász, 2023.

tágas, félkörívben kialakított fedett tribünön bútorozott és jól felszerelt páholyokat építettek, s a környékbeli szépasszonyok mind itt gyűlnek össze. Csakúgy, mint Bécsben, Pesten is divattá vált a lóverseny megtekintése, jöllehet ezen intézmény semmiféle támogatást sem érdemel; csupán egy angol szokás szolgálai utánzása, ami semmilyen hasznot sem hajt. Vitathatatlan, hogy üdvös dolog a lovakkal való törődés terjesztése, a fajtanemesítési eljárások megismertetése, és azok lelkesítése, akik lovak nevelésével foglalkoznak. De milyen különleges és azonnali előny nyel járnak a lóversenyek? Mitől lesz érdemdús az a ló, amely több mérföldes vágta után néhány másodperccel a többi előtt ér célba? Az eredmény inkább annak tehetségét dicséri, aki megüli, s nem a ló kiválóságát. Ezek az úgynevezett versenylovak használhatók-e valamire? Hadászati, mezőgazdasági, szállítmányozási célokra alkalmas, vagy éppen az eke elé fogható, esetleg díszfogatba való lovak kellenének; az, hogy a ló egy kicsit gyorsabb vagy lassabb, teljesen érdektelen ezeken a területeken. Ahelyett, hogy holmi ideális színhez mérícskélí a teljesítményt, a különféle díjakat, pénzjutalmakat és támogatást a köz- és magánhasználat érdekeihez kellene igazítani.

Érthető, hogy Angliában, ahol minden alapfeltétel adott, ahol mindenféle fajtájú és képességű ló kellő számban található, már kidolgozták a versengés pénzdíjas módjait, ami egyébként is megfelel az angolok játékszenvedélyének, a fogadások kötésére és az esélyek latolgatására való hajlamának. De mi haszna van ennek Németországban, Franciaországban, vagy éppen Magyarországon, ahol maga a szokás is ismeretlen, s a feltételek is hiányoznak? Ez mindössze indokolatlan utánzás, divatörület, aminek semmi köze sem a józan megfontoláshoz, sem a haszonelvűséghez.³³

Marmont álláspontja, amit egyrészt császárhűségével, másrészt a császári ménesbirtokok iránti szimpátiájával magyarázhatunk, az útleírás megjelenését követően szinte azonnal reagálásra készítette Széchenyit, aki a *Néhány szó a lóverseny körül* című munkáját naplójában *marmonti*ádként aposztrofálta.³⁴

A csúsztatás, vagyis az útleírói pozícióval való visszaélés egy másik példáját az Edouard Thouvenel által a pesti vásáron megjelent magyar parasztokról készített leírás adja:

„Ők még megtartották a nemzeti viseletet. Azt nem mondanám, hogy eredeti tisztaságában, mert ezt nem állíthatnánk komolyan, hanem inkább annak primitív barbárságában és mocskosságában. Látván őket, amint szalmán hálnak alacsony lovak és könnyű kordéik közepette, az ember akár azt is hihetné, hogy vademberek hordájába tévedt. Egy évezred szállt el e nép feje felett anélkül, hogy jellemén bármit változtatott volna. A mai magyar az egykori barbárok méltó leszármazottja, s éppolyan kemény vonású, ám kifejezéssel teli az arca. Izmai erősek, és alig érzi a fájdalmat. Miként őseinek, a mai magyarnak is hosszú és zsíros a haja, és minden öltözeke egy szintén zsírtól fénylő bőrzeke (ami egyúttal az ing szerepét is betölti), széles szárú nadrág és csaknem százéves birkabőr. E különálló faj jelenléte egy civilizált város közepén, a 19. században is élő 4. századi hagyomány olyan látványt nyújt, amivel a szem és az ész is csak nehezen birkózik meg.”³⁵

33 Marmont, 1837. 41–42.

34 Széchenyi, 1978. 878.

35 Thouvenel, 1840. 38–39.

A célország „haszna”

Az utazás révén az útleíró által bemutatott ország elitje szintén információs előnyhöz jut, mivel a szövegek egyfajta országimázst építenek. Az útleírás révén közvetített képről értesülő közéleti szereplők egyes elemeket vagy éppen azok elemzését hasznosíthatják saját politikai tevékenységükben, pozitív vagy negatív felhanggal reflektálhatnak rá. A már idézett Széchenyi István így tesz Edouard Thouvenel esetében is. Az elsőként a *Revue des Deux Mondes* folyóiratban megjelent útleírást a folyóirat Károlyi György gróftól kölcsönkapott példányában elolvasó magyar reformer naplójában sommásan úgy fogalmaz, hogy Thouvenel „sok ostobaságot összehord”.³⁶

Összegzés

A forrásanyag és az információközvetítési eljárások elemzése alapján megállapítható, hogy az 1830–1840-es évek Franciaországában az útleírás a külföldi országokról megjelenő értesülések egyik legfontosabb forrása volt, mivel a közvetlen tapasztalás eredményét – legalábbis elméleti szinten – a teljes francia olvasóközönség elé tárhatta. Az utazások számának korabeli növekedése, az útleírások Magyarországra vonatkozó részének terjedelmi bővülése, tematikai gazdagodása mellett a szövegek viszonylag gyors – az utazás lezárását követő egy-három éven belüli – megjelenése egyértelműen jelezte, hogy Magyarország – a kor diverzifikációs folyamatait „kihasználva” – az érdeklődés homlokterébe került. Mindamelllett az utazók – szöveg szinten is explicitált – motivációinak tanulmányozása nem vezet egyértelmű következtetésekhez. Jóllehet a művek bevezető részei tartalmaznak közvetlen vagy közvetett argumentumokat, azok nem minden esetben kapcsolhatók az ország által kiváltott érdeklődéshez. Erre utal az is, hogy Magyarország minden esetben az utazás egyik résztere csupán. A közelebbről vizsgált időszakban, vagyis az 1837–1847 közötti tíz évben ugyanakkor az utazó önpercepciója és az általa végzett tevékenységre való reflektálása jelentősen átalakul. Míg Marmont marsall 1837-ben megjelent munkájának bevallott motivációja még erősen kötődik az *Enciklopédia* által is képviselt utazásfogalomhoz (és egyes jegyek Thouvenelnél is jelen vannak), egy évtizeddel később Xavier Marmier már szinte az olvasó elnézését kéri, amiért tájleírás és „édes merengés” mellett-helyett a korabeli társadalmi-politikai valóságról is képet ad. Mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az útleírás nem tölt be információközvetítő és ismeretbővítő szerepet; inkább arról van szó, hogy már nem csak ezt – vagy elsősorban nem ezt – várják el tőle.

Vizsgálódásunk alapján árnyalni szükséges az információs előny kedvezményezettjeiről kialakult képet is. Jóllehet az elméletileg a szélesebb olvasóközönség (ám a kor kiadói stratégiái miatt inkább csak az elit) számára készült útleírások nyilvánosságához kétség sem férhet, a bennük átadott információ a francia (vagy fran-

³⁶ Széchenyi, 1978. 882.

ciával) olvasó mellett még legalább két csoportot előnyben részesít. Az első mindenképpen magukból az utazókból áll, akik megkerülhetlenségük révén az információ elsődleges szállítóivá vagy éppen „csepegtetőivé” válnak (de adott esetben „fake news” vagy személyes álláspont közvetítésével dezinformálhatnak is). A második, csak párhuzamos korpusz vizsgálatával felderíthető kör az ábrázolt ország elitje, amelynek tagjai a sajtóból, illetve közvetlenül a megjelent művekből tájékozódva értesülhetnek az útleíró által közvetített képről, annak elemeit vagy elemzését hasznosíthatják saját politikai tevékenységükben, illetve reflektálhatnak rá.

Az útleírásban közölt információk kezelésével kapcsolatban ugyanakkor több kérdés is felmerül; ezek egyúttal megannyi kutatási lehetőséget is jelentenek. Az információs előnyszerzés témájához egyértelműen kapcsolódik a „kinek van haszna belőle?” kérdés, illetve a manipulációs eljárások vizsgálata. Ebből a szempontból elemezni kell az utazó által elszenvedett, illetve megvalósított manipulációt, valamint az útleírói szöveg esetleges tendenciózus felhasználását is. Így például az említett szöveghelyek arra utalnak, hogy a bécsi udvar igenis képes volt dezinformációs stratégiát kialakítani egyes útleírásokra támaszkodva, illetve defenzívába tudta szorítani a magyarországi reformok pártolóit. Noha közismert tényekről van szó, a konkrét (dez)információs eljárások, illetve az útleírások ebben játszott szerepe még mindig nem kellően feltárt.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

CADN

Centre d'Archives Diplomatiques de Nantes

2. Kiadott források és szakirodalom

Bardy

1998 Bardy, Gilles: De Paris à Odessa à travers les pays roumains. Un journal de voyage inédit de 1837. In: *Voyager au XIXe et XXe siècles. Actes du colloque organisé par l'Equipe d'Accueil Etudes Romanes (1–3 décembre 1994), ouvrage collectif*. Aix-en-Provence, 1998. 321–340.

Bertier de Sauvigny

1970 Bertier de Sauvigny, Guillaume: *La Révolution de 1830 en France*. Paris, 1970.

Beudant

1822 Beudant, François-Sulpice: *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818*. T. I. Paris, 1822.

Birkás

1948 Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon (Voyageurs français en Hongrie)*. Szeged, 1948.

Démidoff

1840 Démidoff, Anatole de: *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837*. Paris, 1840.

Démier

2023 Démier, Francis: *Le coup d'État du 2 décembre 1851*. Paris, 2023.

Diderot

2013 Diderot, Denis: Hollandiai utazás – előljáró beszéd. Ford. Szász Géza. In: *Denis Diderot. Esztétika, politika, filozófia*. Szerk.: Kovács Eszter – Penke Olga – Szász Géza. Bp., 2013. 99–103.

Feyel

1977 Feyel, Gilles: Les correspondances de presse parisiennes des journaux départementaux (1828–1856). In: *Documents pour l'histoire de la presse nationale aux XIXe et XXe siècles*. Dir. Pierre Albert – Gilles Feyel – Jean-François Picard. Paris, é. n. [1977.] 87–339.

Gerbod

1997 Gerbod, Paul: Parisiens et Parisiennes hors de France au milieu du XIXe siècle (1846–1860). In: *Revue Historique*, 298. (1997) 604. sz. 287–295.

Hanus–Toulouze

2002 Hanus, Erzsébet – Toulouze, Henri: *Bibliographie de la Hongrie en langue française*. Bp.–Paris–Szeged, 2002.

Horel

2004 Horel, Catherine: *De l'exotisme à la modernité. Un siècle de voyage français en Hongrie (1818–1910)*. Bp., 2004.

Jaucourt

1765 Jaucourt, chevalier de: Voyage. In: *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. T. 17. Neuchâtel, 1765. [reprint: New York, 1969.] 477.

Z. Karvalics

2012 Z. Karvalics László: Három nap Cornwall felett. In: *Aetas*, 27. (2012) 4. sz. 263–267.

Kont

1913 Kont, Ignace: *Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910), avec inventaire sommaire des documents manuscrits*. Paris, 1913.

Köpeczi

1996 Köpeczi, Béla: Les voyageurs français en Hongrie à l'Ere des Réformes. In: *L'image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage*. Dir. Jean Rohr – Árpád Vigh. Paris, 1996. 27–36.

Kövér

1993 Kövér, Lajos: La Hongrie de l'ère des réformes dans les relations de voyage françaises contemporaines. In: *Méditerranée Tanulmányok – Études sur la région méditerranéenne*, 5. (1993) 157–164.

Marmier

1846 Marmier, Xavier: *Du Rhin au Nil. Tyrol, Hongrie, provinces danubiennes, Syrie, Palestine, Égypte. Souvenirs de voyages par X. Marmier*. T. 1. Paris, é. n. [1846.]

Marmont

1837 Marmont, Auguste Frédéric Louis Viesse de: *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*. T. 1. Paris, 1837.

Reichard

1818 Reichard, Heinrich August Ottokar: *Guide des voyageurs en Europe*. T. 4. Paris, 1818.

Salaberry

1799 Salaberry, comte de: *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*. Paris, An VII [1799].

Szász

2013 Szász Géza: Országkép a 18–19. századi útikalauzokban. In: *Aetas*, 28. (2013) 3. sz. 44–59.

2016 Szász Géza: „Ki fog itt segíteni?” A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban. Szeged, 2016.

2019 Szász Géza: Országimázs vagy pihentető olvasmány? Adalékok a 18–19. századi útleírás történeti forrásként való értelmezéséhez. In: „Uralkodjék köztünk ész, érdem, igazság.” Köszöntő tanulmánykötet Kövér Lajos 65. születésnapjára. Szerk. Ferwagner Péter Ákos. Szeged, 2019. 129–137.

2020 Szász, Géza: La pratique de l’interculturel au quotidien. Le rôle des rencontres personnelles dans les récits de voyage. In: *Verbum. Analecta Neolatina*, 21. (2020) 1–2. sz. 55–67.

2023 Szász, Géza: Un lieu du politique entre féodalité et modernité. La diète hongroise avant 1848 représentée par les voyageurs français. In: *Histoire et politique*, 49. (2023) 13–25. DOI: <https://doi.org/10.4000/histoirepolitique.10790>.

Széchenyi

1978 Széchenyi István: *Napló*. Bp., 1978.

Thouvenel

1840 Thouvenel, Edouard M.: *La Hongrie et la Valachie. Souvenirs de voyage et notices historiques*. Paris, 1840.

Tóth

2000 Tóth, Ferenc: Le duc de Raguse à Szombathely. In: Tóth Ferenc: *Le département de Vas et la France dans l’histoire. Vasiak és franciák a történelemben*. Szombathely, 2000. 67–73.

GÉZA SZÁSZ

EXPLORING FEVER, THIRST FOR INFORMATION, TRANSMISSION OF KNOWLEDGE

FRENCH TRAVELERS IN HUNGARY DURING THE REFORM ERA

Hungary, which became a frequent destination for French travelers from the 1820s, was favored by the “explorer fever” of the first half of the 19th century. This phenomenon, also perceptible in the bibliographies, is the result either of a real interest or of the choice of the central European route. The examination of the travel accounts of Marshal Marmont, Anatole de Démidoff, Édouard Thouvenel and Xavier Marmier suggests that, apart from the “general public”, travelers (essential informants or disinformants) become the beneficiaries of the information that their texts contain – just like the elite of the visited country who, informed about the image conveyed by the traveler through the press or by reading the travelogue, can use it to their advantage or react to it.

Technológiai utazás és elmeügyi reform

A pszichiátriai intézményesülés lehetőségei és mintái
a 19. századi Magyarországon

„Midőn öröm-tölt kebellem Budáról távozám, régi utazási vágyam kielégítendő, – főcélul tüztem ki magamnak, időm legnagyobb részét a külföld nevezetesebb örüldéi megtekintésére fordítani, és ezeknek különböző berendezését úgy, mint a leginkább kedvelt gyógyelveket és bánásmódot időm rövidségéhez képest kellő pontossággal kifürkészve – igyekeztem elsajátítani, oly célból: hogy az elmegyógyászat rideg terén eddigelé több évi fáradalommal gyűjtögetett csekély ismereteimet ezekkel öregbítve és tökélyesbítve – honn szerencsétlen embertársaim javára hatásköröm szerint czélszerűen alkalmazhassam!”¹ – így vezette be Bolyó Károly, a Schwartzter-tébolyda másodorvosa és a lipótmezei Magyar Királyi Országos Tébolyda későbbi főorvosa, majd igazgatója azt az 1862-ben a Gyógyászatban publikált sorozatot, amelyben az 1861–1862-ben tett nyugat-európai, a tudástranszfer és a pszichiátriai jó gyakorlatok felmérésének explicit céljával indított utazások legfőbb tanulságait mutatja be. Utazásai – más magyarországi, az elmeügy szempontjából meghatározó (elme)-orvosok, például Schwartzter Ferenc és Schnirch Emil nyugat-európai körútjai mellett – meghatározó szerepet játszottak a hazai pszichiátriai intézményesülési folyamat alakulásában.

Magyarország esetében ebben a tekintetben más európai országokhoz képest sajátos, számos tényezőre visszavezethető megkésettséggel kell számolnunk: a lipótmezei tébolyda 1868-as megnyitásáig nem volt olyan önálló, állami fenntartású, központi intézményként működő tébolyda, amely szakszerű ellátást nyújthatt volna az elmebetegségekkel élők szélesebb körének. Az ezzel kapcsolatos többszintű diskurzus azonban már a 18. század vége óta jelen volt mind a politikai-társadalmi, mind az orvosi szférában. Ettől az időszaktól kezdődően általánosan tapasztalható az, hogy a korábbi sokszínű, az orvosi szempontok mellett vallásos, bizonyos félelmekből táplálkozó, hiedelmekben gyökerező, negatív elemeket magában foglaló gondolkodás részben elkezdett átforgulni, és megkezdődött az örület medikalizációja. A „hivatalos”, az elmebetegkérdés megoldására irányuló diskurzust a 18. század utolsó évtizedeitől egyre inkább az örülettel kapcsolatos orvosi szempontok és percepciók határozták meg. A 18–19. század fordulójának

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének posztdoktor kutatója (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., kovacs.janka@abtk.hu). A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal OTKA PD 142913 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ Bolyó, 1862a. 43–44.

időszakától kezdődően az elmebetegek gyógyítására létrehozandó intézmények alapítása, célszerű, hatékony kialakításának lehetőségei és módszerei, valamint a különböző diagnosztikai és terápiás eljárások iránti érdeklődés egyre erőteljesebben mutatkozott meg a különböző írásos műfajokban is, így például a rendészeti és orvosrendészeti irodalomban, a sajtóban, az orvosi szakmunkákban és az egészségügyi felvilágosító irodalomban.² Az elméleti szempontok mellett a 19. század első évtizedeitől a korábban az orvostudomány „legsötétebb mezejének” tekintett pszichológiai-pszichiátriai ismeretek bizonyos mértékű térnyerése figyelhető meg az orvosi oktatásban és az orvosi praxisban is, ám mindez Magyarországon az 1860-as évekig csak részben kötődött az intézményi pszichiátria világához.

A Habsburg Monarchia bizonyos tartományaiban, elsőként Alsó-Ausztriában és Csehországban, valamint Nyugat-Európában már a 18. század végétől rendelkezésre álltak azok az elmebetegek elkülönítésére, őrzésére és bizonyos típusú, kezdetleges terápiájára létrehozott intézmények, amelyek egyszerre voltak az ellátógyógyítás és az orvosi, különösen a pszichiátriai tudás termelésének elsődleges terrei, Magyarországon azonban ez a nagyobb beteglétszámmal működő, központi irányítású, speciálisan erre a célra létrehozott állami finanszírozású intézmény(ek) helyett csak „alternatív színtereken” valósulhatott meg. Bár a 18. század vége óta folyó magyarországi intézményalapítási kísérletek egyike sem vezetett eredményre, aminek hátterében a külső és belső tényezők, tehát a pénzügyi és politikai okok mellett elsősorban az orvosi szakma belső működése és a képzett, az elmeügyi reformot képviselő szakemberek hiánya állt, az intézményesülés szükségessége egyre inkább a szakmai-politikai-társadalmi érdeklődés horizontjára került.

A „pszichiátriai gyakorlóterepként” funkcionáló intézmények hiányában a kezdeti időszakban a Habsburg Monarchiában, különösen az 1780-as évektől, a bécsi és prágai intézmények alapításainak időszakában, és ezen belül Magyarországon is, elsősorban az e tekintetben a század végére komoly hagyományokkal rendelkező angol és francia, majd a 19. század folyamán ezek mellett fokozatosan a német és belga intézmények és gyakorlatok felé fordult a figyelem. Ez nem kizárólag az elméleti munkák recepciójában, hanem a 19. század első évtizedeitől egyre inkább az empirikus tapasztalatszerzésben mutatkozott meg. Magyarországon a pszichiátriai intézményesülési és professzionalizációs folyamat egyik fő hajtóerejévé az 1840-es évektől azok a tapasztalat, információgyűjtést célzó, illetve a nyugat-európai pszichiátria jó gyakorlatainak, technológiáinak átvételére irányuló utazások váltak, amelyek jelentős szerepet játszottak a magyarországi orvosok felkészülésében a 19. század második felétől alapított magán- és állami intézmények működtetésére. A tanulmány ezért azon „információs többletformákra”, tehát az utazások során szerzett tudásanyag szisztematikus keretbe foglalt lejegyzésére, potenciális alkalmazhatóságára és terjesztésének módozataira fókuszál, amelyek hatást gyakoroltak az 1860-as években állami szinten is intézményesülő magyarországi pszichiátriára.

2 A lélektudomány diszciplinárizálódásáról és a korai intézményesítési kísérletekről: Kovács, 2021.

ria első évtizedeinek alakulására.³ A következőkben elsőként röviden felvázolom a korai intézményalapítási kísérletek főbb motivációit és az azok megvalósításának sikertelensége mögött húzódó strukturális okokat, ezt követően pedig kitérek a pszichiátriai tudástranszferrel is összefüggésbe hozható utazások főbb típusaira, változásaira és három, 1848 és az 1860-as évek közepe között megvalósított, úgynevezett technológiai utazásra,⁴ amelyek – az utazók és az utazásokat finanszírozók szándékai szerint legalábbis – alapvető szerepet játszhattak a magyarországi intézményesülés és pszichiátriai professzionalizáció folyamataiban és lehetséges irányjaiban.

Az első intézményalapítási kísérletek motivációi

Az első tervek egy magyarországi elmeügyintézet alapítására az 1790–1791-es országgyűlésen fogalmazódtak meg, nem sokkal a bécsi közpórház részeként működő, a köznyelvben csak „Narrenturm”-ként ismert tébolyda 1784-es és a prágai tébolyda 1790-es megnyitását követően. Ekkor még elsősorban a tébolydaalapítás pénzügyi hátterének megteremtése került fókuszba: a rendek egyrészt gyűjtést szorgalmaztak erre a célra, másrészt azt, hogy a II. József uralkodása idején 1782-től feloszlott kolostorok és kontemplatív szerzetesrendek vagyona kerüljön egy úgynevezett „országos tébolydai alapba”.⁵ Ez csak részben tekinthető filantróp törekvésnek; praktikus oka elsősorban az volt, hogy a bécsi és prágai intézmények megalapításával, amelyeket továbbiak követtek a 18–19. század fordulóján, többek között Grazban, Linzben vagy Brnóban,⁶ a cseh, morva és osztrák területeken elérhetővé vált bizonyos típusú specializált ellátás, vagy legalábbis az elmebetegek elkülönítése és megőrzése. Magyarországon azonban nem állt rendelkezésre hasonló intézmény. Ez sértette az úgynevezett „reciprocitás” elvét, amely azt jelentette, hogy a Habsburg Monarchia különböző régióiban élők akkor voltak jogosultak egy bizonyos intézménybe való felvételre, ha a saját régiójukban rendelkezésre állt hasonló funkciójú intézmény.⁷ És bár a magyarok elvileg – amennyiben meg tudták fizetni az ellátás költségeit – jogosultak voltak a Monarchia nagyobb tébolydáiban való ellátásra, az 1830-as évekig ennek a kérdésnek a megoldása számos vitát váltott ki, a finanszírozás kérdései pedig az 1867-es kiegyezésig és a lipóttmezei tébolyda

3 Az elemzés ezen megközelítésekkel kíván kapcsolódni a Szegedi Információtörténeti Műhely 2023 májusában rendezett konferenciáján felvetett szempontokhoz, amelyekről részletesen lásd: Z. Karvalics–Szabó-Gajmer, 2024.

4 A technológiai utazásokról hazai kontextusban legújabbban: Kurucz, 2020a; Kurucz, 2020b. Az útleírásról mint orvostörténeti forrásról és az orvosi utazásnak a 19. századi tudástranszferekben játszott szerepéről: Müller, 2004.

5 Az intézményalapítással kapcsolatos korai tervekről összefoglalóan: Zsakó, 1956.

6 A bécsi és prágai tébolydák működéséről és terápiás gyakorlatairól lásd az intézmények orvosainak beszámolóit: Riedel, 1830; Viszánik, 1845; Fischel, 1850; Riedel, 1858.

7 A reciprocitás kérdéséhez: Linzbauer, 1860. 356.; Linzbauer, 1868. 33–40.

1868-as megnyitásáig megoldatlanok maradtak. Ezt bizonyítja a Helytartótanács és a Staatsrat⁸ elé kerülő számos kérvény a betegek hozzátartozóitól vagy gyámjaitól.

A saját intézmény hiánya és a magyar betegeknek a Monarchia specializált intézményeiből való kizárása miatt formálódó konfliktusok a következő évtizedekben is napirenden tartották a szociális, egészségügyi és büntetőjogi problémaként is értelmezett elmebetegügy rendezésének kérdését. E rendkívül komplex diskurzus teljes körű bemutatására itt most a terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségem, ám a további kutatások szempontjából két aspektust érdemes kiemelni. Egyrészt az államilag finanszírozott és központosított szabályozott intézmény hiányában kialakuló „alternatív terek” kérdését, amelyek a pszichiátriai tudástermelés elsődleges színtereivé váltak Magyarországon, másrészt pedig azt a folyamatos megoldás- és helykeresést, amely több szinten, az országos és a helyi hatóságok, a bürokrácia és az orvosközösség egyes tagjainak részvételével zajlott.⁹ Magyarországon specializált intézmény hiányában a fokozatosan szisztematizálódó és intézményesülő elmebeteg-ellátás megteremtésére bizonyos városi közkórházak – kezdetben és kiemelten a pesti Rókus kórház, majd a 19. század első felében a pozsonyi és miskolci közkórházak – mellett az irgalmasrend kórházi hálózatában kezdtek elsőként törekedni. Ezek az intézmények, különösen az 1815-ben megnyitott és az 1850-es évekre saját tébolydai részleget működtető budai kórház és kisebb mértékben a 18. század első felében nyitott egri kórház, jelentős szerepet játszottak az intézményi gyakorlatok kialakításában, a leendő elmeorvosok és szakápolók gyakorlati képzésében, továbbá a pszichiátriai írásgyakorlatok kialakításában.¹⁰ Ezzel párhuzamosan magánintézmények is nyíltak, például Pólya József az 1840-es években alapított, rövid életű intézménye a Városliget mellett,¹¹ vagy pedig Schwartzter Ferenc sikeres magánvállalkozásként 1850-ben Vácon, majd Budán nyitott intézete, ami elsődleges szerepet játszott az intézményi minták kialakításában.¹²

Az alternatív terek által előmozdított professzionalizációs folyamattal párhuzamosan zajlott az a megoldáskeresés is, amely elsősorban a lokáció és a finanszírozás kérdései körül forgott. Az 1810-es években Pfisterer Endre, az ország *proto-medica* Szentendrére tervezett egy kisebb elmeegógyintézetet, míg az 1820-as években Vác, majd – ekkor elsőként – a budai Lipótföld merült fel potenciális helyszínként.¹³ Annak ellenére, hogy a pénzügyűjtés és egy országos tébolydai alap képzése továbbra is zajlott (folyamatosan egészült ki felajánlásokkal és hagyatékokkal), a komolyabb tervezetek megghiúsulása több okra vezethető vissza (hiányzó anyagi erőforrások, a megfelelő lokáció hiánya, a helyi hatóságoknak az elmebete-

8 Lásd például a következő ügyeket: ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Staatsrat 1835/1008; 1841/251; 1842/1008; 1846/6628. A kérelmeket a legnagyobb számban a Helytartótanács Világi Alapítványi Osztályának iratanyaga (MNL OL C 80) őrzi. Az 1861–1867 között keletkezett kérelmeket lásd: MNL OL D 210 XX. Közegészségügyi osztály (1861); MNL OL D 217 IV. Egészségügyi kútfő. Az egyes felvételi ügyek vizsgálata a későbbi kutatás feladata lesz majd.

9 Ehhez részletesen lásd: Kovács, 2024b.

10 Ezekről a színterekről lásd: Kovács, 2019; Kovács, 2023.

11 Pólya József tébolydájáról lásd: Bugát, 1841; Pólya, 1842.

12 A Schwartzter-tébolydáról lásd: Bolyó, 1859; Bolyó, 1861; Lafferton, 2022. 101–146.

13 Zsakó, 1956.

gekkel szemben tanúsított ellenséges vagy tartózkodó attitűdjé). A helyi szintű ellenállás mellett részben azonban egy, a történeti kutatásokban eddig kevésbé vizsgált kérdés is közrejátszott abban, hogy az intézményalapítási törekvések nem érhetek célt a század első felében, ez pedig az orvosi szakma külső és belső tényezők által meghatározott hiányosságaira vezethető vissza. A specializált – Nyugat-Európában, de a Habsburg Monarchia említett régióiban ekkorra már formálódó – szak tudás, az orvosi oktatás és a kérdés társadalmi súlyának felismerése és ebből fakadóan a komoly, az orvosi közegből és annak fő szervezeteiből és fórumairól induló iniciatívák hiánya volt az oka annak – az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követő politikai klímában és a bécsi kormányzat által az előbb említetteket kihasználva –, hogy az 1850–1860-as években az elmeügy részleges megoldása és az intézményesülési folyamat kívülről, Bécsből vezérelve zajlott le. Ez komoly problémákhoz vezetett a lipótmezei tébolyda működtetésében, és már a kezdetektől kudarcossá tette az intézményesülési folyamat európai szempontból megkésett, ám magyar szempontból egyébként örömteli kezdőlépését.

Az intézményesülés akadályai

Az egyik ilyen tényező a hazai orvosi oktatás hiányosságaiban rejlik: bár az oktatott tananyag tartalma – különösen a bécsi egyetem egyébként csak részben sikeres uniformizáló tendenciáinak hatására – többé-kevésbé hasonló volt a Monarchia egyetemén, és a pszichológiai-pszichiátriai ismeretek egyre inkább megjelentek az oktatásban, a lélektudomány egészen az 1840-es évekig a régióban nem formálódott önállóan oktatott diszciplínává.¹⁴ A 18–19. század fordulójától kezdődően a hippokratészi-galénoszi medicina megközelítéseit a lélektudomány alakulását is meghatározó tárgyakban, a fiziológia, patológia, terápia, orvosi szemiotika és állam-orvostani kurzusokon felváltotta egyrészt a neurofiziológia és neuropatológia szemléleti kerete, másrészt pedig egy átfogóbb „szociális” szempont, amely társadalmi kérdésként tekintett az elmebetegügyre, és az intézményalapítás és intézménymenedzsment gyakorlati kérdéseit is beemelte az orvosi oktatásba.¹⁵ A hallgatók szerkesztett és kompilált disszertációi, illetve az egyetemi klinikai kórtörténetek azt mutatják, hogy az orvosi oktatásban egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak ezek az ismeretek, még ha a diszciplína intézményesülése évtizedekig tartott is.¹⁶

Azonban míg Bécsben és Prágában rendelkezésre álltak azok az intézmények, amelyek gyakorlóterepként funkcionálhattak az orvostanhallgatók számára – még akkor is, ha azok eleinte kevésbé voltak alkalmasak a klinikai oktatás céljaira –,

14 A pszichológiai/pszichiátriai ismeretek megjelenésével az orvosi oktatásban mind ez idáig a nemzetközi szakirodalom is csak érintőlegesen foglalkozott, a professzionalizáció és intézményesülés szempontjából legeredményesebbnek tekinthető angol gyakorlatok kutatása is csak az elmúlt években kezdődött meg. Vö. Merkulova, 2022. A Bécsi Egyetemről lásd: Lesky, 1965. 175–191.

15 A lélektudományos ismeretekről az orvosi oktatásban az 1840-es évekig: Kovács, 2024a.

16 A kórtörténetekben és disszertációkban megjelenő lélektudományos ismeretekről: Kovács, 2019; Kovács, 2021.

az intézmények hiánya komoly hatással lehetett a magyarországi pszichiátriai professzionizáció lehetőségeire és az egyes orvosok motivációira. Prágában és Bécsben már az 1840-es évek első felében benyújtották a Monarchia elmeügye szempontjából meghatározó orvosok, a magyar származású, a bécsi tébolyda főorvosaként tevékenykedő Viszánik Mihály és a morvaországi születésű, a prágai és bécsi tébolydákat később vezető Josef Gottfried von Riedel által kidolgozott első komolyabb, később részlegesen megvalósított, klinikai oktatással kapcsolatos tervezeteket az Udvari Tanulmányügyi Bizottsághoz (Studienhofkommission), Magyarország az ezzel kapcsolatos vitákból egészen az 1860-as évekig kimaradt.¹⁷ A reformkorban hiába volt napirenden a tébolydaalapítás kérdése, az egyik legfontosabb szintén, az oktatásban csak marginálisan jelent meg, és a későbbi meghatározó elmeorvosok, mint például Schwartz Ferenc vagy a lipótmezei Magyar Királyi Országos Tébolyda első igazgatója, Schnirch Emil is, a bécsi tébolydában szereztek gyakorlatot, a kevésbé korszerű bécsi tébolyda „vonzereje” azonban kevés magyar orvostanhallgatót mozgalt meg az 1840-es években.

Ezzel szoros összefüggésben egy további, az intézményesülést hátráltató tényezőként említhető az, hogy a 19. század első felében a saját szervezeti kereteit és professzionális fórumait kialakító¹⁸ orvosi szakma főbb színterein a témát csak kis súllyal, marginális kérdésként, a dolog társadalmi súlyát alig-alig felmérve tárgyalták. Az 1831-től kiadott *Orvosi Társaság* hasábjain,¹⁹ vagy az 1837-ben alapított Budapesti Királyi Orvosegyesület és az 1841-ben német mintára létrejött Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának vándorgyűlésein²⁰ ebben a korai időszakban az „episztemológiai bizonytalanság” által keretezett területnek tekintett lélektudomány ritkán és felszínes formában került elő.²¹ Azok a szakterületek voltak inkább előtérben, amelyek a társadalomra közvetlen veszélyt jelentő problémák elhárításá-

17 A tervezeteket lásd: ÖStA AVA Unterricht StHK Akten Teil 2 315 5Prag Med, Psychiatrie, Allerunterthänigster Vortrag der teugehormsamten Studien-Hofkommission über das Gesuch der Primararztes des Irrenanstalt zu Prag, Doktor Riedl um Bewilligung daselbst unentgeltliche außerordentlich Lehrvorträge halten zu dürfen, 15 Mai, 1841; ÖStA AVA Unterricht StHK Akten Teil 2 243 4Med, Psychiatrische Krankheiten, A. o. Vorlesungen über Psychiatrie, 16 November, 1844, pp. 1–66.

18 A 19. századi tudományos folyóiratok jelentőségéről a közösségsszervezésben: Dawson–Topham, 2020.

19 Az intézmények kérdéséről lásd például: Bugát, 1841; N. N., 1843; Stadler, 1844; Esze, 1844.

20 A két szervezet történetéről lásd: Chyzer, 1890; Salacz, 1937; Simon, 2013; Stráner, 2018.

21 A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának vándorgyűlésein a reformkorban az egyetlen hosszabb előadást ifj. Bene Ferenc tartotta; az 1847-es soproni gyűlés munkálatai azonban csak 1863-ban jelentek meg (Bene, 1863.). A vándorgyűléseken tartottak továbbá rövid eszmeforgatásokat is, ezeken több alkalommal is előkerültek az elmebetegségek, az 1844-es kolozsvári gyűlésen például a mánia és az alkoholizmus kérdését tárgyalták (SOMKL I. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései, 1. doboz, A Magyar Orvosok és Természet Vizsgálók 1844dik évi őszi 2–6. napjaiban Kolosvárt tartott gyűlékezete Orvos-Sebészeti szakosztályának jegyzőkönyve, 6r–v.). Az 1847-es gyűlésen Bene előadása mellett, amely után élénk vita bontakozott ki az intézményesülés kérdéseiről, Almási Balogh Pál tartott előadást a lélektan és a büntetőjog kapcsolatáról (SOMKL I. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései, 2. doboz, A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VIIIik nagygyűlése Sopronban Augustus 11-kétől 17-ig bezárólag 1847. Második közülés augusztus 15kén Kismartonban). A Budapesti Királyi Orvosegyesület havi üléseinek eszmeforgatásain viszonylagos rendszerességgel tárgyaltak meg az elmekórta-
hoz is kapcsolódó eseteket, vö. SOMKL I. Budapesti Királyi Orvosegyesület, 1–2. doboz (1837–1848).

val foglalkoztak, például az epidemiológia, vagy pedig jobban intézményesült területek voltak, mint például a sebészet vagy a szülészet. A pszichiátriai intézményesülés kérdései még a közegészségügyi reform iránt elkötelezett orvosok figyelmét is jórészt elkerülték, és ezek tárgyalása inkább érdekességként, a gyakorlati tudás helyett „könyves tudást” tükrözve jelent meg. Jól mutatja ezt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának 1847-ben meghirdetett pályázata, amely egy komplex egészségügyi reformtervezet összeállítását szorgalmazta. Bár számos pályázat érkezett olyan orvosoktól, mint például az 1848 után Kéry Imreként ismert Bittner Imre, aki mindkét orvosi társaság tagja volt, ezenfelül pedig a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja és járványügyi szakember, Csorba József Somogy megyei főorvos, kórházalapító és szintén a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, vagy Kovács Sebestény Endre sebész, a Rókus kórház orvosa és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az elmeügy kérdését vagy csak érintették, vagy pedig, mint Bittner, meg sem említették.²²

Az 1848–1849-es események megakasztották az orvosi szakma legfőbb szerveinek és fórumának működését: megszűnt az *Orvosi Társaság*, a két társaság közül pedig csak a Budapesti Királyi Orvosegyesület ülésezhetett újra az 1850-es években, ám a fennmaradt jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy meglehetősen nehézkes és fragmentált volt a működése.²³ A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága csak 1863-tól tarthatott újra vándorgyűléseket és publikálhatott kiadványokat – ebben az évben jelent meg például az 1847-es soproni vándorgyűlés anyaga is. Emellett két új magyar nyelvű szakmai fórum, az 1857-től megjelenő *Orvosi Hetilap* és az 1861-ben indított *Gyógyászat* indulhatott a megtorlást követő években. Ettől az időponttól kezdve a diskurzus „sűrűsödése” figyelhető meg az elmeüggyel kapcsolatban, ezt azonban jelentős részben kívülről, Bécsből érkező motivációk és tényezők befolyásolták. Az 1857-től meginduló intézményesülési folyamat során pedig a magyarországi orvosközösségnek szembe kellett néznie az intézményalapítás „elkerülhetetlenségével” és az ezzel járó szakmai kihívásokkal.

1857-ben, miután évtizedekig keresték a tébolyda tökéletes helyszínét, melyet végül több potenciális helyszín (a váci Ludoviceum vagy a kiscelli kolostor épülete) felmerülését követően az 1820-as években már javasolt Lipótmezőn találtak meg, a Magyar Királyi Országos Tébolyda tervei elkészültek,²⁴ és az építési munkálatok – ugyan az eredeti tervek folyamatos módosításával – nem sokkal később megkezdődhetek. A szakmai koncepciót az a Josef Gottfried von Riedel állította össze, aki korábban az 1790-ben átadott prágai, majd az 1853-ban a Monarchia új mintaintézményeként megnyílt bécsi Alsó-Ausztriai Tartományi Elmebetegintézet (Niederösterreichische Landesirrenanstalt) főorvosa volt. Királyi tanácsosként ő felelt a Monarchia legnagyobb tébolydaprojektjeiért, többek között az 1863-ban megnyitott nagyszombati és az 1868-ban megnyitott lipótmezei tébolydáért is. Riedel az 1850-es években dolgozta ki az új bécsi, alapvetően terápiás tébolydaként el-

22 Bittner, 1848; Csorba, 1848; Kovács, 1848.

23 SOMKL I. Budapesti Királyi Orvosegyesület, 3–4. doboz (1849–1860).

24 ÖStA AVA Allgemeines Verwaltungsarchiv Inneres MdI Präsidium A Teil 1 Karton 1045, 1857/7215.

képzelt intézmény tervei alapján a saját javaslatát,²⁵ amelyre komoly hatással voltak az irányítása alatt álló intézet gyakorlatai, ahol a 19. század első felében már törekedett az úgynevezett „morális terápia” alapelveinek alkalmazására.²⁶ Riedel szakmai irányítása mellett az épület megtervezéséért az osztrák építész, Ludwig Zettl felelt,²⁷ és az egyetlen magyarországi származású szakértő, akit eddig a tervezési folyamatban azonosítani tudtam, a kert tervezéséért felelő Petz Ármin volt, aki többek között Bécsben, Potsdamban és Hamburgban szerzett szakmai tapasztalatot.²⁸

A magyarországi orvosközösség egyes, az elmeügyi reform iránt elkötelezett tagjai azonban – amennyire a korszak politikai viszonyai engedték – visszafogottan ugyan, de már a kezdetektől igyekeztek megfogalmazni a fenntartásukat, azt, hogy bár előbb-utóbb a magyar orvosoknak kell működtetniük az intézményt, a tervezési folyamatba nem láthatnak és nem szólhatnak bele.²⁹ A tébolyda építésével együtt indult meg a többféle fórumon és formában is megjelenő, az intézményesülés gyakorlati kérdésein is túlmutató orvosi diskurzus, amelyet a mintakövetés, az empirikus tapasztalatszerzés, valamint a külföldi jó gyakorlatok és technológiák követésének igénye határozott meg. Ugyan ilyen igény már a 18–19. század fordulójától megfogalmazódott, és a pszichiátriai intézmények több alkalommal kerültek a Nyugat-Európába látogató orvosok érdeklődésének homlokterébe, explicit szándékként ez csupán a reformkorban, majd a tébolydaépítéssel párhuzamosan, az 1860-as évek elején fogalmazódott meg újra. Ekkor három, a magyarországi intézményesülési és professzionalizációs folyamatban meghatározó szakember, Schwartz Ferenc, Schnirch Emil és Bolyó Károly többé-kevésbé hasonló úti célok felé irányuló, ám részben eltérő motivációkkal és célkitűzésekkel lefolytatott utazása jelentette az intézményesülési folyamat szakszerűsítéséhez a hajtóerőt – legalábbis az utazók és az utazásokat finanszírozók szándékai szerint.

Az intézményi működésmódok, terápiás eljárások és technológiák adaptációján túlmutattak Bolyó Károly utazásai, illetve az utazásokkal kapcsolatos tapasztalatok összegzése és többféle fórumon történő megosztása. Bolyó a Schwartz-

25 A bécsi intézményről lásd: Riedel, 1858.

26 A morális terápia – a későbbiekben jelentős mértékben kritizált – elméletével és részben gyakorlati alkalmazásának lehetőségeivel foglalkozó alapszövegek, így például Philippe Pinel, Samuel Tuke vagy Vincenzo Chiarugi munkái kiemelik, hogy a természetben eltöltött idő, a fizikai munka, a társasági tevékenységek, a szórakozás, a beszélgetés és általában a humánus bánásmód jó hatással lehet a lélek egészségére. A morális terápia alapvetései a 19. század első évtizedeiben a klinikai (terápiás) gyakorlat és a térhasználat szempontjából is alapvetően formáltak át az intézményesülés útjára lépő pszichiátria lehetőségeit, és jelentős hatást gyakoroltak a tébolydaépítészetre is mind a hely megválasztása, mind az intézmények terneinek kialakítása szempontjából. Ehhez lásd például: Digby, 1985. 33–87.

27 A terveket és jelentéseket lásd: MNL OL D 2 168. doboz, 13934/867-860, 9085/569-860, 4047/256-860.

28 A kert tervezésével és kivitelezésével kapcsolatos iratokat lásd: MNL OL D 217 345. doboz, 68889/28479-1866; MNL OL K 150 17. kisdoboz, IV. kútfő, 13. tétel, 15017/1867.

29 A tébolydatervekről és a potenciális helyszínekről nagyon szűk körben zajlott a vita, amelyben tanácsosok és építészek mellett elsősorban a mindenkor országos főorvos (*protomedicus*) vett részt; a vizsgált időszakban Lenhossék Mihály, Stáhly Ignác és Sauer Ignác játszottak fontos szerepet az intézményalapítással kapcsolatos tervek alakításában. A lipótmezei tébolyda tervezési-építési fázisában, a kezdeti, 1859–1861 közötti, konfliktusokkal terhelt időszakban Schwartz Ferenc is részt vett az orvosi bizottság munkájában, amely az eredeti tervek felülvizsgálatáért felelt. Ehhez részletesen lásd: Kovács, 2024b.

tébolyda másodorvosaként tevékenykedett, és az 1860-as évek közepétől a pesti egyetem orvosi fakultásának magántanáraként tartott elméleti és gyakorlati elmegyógyászat-kurzusokat Schwartz Ferenc mellett és az úgynevezett „Schwartz-iskola” tagjaként, ezzel is közvetlen hatást gyakorolva a pszichiátria professzionalizációjára, a diszciplína intézményesülésére és a fiatalabb orvosgenerációk szemléletének formálására. Átfogó tanulmányai, előadásai, valamint a felkészültségről és szakmai éleslátásról tanúbizonyságot adó, tudományos, technológiai utazásain készült, a *Gyógyászatban* publikált beszámolói megteremtették itthon is annak a diskurzusnak a kereteit, amely nyomán a pszichiátriai intézmények működtetésére felkészületlen és az 1860-as években még alapvetően alkalmatlan orvosközösség horizontjára kerülhetett az elmeügy kérdése – és annak kritikája.

Az utazások céljai, irányai és motivációi

A pszichiátriai intézményeket is meglátogató magyar orvosok utazásait többféle csoportba oszthatjuk, és a legmarkánsabb változásként az regisztrálható, hogy a 19. század második harmadára, összhangban a pszichiátriai intézményesülés fentebb bemutatott egyre sürgetőbb kényszereivel, amilyen például a magyar betegek helyzetének rendezetlensége volt a Monarchián belül, a fókusz egyre inkább a tudatos technológiai transzferekre került – legyen itt szó akár a terápia, akár egy tébolyda tervezésének, kialakításának, berendezésének, mindennapi működtetésének vagy a pszichiátriai kezeléshez szükséges tárgyak célszerű használatának technológiájáról.

A 18–19. század fordulóján a még alapvetően a tudástermelés és -közvetítés színtereit és szociális intézményeket is felkereső, tudományos és kapcsolattéptési céllal folytatott utazások egyre inkább „kötelező”, de elméleti szempontból még kevésbé reflektált elemeként jelennek meg a tébolydák. Ebben az időszakban, amikor a Monarchiában és Nyugat-Európában már formálódott az intézményrendszer, és elkezdtek kirajzolódni az intézmények lehetőségei és ezek korlátai is a betegek azonosításában, elérésében, hospitalizációjában és gyógyításában, alapvetően „műkedvelő” érdeklődés jellemezte az utazók attitűdjeit és a tébolydákban tapasztaltakkal kapcsolatos percepcióikat.³⁰ Ilyennek tekinthető többek között Sándor István író és bibliográfus 1793-ban megjelent *Egy külföldön utazó magyarnak jóbarátjához küldett levelei* című beszámolója, amelyben a bécsi, párizsi és londoni tébolydákban szerzett tapasztalatairól tudósít,³¹ vagy Katona Mihály sárospataki diák 1804-es, kéziratban maradt, a bécsi tébolydáról tudósító útinaplója. Ám az utazók, bár tébolydaismertetéseik fontos orvos- és művelődéstörténeti dokumentumok, hiszen egy, a kórházi adminisztrációhoz kapcsolódó forrásokból kevésbé kibontakozó perspektívából írnak az intézményekről, inkább értetlenkedéssel és megbotránkozással, semmint az orvosokra és elmeorvosokra jellemző „bennfentes” perspektívából tekintenek az intézmények belső világára:

30 Az utazó tekintetéről lásd: Alù–Hill, 2018. Az útleírások olvasásának módjairól: Szász, 2020.

31 Sándor, 1793. 201–201., 298., 331–333., 336.

„A’ Bolondok Háza. Ezt is az örök emlékezetet érdemlő Ilik József építtette. Ennek az épületnek Torony formája van a’ kerületi nagy és négy contignatiós. (...) Többnyire edj szobában ketten laknak. Az igen dühösök meg-vannak lántzolva. – Mikor az ember köréjek megyen, ámbár igen meg-illetődik edj oldalról ezekenn a’ nyomorútakonn, még is más oldalról meg-nem tartóztathatja magát a’ nevetéstől. Erővel ragaszkodnak az emberbe. Nevetnek, danolnak, ugranak, disputálnak, veszekednek. Többnyire mindenik krajtzárt és tobákat kér. (...) Láthassa edj szobában meglántzolva a’ Bereg Vármegyei vicze ispány Úr fiát Lónyai Istvánt edj ingbe gatyában. A’ homloka be vólt kötve, mert az előtt való nap edj bolond igen meg-ütötte. Ettől az Úrfítól akármit kérdeztünk semmire sem felelt. (...) Vólt edj Heves Vármegyei Monostorból való Tasi nevű Kis-Aszszony is. Ezt igen útól érte a’ bolondság, és a’ mint a’ vezető mondta, ez azért bolondult meg, hogy annak a’ Legénynek nem adták a’ szülei a’ kit ő szeretett. Mezitelenenn feküdt az ágyába, és semmi ruhát magán nem szenyvedett. A’ maga ganéjját ette. Az alatt hogy néztük ételt is vittek neki – szilvát főve – azt azonn ganéjs kezével ette.”³²

A leírások egyúttal arra is rámutatnak, hogy a 18–19. század fordulóján a zárt intézmények falai sokkal „áthathatóbbak” voltak, mint a későbbi időszakokban. Ahogyan arra Katona Mihály is rámutat, az intézmény látogatásához orvosi engedélyre, a látogatáshoz pedig orvosi kíséretre volt szükség, de a tébolydák kevésbé voltak elzárva a szélesebb – nem orvosokból vagy elmeorvosokból álló – publikum előtt, mint később, amikor ezek a fokozatosan specializálódó intézmények, részben a betegek, részben a többségi társadalom védelme érdekében, egyre zártabbá váltak, továbbá a morális terápia és az ennek hatására az átformalódó tébolydatervezés és -építészet új elméleteivel összhangban, a 19. században jelentős mértékben kivonultak a városi térből.³³

Az első, már pszichológiai-pszichiátriai ismereteket és az úti cél szempontjából bizonyos mértékű tudatosságot, felkészültséget is tükröző útleírások az 1820-as évekből maradtak fenn. Ezek a magyarországi orvasközösség jelentős tagjainak utazásait örökítik meg. Ifj. Bene Ferenc 1826-ban párizsi tébolydákat látogatott meg (Salpêtrière, Bicêtre, Charenton),³⁴ Toldy (Schedel) Ferenc 1830-ban a londoni Bedlamben járt,³⁵ Almási Balogh Pál 1827-ben az 1790-ben a prágai közkórház részeként megnyitott tébolydában és az 1811-ben gyógyítható elmebetegek számára alapított pirna-sonnensteini intézményben gyűjtött tapasztalatokat.³⁶ Bár az útleírások disszeminációja és így recepciója is eltérő volt: Bene és Toldy útleírásai kéziratos formában maradtak, Almási Balogh Pál folytatásokban közölt útinaplója megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*, az utazó orvosok tébolydákra alkalmazott megfigyelési szempontjai nagyon hasonlóak voltak.

Az egyszerű, vázlatos, sematikus, inkább „könyves tudást” tükröző leírásokból az bontakozik ki, hogy a három orvos a más típusú szociális és egészségügyi

32 TIREK Kt., 3524. Katona Mihály útinaplója, 1804–1805. oldalszám nélkül.

33 A zárt intézmények falainak permeabilitásáról: Mooney–Reinarz, 2009. A terápiás tébolydáról és az ennek alárendelt építészeti megoldásokról: Collins, 2020.

34 OSZK Kt. Quart. Hung. 679. Ifjabb Bene Ferentz: Párisi út, 1828.

35 OSZK Kt. Fol. Hung. 1615. Toldy Ferenc naplói, 1821–1824.

36 Almási Balogh, 1827; Almási Balogh, 1828.

intézmények esetén is bevett kategóriák szerint figyelte meg a tébolydákat: tudósítanak a betegszámról, a betegek felosztásának ekkorra már mindenhol alkalmazott rendszeréről (nem, állapot és fizetési osztályok szerint) és az intézmény főbb tereiről, illetve különböző, „érdekesnek” tekintett esetekről, ám a beszámolókat alapvetően bizonyos mértékű távolságtartás és rácsodálkozás jellemzi, mintsem a tudatos keretbe öntött, a jó gyakorlatok átvételére ösztönző szempontrendszer. Ezt azért is fontos kiemelni, mert a reformkor időszakára már több évtizede zajlott az intézményalapítással kapcsolatos – hol felerősödő, hol háttérbe szoruló – diskurzus, amely fragmentáltságának egyik okaként, ahogyan arra fentebb utaltam, éppen az azonosítható, hogy az orvasközösségben nem, vagy nagyon kis létszámban voltak olyan orvosok, akik – az 1830–1840-es években kialakuló szakmai fórumokon – felkarolták volna ezt a kérdést. Számos egyéb, a 18–19. század fordulója és az 1840-es évek vége között a témát érintő forrás (orvosi irodalom, sajtó, egyesületi jegyzőkönyvek, kórházi anyagok) mellett az útleírások is azt mutatják, hogy bár mutatkozott érdeklődés a téma iránt, annak szisztematikus összefogására és tematizálására kevesen vállalkoztak, holott, ahogy a fenti példák is mutatják, az utazás, a megfigyelés és a direkt transzferek lehetősége – elvben – nyitott volt a magyar orvasközösség előtt, és a magyar orvosok a legfontosabb nyugat-európai intézményekbe is eljutottak.

A tudás- és technológiai transzferek igénye végül az 1840-es évek közepén jelent meg, igaz, az első tudatos, az elmeügyi és intézményi reformot szorgalmazó hang is alapvetően a szűken vett hazai orvasközösségen kívülről érkezett, Töltényi Szaniszlótól, aki magyar származású orvosként 1827-től a bécsi Josephinum tanáraként tevékenykedett. Töltényi 1844–1845-ben a magyar orvasközösség ekkor legfontosabb szakmai fórumán, az *Orvosi Társban* megjelent, külföldi útjai tanulságait is beépítő, korszerű elméleti tudást és gyakorlati megfigyeléseket ötvöző, több részletben megjelent büntető- és elmeügyi reformtervei olyan standard megfigyelési szempontokat vezettek be, amelyekből a későbbi utazók is tájékozódhattak. Töltényi nem klasszikus útinaplót vagy útleírást közölt, hanem a külföldi tapasztalatok alapján leszárt, szintetizált ismereteket, amelyek egy átfogóbb magyarországi reform szolgáltatába állíthatók – hasonlóan Bolyó Károly nagyjából húsz évvel később megjelent, intézetalapítást és reformot sürgető írásaihoz. Töltényi tervezeteiben kitért az ideáltipikus intézet felépítésére, elrendezésére és fontosabb tereire, a betegek felosztására (nem, betegség, állapot és fizetési osztályok szerint, külön említve az izolálandó betegeket), a házirendre és a napirendre, a társasági életre, a terápiás lehetőségekre (szomatikus orvoslás, „pszichológiai megközelítés” és humánus bánásmód, azaz a morális terápia alapelvei), a „munkaterápia” szükségességére és a természeti környezet jelentőségére a vizualitás, a rekreáció és a munkaszervezés szempontjából.³⁷

Hasonló szempontrendszert tükröznek azok a jóval szűkebb, alapvetően az orvosi szakma bizonyos képviselői számára elérhető, a bürokrácia berkein belül maradó útleírások és az ezekhez csatolt dokumentáció, amelyek már konkrét sze-

37 Töltényi tervezeteit lásd: Töltényi, 1844a; Töltényi, 1844b; Töltényi, 1845a; Töltényi, 1845b; Töltényi, 1845c; Töltényi, 1845d; Töltényi, 1845e.

repet játszottak a pszichiátriai intézményesülés folyamatában. A korábban, az 1840-es évek első felében bécsi tébolydai másodorvosként tevékenykedő Schwartz Ferenc saját kezdeményezésére, az országos tébolydai alap finanszírozásával, Pomutz Konstantin bécsi elmeorvos társaságában indulhatott útnak 1848 áprilisában. A Magyar Udvari Kancellária 1848. évi 85/85. sz. rendelete értelmében az utazás explicit célja a külföldi jó gyakorlatok és azok magyarországi adaptálhatóságának feltérképezése volt.³⁸ A két utazó részletes utasítást nem kapott a megfigyelésre és a tapasztalatok lejegyzésére, saját szakmai ismereteikre és meggyőződésükre volt bízva, hogy mely területekre koncentráljanak – az elvárás csupán a részletes útinapló prezentálása volt.³⁹ Schwartz – Bécsből kísérője betegsége miatt egyedül – „klasszikus” útvonalat járt be: a birodalmi fővárosból indult Prágába, majd német (Pirna-Sonnenstein, Berlin, Siegburg, Sachsenberg, Achern-Illeben, Winnenthal), belga (Gent, Bruges), londoni (Bedlam, St Luke’s Hospital, Hanwell), illetve párizsi (Salpêtrière, Bicêtre, Charenton, Vanves) intézményekbe látogatott el.

Schwartz részletes, mellékletekkel és alaprajzokkal ellátott beszámolója – amelyet az 1848-ban felállított Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak nyújtott be – a minisztériumban kedvező fogadtatásban részesült: az egyes tébolydák fekvését, elrendezését, terápiás gyakorlatait (szomatikus gyógymódok, morális terápia), a tébolydákban használt speciális eszközöket, az intézmények személyzetének összetételét, az ápolók és betegek arányát, a pénzügyi igazgatást és gazdálkodást rögzítő jelentések többek között az egyes országok ápolási rendszereire is kitérnek. Schwartz részletesen beszámol például a 18. század utolsó harmada és az 1840-es évek között Angliában zajló elmeügyi reform egyes fázisairól és főbb intézkedéseiről: a magántébolydák rendszeréről, a magántébolydák parlamenti bizottságok általi kötelező ellenőrzését 1774-től bevezető rendeletről, az 1808-as *County Asylums Act*-ről, amely lehetővé tette minden megye számára a tébolydák alapítását és az 1845-ös *Lunacy Act*-ről, amely kötelezővé tette a tébolydaalapítást,⁴⁰ ezzel a századfordulóig jelentős mértékben növelve a szigetországi intézmények számát.⁴¹ Az angol minta és reform részletesebb elemzése az útleírás szövegébe illesztve azért is különösen jelentős, mert azt mutatja, hogy Schwartz tisztában volt azokkal a főbb, a kontinentális európai intézményesülési folyamatokat is befolyásoló hatásokkal, amelyek alapvetően az angol intézményi közegből indultak.

Schwartz végül mégsem egy angol mintaintézményt választott példaként saját tervezete kidolgozásához, holott az 1831-ben First Middlesex County Asylumként megnyitott Hanwell, az 1840-es években a kényszerítőeszközök elhagyását

38 Az utazási dokumentációt lásd: MNL OL H 52 Egészségügyi Osztály, 29. kútfő, 4220/490-1848. Visszátérve Schwartz nem csupán az úti beszámolót küldte be, hanem számos mellékletet is, többek között kórtörténetmintákat, kérdőíveket kórtörténetek felvételéhez, a tébolydákban használt, a betegek és az orvosok napirendjének regisztrálására szolgáló táblázatokat, valamint a pirna-sonnensteini, a winnenthali és a siegburgi tébolydák rendtartásait és a személyzetnek szóló utasításait.

39 MNL OL H 52 Egészségügyi Osztály, 29. kútfő, 4220/490-1848, ff. 2–7.

40 Az angliai elmeügyi reformról lásd: Scull, 1993. 46–174.

41 MNL OL H 52 Egészségügyi Osztály, 29. kútfő, 4220/490-1848, ff. 188–296. Schwartz az útleíráshoz szemléltetésként néhány tébolyda (például Prága, Glasgow, Sachsenberg) alaprajzait is csatolta.

propagáló *non-restraint* rendszert meghonosító John Conolly működésének színtere a korszak egyik legprogresszívebb intézményének számított a magyar elmeorvos szerint is („a legnagyobb, legszebb és legjelesebb tévelygő kór Intézete Angolhonnak”).⁴² Az elmeorvos a Habsburg Monarchia korabeli mércével mérve legkorszerűbb, az ekkorra Josef Gottfried Riedel igazgatása alatt a morális terápia alapelveit már többé-kevésbé érvényesítő, az európai gyakorlatokat adaptáló, egy tervezett magyarországi tébolydához hasonló méretű és beteglétszámú prágai intézmény modellje alapján készítette el tervezetét.⁴³ Schwartzter tébolydatervezete és útleírása azonban soha nem kapott szélesebb nyilvánosságot, így nem válthatott ki komolyabb szakmai vitát még tanítványai körében sem, másrészt pedig az 1848–1849-es eseményeket követően a tervet nem valósították meg. Schwartzter a saját, 1850-ben megnyitott és viszonylag szűk réteg számára elérhető magántébolydájában azonban számos, a külföldi utazások során megfigyelt elképzelést megvalósított,⁴⁴ a tervezet és a kialakított gyakorlatok közötti átfedések és kapcsolódási pontok átfogó vizsgálata azonban a későbbi kutatás feladata lesz.⁴⁵

Az első, a hazai intézményesülési folyamatban már kiemelt szerepet játszó, a lipótmezei tébolyda építésével párhuzamosan zajló, a későbbi intézményi gyakorlatok szempontjából meghatározó és kifejezetten pszichiátriai fókuszú technológiai utazást Schnirch Emil, a nagyszebeni (1863–1868), majd lipótmezei tébolydák első igazgatója (1868–1884) tette. Ez az utazás azonban Schwartzteréhez képest már egészen más politikai-társadalmi és szakmai körülmények között zajlott le. Bár a két utazás számos hasonlóságot mutat (az országos tébolydai alaptól támogatott egyéni kezdeményezések, hasonló útvonal), az a tény, hogy a magyar orvosi közeg még az intézmények építésének időszakában, 1861-ben sem rendelkezett olyan szakértői gárdával, amely képes lett volna szakszerűen működtetni az új állami intézményeket, egyúttal előrevetíti azt – a Lipótmező későbbi történetéből ismert – fejleményt is, hogy miért vált alapvetően kudarcos folyamattá a magyarországi pszichiátriai intézményesülés története.

A korábban a bécsi tébolydában elmeorvosként ötéves tapasztalatot szerző, Borsod megyei, miskolci, majd Fejér megyei orvos,⁴⁶ Schnirch Emil – saját kezdeményezését követően – kapott megbízást 1861-ben, már a tébolydák építésének idején egy kétéves utazásra a Magyar Udvari Kancelláriától. Az utazás fő célja,

42 Uo. f. 258.

43 A tervezetet lásd: Horánszky, 1963.

44 Lafferton, 2022. 101–146.

45 Ezúton is köszönöm Horánszky Nándornak, hogy engedélyt adott a Schwartzter család a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltárban őrzött hagyatékának kutatásához, illetve hogy rendelkezésemre bocsátotta az édesapja, id. Horánszky Nándor által összegyűjtött, a család történetéhez kapcsolódó anyagokat.

46 Schnirch korábbi képzéséről és tapasztalatairól, valamint a miskolci kórház elmebeteg-gyógyító osztályának megszervezésében játszott szerepéről említést tesz: MNL OL D 217 IV. Egészségügyi kútfő, 340. doboz, 375778/1862, 537r–540v. Schnirch utazása után a neki kiutalt segélydíjért folyamodott (amely összesen 1000 forintot tett ki a két évre); kérelmét a korszak két meghatározó szaktekintélye, Grósz Lipót orvos, későbbi miniszteri tanácsos és Hollán Adolf orvos és miniszteri tanácsos bírálta el. Grósz véleménye megemlíti Schnirch korábbi tanulmányait, gyakorlati éveit és a miskolci kórházban végzett gyógyító munkáját.

hasonlóan Schwartzter korábbi utazásához, az önképzés, a technológiai újítások, a terápiás eljárások és az intézményszervezési gyakorlatok megfigyelése volt. A Helytartótanács egészségügyi osztályához véleményezésre küldött kérvény alapján kibontakoznak azok a pragmatikus érvek, amelyek Schnirch kérésének jóváhagyását indokolták:

„nevezett orvostudor [Schnirch Emil] a most épülő magyarországi tébolydában annak idejében alkalmaztatását kérvén, az örültek gyógyíttására vonatkozó orvosi szakbani bővebb kiképzés végett a külföldön e célból teendő utazásra az országos tébolyda pénzalapjából két évre segédpénzért esedezik; bátorodik ezen magyar k. Helytartótanács annál fogva, minthogy igen is *célszerűnek és kívánatosnak tartja*, hogy a majdan az építés alatt lévő országos tébolyda elkészülend, az ily intézetben szükséges és ezen pályán most tapasztalásokkal ellátott olytán belföldi szakértő orvosok létezzenek, kik a mellett, hogy az elmekórtant különösen tanulmányozták, az ezen intézeteknek a kül országokban jelen célszerű és a kor és tudomány igényéhez mindinkább tökéletesített szerkezetét, elrendezését, s kezelését gyakorlatilag és tapasztalásból ismerjék.”⁴⁷

Schnirch, Schwartzterhez hasonlóan, nem kapott részletes utasítást a megfigyelés szempontjaira és módszereire vonatkozóan, ez a korábban megszerzett szakmai ismeretein nyugvó belátására volt bízva, azonban két feltétellel engedélyezték a tébolydák építésére szánt alap terhére megvalósítandó utazást. Egyrészt negyedévente részletes beszámolót kellett küldenie a Helytartótanácsnak, másrészt pedig az új, 1853-ban megnyitott, a prágai modellt követő Alsó-Ausztriai Tartományi Elmeegógyintézetben töltendő gyakorlati évet követően útba kellett ejtenie négy intézményt, a hallei és az acheri tébolydát, a párizsi Salpêtrière-t és a londoni Bedlamet – tehát a nagy múltú, ám ekkorra már többé-kevésbé korszerűtlennek tekintett tébolydák mellett két új alapítású német intézményt is fel kellett keresnie. Az acheri tébolyda (Illenau) 1842-ben nyílt meg, a hallei pedig 1854-ben, és mindkét intézet elhelyezkedése és kialakítása már az újabb terápiás elveket tükrözi (a természeti környezetbe való visszavonulás, az épület mint terápiás eszköz).⁴⁸ A hallei intézményt ekkor a 19. század első felének egyik legbefolyásosabb pszichiátere, Heinrich Philipp August Damerow vezette, aki Schnirchet is fogadta az intézményben. Damerow a német pszichiátria egyik legjelentősebb szakmai fórumának (*Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie*) társalapítója és az elmebetegségek holisztikus, szomatikus és pszichológiai megközelítéseket is ötvöző gyógymódjának egyik fő propagálója volt.

Schnirch azonban nem csak az előírt útvonalat követte: utazásának irányai, a felkeresett intézmények és mindenekelőtt az egyes intézetekről tudósító beszámolók szerkezete alapján arra következtethetünk, hogy ismerhette Schwartzter Ferenc 1848-as útleírását, vagy konzultálhatott az elmeorvossal, mielőtt útra kelt. Schnirch útvonala és az általa felkeresett intézmények száma azonban jóval kiterjedtebb; ezt

47 MNL OL D 217 IV. Egészségügyi kútíró, 340. doboz, 4625/1861, 554r. (Kiemelések – K. J.)

48 Az új építészeti elvekről lásd: Collins, 2020. 98–124.

indokolja az úton töltött idő hossza (Schwartzter 1848. április eleje és július vége között volt úton, míg Schnirch közel két évig), az 1848 után megnyitott vagy látogathatóvá vált intézmények megnövekedett száma, illetve az, hogy Schnirch figyelmét a nagy múltú és újabb, nagyobb létszámú, állami finanszírozású modellintézmények mellett olyan kisebb, kísérleti jellegű, magán- és vidéki intézmények is felkeltették, amelyek meglátogatását Schwartzter Ferenc szűkös anyagi és időbeli keretei nem tették lehetővé. Ennek megfelelően a bécsi tébolydában eltöltött évet követően ellátogatott német (Halle, Winnenthal, Göppingen, Frankfurt, Siegburg, Achern-Illeben, Pirna-Sonnenstein, Lipcse-Thonberg, Lipcse-Möckern, München, Werneck, Eichberg), francia (Salpêtrière, Bicêtre, Charenton, Maréville, Châlons-sur-Marne, Stefansfeld [Elzász]), belga (Gent, Gheel), angol (Bedlam, St. Luke's Hospital, Colney Hatch, Hanwell) és monarchiabeli (Hall, Ybbs an der Donau, Linz, Salzburg, Brno, Prága) intézményekbe.

Schnirch beszámolója az egyes tébolydáról követik Töltényi és Schwartzter jelentéseinek struktúráját (mindenekelőtt az intézmények gyakorlati irányítási technológiáinak, a személyzet összetétele és a számszerű adatok ismertetése tekintetében), a korabeli pszichiátria tárgyi kultúrájának aprólékos leírását azonban nem egészíti ki a többi (elme)orvosnál megfigyelhető rendszerszintű, analitikus gondolkodás és az adott politikai-társadalmi-szakmai körülmények között reálisnak tűnő reformok kidolgozásának igénye. Mivel azonban Schnirch a lipótmezei Magyar Királyi Országos Tébolyda első igazgatója volt, így a kétéves út során elsajátítottak alapvetően befolyásolhatták a tébolyda első, 1884-ig tartó időszakának intézményszervezési gyakorlatait. A jelenlegi kutatás számára az is fontos, bár éppen az ellátás milyenségét és színvonalát megvilágító kórházi anyagok hozzáférhetőségének és kutathatóságának korlátozottsága miatt rekonstruálása kihívást jelentő feladat, hogy az általa elsajátítottakból mit, milyen formában és milyen korlátok között alkalmaztak a gyakorlatban.⁴⁹

Bolyó Károly nyugat-európai utazásai

Bolyó Károly, a Schwartzter-tébolyda másodorvosa, majd 1868-tól a lipótmezei tébolyda főorvosa és 1899-től haláláig, 1906-ig igazgatója, a Schnirch Emillel egy időben indult nyugat-európai útra, fontos különbséget jelent azonban, hogy Bolyó ekkorra már többéves magyarországi elmeorvosi tapasztalattal rendelkezett, és a legkorszerűbb elméleti ismeretekkel felvértezve indult útnak, így e tudás birtokában jelentős kritikával viszonyult számos nyugat-európai módszerhez és azok hazai

⁴⁹ A tébolyda működési anyagait jelenleg az Országos Kórházi Főigazgatóság (OKFŐ) őrzi, azonban az iratok a szakszerű levéltári kezelés és segédletek hiányában rendkívül nehezen és töredékesen kutathatók. A tébolyda működéséről a Belügyminisztérium iratanyagából nyerhetünk részleges képet, azonban itt elsősorban a tébolydaépület karbantartásához kapcsolódó iratok maradtak fenn nagyobb számban, míg a tébolyda belső működésére vonatkozóan viszonylag kevés és fragmentált dokumentáció (például jelentések és felülvizsgálati jegyzőkönyvek formájában) áll rendelkezésre. Vö. MNL OL K 150, IV. kútfő, 14. tétel (Lipótmezei tébolyda), 1868–1884.

adaptálhatóságához. Bolyó Károly utazásai több szempontból szintlépést jelentettek a magyarországi elmeügyi diskurzus tekintetében: a látottakat ugyanis – hasonlóan Töltényi Szaniszló 1840-es évekbeli reformtervezeteihez – nemcsak útleírás formájában tette közzé, hanem az orvoscsoösséget cselekvésre buzdító, a helyzetet elemző cikkek formájában is.⁵⁰ Míg Schwartzter és Schnirch kéziratú útleírásai a beszámolókat és Schwartzter reformtervét véleményező orvos-tanácsosokon kívül nem kaptak nagyobb nyilvánosságot, Bolyó Károly több fórumon publikálta és vitatta meg a tapasztalatait és terveit: útleírásait – már utazása előtt Poór Imrével, a Gyógyászat főszerkesztőjével előzetesen egyeztetve – részletekben publikálta, az utazás tapasztalatait és az azokra épülő tervezeteit és a korabeli magyarországi helyzet kritikáját megfogalmazó előadásait pedig többek között a Budapesti Királyi Orvosegyesület havi és éves ülésein,⁵¹ valamint a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésein bocsátotta vitára. Az előadásokra alapozott cikkeit a tágabb orvoscsoösség és a művelt olvasók számára szélesebb körben is elérhető *Gyógyászat és Orvosi Hetilap* hasábjain tette közzé.

Bolyó Károly 1857 és 1863 között dolgozott az 1850-ben megnyitott Schwartzter-tébolydában, mely intézmény kezdetben Vácon, majd 1852-től Budán, a mai Kék Golyó utcában működött, és bár egy rendkívül szűk, fizetőképes réteg számára volt csak elérhető, lehetőséget biztosított a Schwartzter-iskola tagjainak arra – itt indult később Niedermann Gyula, Laufenauer Károly és Lechner Károly pályafutása is –, hogy, ha kis léptékben is, de hazai környezetben sajátíthassák el a terápiás módszereket, ami az intézmény esetében a morális terápia gyakorlatba ültetésére tett kísérletet jelentette.⁵² Bolyó az első európai körútját 1861–1862-ben tette; innen küldött bizonyos időközönként, az utazáshoz képest jelentős késéssel, nagyjából egy évvel később megjelenő, folytatásokban közölt úti jelentéseket, amelyekben a korábbi útleírások kapcsán említett standard szempontok mellett tudatosan olyan eszközökre, orvostechnológiai újításokra (például az elmekórosoknál hatékonyan alkalmazható, a gyógyszereket a bőr alá juttató fecskendőkre)⁵³ és nem orvosi technológiákra (például a gőzmosásra és gőzfőzésre⁵⁴ vagy a szennyvízelvezetési rendszerekre)⁵⁵ hívta fel a figyelmet, amelyeket egy magyarországi tébolyda működtetése során is hasznosíthatónak vélt. Ám komoly, saját tapasztalatain alapuló kritikai attitűddel ugyanígy reflektált az elvetendő gyakorlatokra is: hosszan értekezett például az izolációs kamrák kialakításáról a „dühöngő” elmebetegek számára, amelyek építését a maximális hatékonyság érdekében gondosan kellett kivitelezni, ami viszont – ahogyan Bolyó hosszas elemző leírásai is tanúsítják – még a

50 Lásd például: Bolyó, 1862b; Bolyó, 1865. Ugyanez megjelent a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának 1865-ös vándorgyűlését összefoglaló kötetben is: Bolyó, 1866. Lásd még: Bolyó, 1868.

51 Vö. például: SOMKL I. Budapesti Királyi Orvosegyesület, 5. doboz, 2. 1864 és 1866 közötti iratok, 2.1. Jegyzőkönyvek, 1864–1866, A buda-pesti kir. orvosegyelet 864ki October 14kén tartott évi nagygyűlésének jegyzőkönyve.

52 A Schwartzter család és a magántébolyda jelentőségéről a magyarországi pszichiátriában lásd: Horánszky, 1959.

53 Bolyó, 1862c. 726.

54 Bolyó, 1862d. 766.

55 Bolyó, 1862a. 45.

komolyabb terápiás hagyományokkal rendelkező intézményekben is kihívást jelentett. Bolyó 1861 júliusában a berlini Charité elmegyógyító osztályáról küldött beszámolójában elemzi az ott látott jó és elvetendő izolációs gyakorlatokat, a „dühödők kamrái” kialakításának lehetséges továbbfejlesztését:

„A dühödők kamráinak szerkezete az eddig látottaktól itt eltérést mutat és pedig kétféleképpen. Az elsőnél a mondott kamra közepén egy a földszintől a tetőig menő erős rácszat által két része osztatik, – a tulajdonképpeni dühösek kamrájára és előcsarnokra. A tulajdonképpeni kamrában a padlózatához erősített vaságyon kívül nem létezik semmi. Az előcsarnokba nyílnak a Meiszner-féle⁵⁶ fűtőnyílás üregei, az angol modorban készült szagtalan árnyékszék. Az előcsarnok egyszerűen a felügyelő tartózkodási helyét is képezi. A világosság homályos üvegen keresztül a szoba felső részéről hat be. – A másodiknál az eltérés annyiban észlelhető, hogy a válaszfalnak csak felső része rácsozatos, míg az alsó átlátszatlan falat képez. A közlekedő ajtó egész középlapja körülbelül egy hüvelyknyi vastagságú homályos üveg táblával van kitöltve, melyen át aztán a felügyelő betegét megfigyeli. (...) Csekély nézetem szerint ezen átalakítás nem hogy inkább megfelelné, de ártalmas is; mert ha tekintetbe vesszük az elsőnek szerkezetét, azonnal meggyőződhetünk ennek célszerűtlen voltáról, mivel az ágyhoz hanyatt odakötött és már kóros állapota miatt is eléggé nyugtalan beteg – a rácszat hasadékan az előcsarnokban tartózkodó felügyelő minden mozdulatát éber figyelemmel kísérve – ez által roppant módon fölingereltetik – sőt az oly szükséges álmat ezen tényleges izgatás miatt nem nyerheti meg kellő mértékben. A másodiknak szerkezeténél a beteg nem látja ugyan közvetlen felügyelőjét – de hallja motozását, sőt olykor az ajtó homályos üvegtábláján keresztül rá nézve rémes árnyék-mozdulatát látja, – mely benne mindenesetre az érzék-káprázatoknak (*hallucinationes*) egész özönét idézi elő. – Ezen kívül a kamrák világítása is célszerűtlen, sőt kiállhatatlan kellemetlen érzést idéz elő, melyről bárki is meggyőződhetik, ha t. i. magát oly helyre zárhatja, mely a világosságot fölülről nyeri. A napsugárok majd erősbült, majd felhők által gyöngített fény behatása, ezen a hanyatt ágyhoz csatolt betegnél kiállhatatlan érzés csaknem a kínzásig fokozódik. Legcélszerűbbnek bizonyult és legkevesebb költséget igényel az egyszerű, eléggé térszerű, fehérre meszelt kamra, az ajtón figyelő nyílással és oldalvilágítással, mely tetszés szerint egyszerű zöld függönnyel elhomályosítható.”⁵⁷

Bolyó számos ponton kitért arra is, hogy mennyire gondolja célszerűnek egy-egy tébolyda épületét, hogy az intézmény mennyire illik harmonikusan az azt körülvevő természeti környezetbe – annak a már idézett elvnek a szellemében, amely szerint a tébolyda épülete és elrendezése ugyanúgy a terápia részét képezi, mint az ott alkalmazott gyógyító módszerek.

Bolyó utazásainak iránya és a meglátogatott intézmények kiválasztása is elmozdulást, nagyobb fokú tudatosságot jelez, főként Schwartz 1848-as utazásához képest; többé-kevésbé követi a Schnirch-féle útvonalat, ám míg Schnirch alapvetően az aprólékos megfigyelés, mintsem az analitikus szemlélődés módszerét al-

⁵⁶ Légfűtés.

⁵⁷ Bolyó, 1862c. 725.

kalmazza, és a felkeresett tébolydákból kialakított terek és gyakorlatok mindegyikét többé-kevésbé hasonló szempontok alapján veszi számba, Bolyó Károly tudatosabban szelektál. A kevésbé innovatívnak tartott intézményekről csak rövid, vázlatos beszámolókat közöl, így például a bécsi intézményekről, különösen a Görgen-féle döblingi tébolydáról, amelyet az 1860-as évektől Max von Leidesdorf és Heinrich Obersteiner működtettek. A mind terápiás, mind szervezési szempontból korszerűbbnek, illetve a tébolydaépítéssel újabb irányai tekintetében mintaadónak tartott német pszichiátriáról és az egyes – akár módosításokkal – adaptálhatónak vélt technológiákról részletes beszámolókat közölt, például Pirna-Sonnensteinből, Halléből, Berlinből, Siegburgból, Bendorfból, Eichbergből, Achern-Illebenből és Münchenből.

Bolyó második, 1863 és 1865 közötti utazását az egyetemi Bene Ferenc-féle alapítvány ösztöndíja támogatta,⁵⁸ amelyet minden évben egy tanulmányutat tervező orvosnak ítéltek oda, hogy utazása során végiglátogathassa a szűkebb területéhez kapcsolódó nyugat-európai intézményeket. (Az 1860-as évekig Bolyó Károly volt az egyetlen elmeorvos, aki elnyerte az ösztöndíjat.) Második útja során ellátogatott Berlin, Halle, Gent és London nagyobb intézményeibe, ám ezekről nem klasszikus útleírást közölt, hanem – mivel gyakorló orvosként szolgálatot teljesített – *Kórképek az elmeorvóságot köréből* címmel kórtörténeteket adott közre a *Gyógyászat* hasábjain, rögzítve az adott tébolydában használatos gyógymódokat, gyakorlatokat is, amelyekből számosat átemelhetőknek vélt a saját munkájába is.

A reformdiskurzus szempontjából jelentős még, hogy utazásairól és a külföldi tébolydákból gyakorlatban szerzett terápiás tapasztalatairól nemcsak írásos formában számolt be, hanem szakmai előadásokat is tartott az orvosok szűkebb fórumain is, ezzel megnyitva a személyes vita és diszkusszió lehetőségét is.⁵⁹ Ezek később nyomtatásban is megjelentek vagy valamelyik orvosi lapban (*Gyógyászat*, *Orvosi Hetilap*), vagy pedig a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók aktuális vándorgyűléseit összefoglaló *Munkálatokban*.⁶⁰ Az előadásokban Bolyó – hangsúlyozva az intézményi pszichiátria szükségességét, de már az első intézmény megnyitása előtt kiemelve az intézményesülési folyamat szülőkörűségét – egyrészt felhívta a figyelmet az elmebetegek jogaira a társadalomban, szorgalmazva az ezzel kapcsolatos szélesebb körű jogi-orvosi diskurzust, másrészt kitért arra is, hogy különböző társadalmi rétegekhez tartozók számára más-más környezet jelenthet gyógyító közeget. Amellett érvelt, hogy míg egy központi elmeorvóintézet egy adott társadalmi háttérnek megfelelően kialakított tereivel jó lehet például a polgári közép- és alsó rétegeknek, a vidéki kézművesek vagy a mezőgazdaságban dolgozók javát kevésbé

58 Az ösztöndíj elnyeréséről: N. N., 1863a. 103. Az ösztöndíj fejében Bolyó vállalta, hogy beszámolókat közöl a *Gyógyászatban* az utazás tapasztalatairól, illetve az orvosi kar képviselőivel is levelezésben állt: N. N., 1863a. 200.; Sauer, 1863. 944.

59 Korábban ifj. Bene Ferenc is tett erre kísérletet, bár utazásai és tapasztalatainak összegzése kevésbé voltak szinkronban, mint Bolyó Károly esetében. Az 1820-as években tett utazásai alapján a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának 1847-es soproni vándorgyűlésének tartott előadást a magyarországi elmebetegügy rendezetlenségéről, az ezt összefoglaló tanulmánya azonban csak 1863-ban jelent meg. Vö. Bene, 1863; Horánszky, 1970.

60 Bolyó, 1866.

szolgálja. Számukra inkább egy olyan – például Belgiumban vagy Franciaországban megfigyelt – rendszer kialakítását javasolja, az orvosilag ellenőrzött úgynevezett „családi ápolását”, amely Magyarországon csak a századfordulót követően jöhetett létre. Ugyanígy ajánlja a filiális tébolydák kialakítását a városi kórházak mellett, amelyek egy központi tébolyda ellenőrzése alá rendelve, területileg jelentős mértékben kiterjesztve biztosíthatnák a betegek ellátását. Jóllehet az utóbbi a kiegyezést és a lipótmezei tébolyda megnyitását követően részlegesen megvalósult, és a miskolci és pozsonyi kórházak elmebeteg-gyógyító osztályai, az irgalmasrendi tébolyda, a szebeni tébolyda vagy az egi irgalmasrendi kórház kapcsolatban álltak a lipótmezei intézménnyel,⁶¹ a rendszer korántsem volt tökéletes: nem fedte le Magyarország teljes területét, és számos segítségre szoruló szem elől tévesztett, akik vagy továbbra is nem a számukra kialakított intézményekbe kerültek, vagy bármiféle ellátás nélkül maradtak.⁶²

Bolyó tervei széles körű, többféle fórumon végbemenő disszeminációjuk, az európai diskurzusokat is becsatornázó, de Magyarországra adaptált látásmódjuk, problémaérzékenyséjük és későbbi potenciális hatásuk miatt – például Bolyó gyakorlati tevékenysége miatt, vagy azért, mert gondolatai az 1860-as évektől visszhangra találtak kollégái, így ifjabb Bene Ferenc vagy a Schwartzter-iskola más tagjai körében, Niedermann Gyula vagy Laufenauer Károly munkásságában – mindenképpen kijelölik az irányokat, amelyek mentén érdemes további kutatásokat folytatni. A pszichiátriai intézményesülés és professzionalizáció sokszínű forrásbázis⁶³ alapján feltárt diskurzusai és az eddigiekben vizsgált időintervallumon belül (az 1790-es évektől az 1860-as évekig) eltérő időszakokban és politikai-társadalmi körülmények között született, pszichiátriai reformmal kapcsolatos szövegek – reformtervek, útleírások, tanulmányok, előadások, jegyzőkönyvek – egymás mellé helyezése egyelőre azt mutatja, hogy az elmeügyi reform szempontjából rendkívül töredezett reformkori diskurzust követően az 1850-es és az 1860-as években két szinten bontakozott ki az ezzel kapcsolatos gondolkodás. Egyrészt a tébolydaépítést egy nagyszabású „civilizatórikus” és modernizációs projektként elképzelő Bécs-központú, a magyar orvosok számára kevés beleszólást engedő diskurzusként és gyakorlatként, másrészt a magyarországi orvosi szakma óvatosan rendszerkritikus, de még nagyobb mértékben a saját megkésettiségre és hiányosságaira fokozatosan ráébredő és „kapkodó”, önkritikus reagálásaként, amely – hipotézisem szerint – alapvetően befolyásolta az intézményesülés későbbi irányait, lehetőségeit, kudarcait és az orvosok mozgásterét az intézmények működtetésében. Mindezek számára pedig komoly hajtóerőt jelentettek azok az 1840-es évektől egyre inkább professzionalizálódó és útvonalai és megfigyelési szempontjaik vonatkozásában is

61 A tébolydák felvételi anyagait lásd: MNL OL K 150 IV. 20. kútő (Tébolydák, tébolydai felvételek).

62 Bolyó, 1866.

63 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában 2021-ben *A lélek betegségei a magyarországi tudományosságban, 1750–1830* címmel megvédett disszertációmban a lélektudomány diszciplinarizálódásával, a témához kapcsolódó kultúrák, nyelvek és regiszterek közötti tudástranszferekkel és a korai intézményesítési kísérletekkel foglalkoztam, jelenleg pedig egy posztdoktori kutatás keretein belül vizsgálom a magyarországi pszichiátriai intézményesülést az 1830 és 1868 közötti időszakban.

standardizálódó elmeorvosi technológiai utazások, amelyek – az intézményesülés hazai megkésettisége miatti belső hiányokat kompenzálандó – számos olyan terápiás és intézményszervezési innovációt emeltek be a magyarországi orvosi köztudatba, amelyek az intézmények (az „alternatív szinterek” és a tébolydák) és működtetőik (elmeorvosok, ápolók, az intézmény mindennapi működéséért, ellátásáért és biztonságáért felelő személyzet) számára is mintául szolgálhattak.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Levéltári és kéziratári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

D 2 Akten „Ungarn” und „Woiwodina”, 168. doboz

D 217 IV. Egészségügyi kútfő, 340–341. doboz

H 52 Egészségügyi Osztály, 29. kútfő

K 150 IV. kútfő, 14. tétel (Lipótmezei tébolyda)

OSZK Kt. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (Budapest)

Fol. Hung. 1615. Toldy Ferenc naplói, 1821–1824

Quart. Hung. 679. Ifjabb Bene Ferenc: Párisi út, 1828

ÖStA AVA = Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv (Bécs)

Inneres Ministerium des Innern Präsidium Akten Teil 1 Karton 1045.

Unterricht und Kultus, Studienhofkommission, Akten Teil 2, Karton 243, 315.

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)

Kabinettsarchiv, Staatsrat, Akten

SOMKL = Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (Budapest)

I. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései, 1–2. doboz

I. Budapesti Királyi Orvosegyesület, 1–5. doboz

TiREK Kt. = Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára (Sárospatak)

3524. Katona Mihály útinaplója, 1804–1805

2. Kiadott források

Almási Balogh

1827 Almási Balogh Pál: Barátságos Tudositások külföldről. Prága Május 30-dikán 1825. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 11. (1827) 7. sz. 68–87.

1828 Almási Balogh Pál: Barátságos Tudositások a' külföldről. (Folytatás.) Dresda Június 12-dikén 1825. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 12. (1828) 2. sz. 25–45.

Bene

1863 Bene Ferenc: A lélekgyógytan (psychiatria) köréből szedett vázlatok. In: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1847. augusztus 11–17. Sopronban tartott VIII. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Szerk.: Halász Gejza. Pest, 1863. 79–85.

Bittner

1848 Bittner Imre: *Eszmék a közorvostan szabályozására Magyarországon*. Pest, 1848.

Bolyó

1859 Bolyó Károly: A budai magán-tébolyda. In: *Vasárnapi Ujság*, 6. (1859) 13. sz. 150–151.

- 1861 Bolyó Károly: A budai magánőrülde. In: *Gyógyászat*, 1. (1861) 1. sz. 213–214.
- 1862a Bolyó Károly: Utazási napló-töredékek. Bolyó Károly tr. budai őrüldéi m. orvostol. In: *Gyógyászat*, 2. (1862) 2. sz. 43–46.
- 1862b Bolyó Károly: Elmebetegeinket küldjük kellő időben jól szervezett tébolydába, ha sikert ohajtunk. In: *Gyógyászat*, 2. (1862) 36. sz. 741–743.
- 1862c Bolyó Károly: Utazási napló-töredékek. (Folytatás.) Bolyó Károly tr. a budai tébolyda másodorvosától. In: *Gyógyászat*, 2. (1862) 35. sz. 724–727.
- 1862d Bolyó Károly: Utazási napló-töredékek. Bolyó Károly tr. a budai tébolyda másodorvosától. (Folytatás.) In: *Gyógyászat*, 2. (1862) 37. sz. 765–768.
- 1865 Bolyó Károly: Miként lehetne hazánk szegény sorsú elmebetegeit jutányosan s gyógy-ápolási szempontból czélszerűen elhelyezni? In: *Közegészségügy és törvényszéki orvostan*, (1865. december 3.) 5. sz. 65–68. (Melléklet az „Orvosi Hetilap” 49-dik számához.)
- 1866 Bolyó Károly: Miként lehetne hazánk szegénysorsu elmebetegeit jutányosan s gyógy-ápolási szempontból czélszerűen elhelyezni? In: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865. Augustus 28-tól September 2-ig Pozsonyban tartott XI. Nagygyűlésének történeti vázlata s munkálatai*. Szerk.: Kanka Károly – Rómer Flóris. Pozsony, 1866. 111–114.
- 1868 Bolyó Károly: Az elmebetegek társas élete és ennek erkölcsi gyógyfelőnyje jól rendezett tébolydák körében. In: *Orvosi Hetilap*, 12. (1868) 2. sz. 25–30.
- Bugát
- 1841 Bugát Pál: Őrjintézet Pesten. In: *Orvosi Tár*, Új Folyamat, Hatodik félév (1841) 25. sz. 399–400.
- Csorba
- 1848 Csorba József: *Észrevételek az álladalmi egésség’ rendezéséről hazánkban*. Pécs, 1848.
- Esze
- 1844 Esze Gábor: Az elmekórházakról. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 6. kötet (1844) 1. sz. 11–13.
- Fischel
- 1853 Fischel, Jakob: *Prag’s k. k. Irrenanstalt und ihr Wirken seit ihrem Entstehen bis incl. 1850*. Erlangen, 1853.
- Kovács
- 1848 Kovács Sebestény Endre: *Javaslat az álladalmi közegészség és az orvosi ügy rendezéséről hazánkban*. Pest, 1848.
- Linzbauer
- 1860 Linzbauer, Franciscus Xaver: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. Tomus III. Sectio III. Buda, 1860.
- 1868 Linzbauer Ferenc Xavér: *A magyar korona országainak nemzetközi egésségügye, az egyes igazgatási ágak fejlődésének történetével – hivatalos adatok nyomán*. Pest, 1868.
- N. N.
- 1843 N. N.: Viszának külföldön. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 4. kötet (1843) 7. sz. 125–126.
- 1863a N. N.: Különféle. In: *Gyógyászat*, 3. (1863) 5. sz. 103–104.
- 1863b N. N.: Különféle. In: *Gyógyászat*, 3. (1863) 10. sz. 199–200.
- Pólya
- 1842 Pólya József: Tudnivalók a Pesten felállított privát elmekórintézetéről. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, Első félév (1842) 6. sz. 81–89.
- Riedel
- 1830 Riedel, Josef Gottfried: *Prag’s Irrenanstalt und ihre Leistungen in den Jahren 1827, 1828 und 1829*. Prag, 1830.

1858 Riedel, Josef Gottfried: *Ärztliche Berichte über die kaiserlich-königliche Irren-Heil- und Pflege-Anstalt zu Wien in den Jahren 1842, 1854, 1855 und 1856*. Wien, 1858.

Sándor

1793 Sándor István: *Egy külföldön utazó magyarnak jóbarátjához küldetett levelei*. Győr, 1793.

Sauer

1863 Sauer Ignác: Tárca. Sauer Ignác a kir. m. tudományegyetem v. kormánynok (Rector) ő nagyságának f. é. oct. 1-jén tartott lemondó beszéde. (Folytatás.) In: *Gyógyászat*, 3. (1863) 46. sz. 943–945.

Stadler

1844 Stadler Antal: A pesti polgári kórház. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 5. kötet (1844) 22. sz. 340–344.

Töltényi

1844a Töltényi Szaniszló: Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. (I-ső Értekezés.) A vezeklési rendszerről. (Poenitentiarsystem.) In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 6. kötet (1844) 22. sz. 337–345.

1844b Töltényi Szaniszló: Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. A vezeklési rendszerről. (Vége.) In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 6. kötet (1844) 23. sz. 354–362.

1845a Töltényi Szaniszló: Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. (II-dik értekezés.) Az elmekórosok ápolási rendszeréről. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 7. kötet (1845) 1. sz. 2–8.

1845b Töltényi Szaniszló: Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. Az elmekórosok ápolási rendszeréről. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 7. kötet (1845) 2. sz. 17–26.

1845c Töltényi Szaniszló: Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. (III-dik értekezés.) Az elmekórosok ápolásbani nevelési rendszeréről. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 7. kötet (1845) 15. sz. 226–223.

1845d Töltényi Szaniszló: Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. (III-dik értekezés.) Az elmekórosok ápolásbani nevelési rendszeréről. Vége. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 7. kötet (1845) 16. sz. 242–248.

1845e Töltényi Szaniszló: Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. (IV-dik értekezés.) A buzditó rendszerről. In: *Orvosi Tár*, 3. folyamat, 7. kötet (1845) 24. sz. 370–377.

Viszánik

1845 Viszánik, Michael von: *Leistungen und Statistik der k. k. Irrenheilanstalt in Wien seit ihrer Gründung 1784 bis 1844*. Wien, 1845.

3. Szakirodalom

Alù–Hill

2018 Alù, Giorgia – Hill, Sarah Patricia: The Travelling Eyes: Reading the Visual in Travel Narratives. In: *Studies in Travel Writing*, 22. (2018) 1. sz. 1–15. <https://doi.org/10.1080/13645145.2018.1470073>.

Chyzer

1890 Chyzer Kornél: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig*. Sátoraljaújhely, 1890.

Collins

2020 Collins, Julie: *The Architecture and Landscape of Health: A Historical Perspective on Therapeutic Places, 1790–1940*. London, 2020.

Dawson–Topham

2020 Dawson, Gowan – Topham, Jonathan R.: Constructing Scientific Communities. In: *Science Periodicals in Nineteenth-Century Britain*. Eds.: Dawson, Gowan – Lightman, Bernard – Shuttleworth, Sally – Topham, Jonathan R. Chicago–London, 2020. 1–32.

Digby

1985 Digby, Anne: *Madness, Morality and Medicine: A Study of the York Retreat, 1796–1914*. New York, 1985.

Horánszky

1959 Horánszky Nándor: Schwartzter Ferenc és Schwartzter Ottó jelentősége a magyar pszichiatria történetében. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 15–16. (1959) 81–107.

1963 Horánszky Nándor: Schwartzter Ferenc javaslata 1848-ból az országos tébolyda ügyében. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 29. (1963) 257–269.

1970 Horánszky Nándor: Ifj. Bene Ferenc párizsi útinaplója 1826-ból. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 54. (1970) 205–214.

Z. Karvalics–Szabó–Gajmer

2024 Z. Karvalics László – Szabó–Gajmer Bernadett: Az utazások, az utazók és az utazási irodalom világa információtörténeti nagyító alatt. In: *Világtörténet*, 14. (46.) (2024) 1. sz. 175–183.

Kovács

2019 Kovács Janka: Szegénység, betegség, örület. Elmebetegek ellátása az irgalmas rend magyarországi kórházaiban (1740–1830). In: *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat*, 20. (2019) 77. sz. 25–44.

2021 Kovács Janka: *A lélek betegségeinek reprezentációi a magyarországi tudományosságban*. [Kézirat. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem.] Bp., 2021.

2023 Kovács Janka: 1798: Megnyílik a Rókus kórház. Az intézményi elmebeteg-ellátás kezdetei Magyarországon. In: *Magyarország globális története a kezdetektől 1868-ig*. Szerk.: Laczó Ferenc – Vadas András – Varga Bálint. Bp., 2023. 416–420.

2024a Kovács, Janka: The Darkest Field of Medicine? The Integration of Psychological Knowledge into Medical Education in the Habsburg Monarchy (1780s–1840s). In: *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 31. (2024) 1. sz. 17–46.

2024b Kovács, Janka: With the Emperor's Support: Plans and Obstacles of Psychiatric Institutionalization in Hungary between the 1840s and 1860s. In: *The Birth of the Clinic. Hospitals and the Institutionalisation of Health Care in Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*. Eds.: Nebřenský, Zdeněk – Tinková, Daniela. Prague, 2024. (Megjelenés alatt.)

Kurucz

2020a Kurucz György: „Kedves Hazámfiak, mozdulni kell...” *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején*. Bp., 2020.

2020b *Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lehmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóiból (1820–1825)*. Szerk.: Kurucz György. Bp., 2020.

Lafferton

2022 Lafferton, Emese: *Hungarian Psychiatry, Society and Politics in the Long Nineteenth Century*. Cham, 2022.

Lesky

1965 Lesky, Erna: *Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert*. Graz–Köln, 1965.

Merkulova

2022 Merkulova, Polina: *Pedagogy and the Building of British Psychiatry at the Age of Asylum, 1792–1914*. [PhD dissertation. The University of Leeds School of Philosophy, Religion and History of Science.] Leeds, 2022. https://etheses.whiterose.ac.uk/32162/1/Merkulova_P_PRHS_PhD_2022.pdf.

Mooney–Reinarz

2009 *Permeable Walls: Historical Perspectives on Hospital Visiting*. Eds.: Mooney, Graham – Reinarz, Jonathan. Amsterdam – New York, 2009. (Clio Medica, 86.)

Müller

2004 Müller, Thomas: Vergleich und Transferanalyse in der Medizingeschichte? Eine Diskussion anhand von Reiseberichten als Quelle. In: *Medizinhistorisches Journal*, Bd. 39. (2004) H. 1. 57–77.

Salacz

1937 *A Budapesti Királyi Orvosegyesület jubiláris évkönyve, 1837–1937*. Szerk. Salacz Pál. Bp., 1937.

Scully

1993 Scully, Andrew: *The Most Solitary of Afflictions. Madness and Society in Britain 1700–1900*. New Haven – London, 1993.

Simon

2013 Simon Katalin: A Budapesti Királyi Orvosegyesület a kezdetektől a forradalomig. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 38. (2013) 131–174.

Stráner

2018 Stráner Katalin: Város és tudomány. A Magyar Orvosok és Természettudósok Vándorgyűlései Pesten, Budán és Budapesten (1841–1896). In: *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat*, 19. (2018) 74. sz. 93–113.

Szász

2020 Szász Géza: Hogyan olvassunk útleírást? In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, (2020) 35–36. sz. 53–80.

Zsakó

1956 Zsakó István: Az egykori országos tébolyda keletkezésének története. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 4. (1956) 84–107.

JANKA KOVÁCS

TECHNOLOGICAL TRAVEL AND MENTAL HEALTH REFORM

THE POSSIBILITIES AND MODELS OF PSYCHIATRIC INSTITUTIONALIZATION IN NINETEENTH-CENTURY HUNGARY

The discourse regarding the establishment of state-funded asylums delivering care to individuals diagnosed with psychiatric illnesses was prevalent in the Hungarian medical community as early as the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. Institutionalization, despite being a subject of discourse in journals, academic literature, and popular medical books, due to various factors discussed in this article, did not yield any results until the second half of

the nineteenth century, when the Royal National Asylum was opened at Lipótmező in 1868. During the nineteenth century, beyond the dissemination of “bookish” theoretical knowledge through various channels in Hungary, scientific and technological travel became a strong driving force behind the institutionalization process, as they emerged as a significant tool for empirical learning and observation. The article approaches the possibilities and limitations of psychiatric institutionalization and mental health reform in Hungary from two key perspectives. Firstly, it delves into the factors – stemming from the social and political landscape of Hungary and the medical community’s lack of interest and awareness – that impeded the institutionalization process. Secondly, it explores travelogues and their medial contexts. Ferenc Schwartzer, Emil Schnirch, and Károly Bolyó, all three of them significant actors in the professionalization of Hungarian psychiatry, visited foreign asylums in 1848, 1861–1862, and 1863–1865, respectively. Their explicit aim was to transfer the technologies of equipping and managing psychiatric institutions and to adopt modern therapeutic knowledge. Their efforts significantly contributed to implementing new methods in the newly established private and state-run asylums. Furthermore, their work advanced discussions on mental health reform in Hungary, extending beyond the mere establishment of a central public institution.

Gyarmati propaganda és elhallgatott információ a 19. század végi észak-afrikai útleírásokban

Az útleírás műfajához tartozó szövegek elválaszthatatlanok a korszak viszonyaitól, amelyek között létrejönnek, és szerepük még a 19. században is rendkívül jelentős, mert olyan ismereteket közvetítenek, melyekhez az olvasóközönség aligha juthatott más forrásokból.¹ Ez a mára közismertnek számító tény az útleírással kapcsolatos valamennyi kutatás fontos kiindulópontja. Ritkán esik a hangsúly viszont az útleírásokból kihagyott, elhallgatott információkra, márpedig – meggyőződésünk szerint – ezeknek számos esetben jelentésmódosító szerepe van.

Tanulmányunk olyan útleírásokra támaszkodik, melyeket magyar és dél-francia turista-utazók² írtak Észak-Afrikáról az 1881–1914 közötti időszakban.³ A francia beszámolók a gyarmati történelem kutatásának rendkívül értékes forrásai, mivel olyan forráscsoportot alkotnak, amely érthetőbbé teszi a gyarmati rendszer, valamint a gyarmati propaganda működését. Pontosan és megbízhatóan bemutatják, hogy milyen erőfeszítéseket tettek a gyarmatosító államok, hogy a turizmus korabeli lehetőségeit kihasználva „megismertessék és megszeretessék” a gyarmatokat.⁴ A szövegek egyúttal az olvasók elvárásaira és a korabeli közvélemény sajátosságaira is rávilágítanak. A magyar nyelvű, gyarmati szempontból semlegesnek tekinthető útleírásokat egyfajta kontrollcsoportként használtuk. A két kiindulási országgal kapcsolatban fontos megemlítenünk azt az alapvető különbséget, hogy míg a francia történelemben Észak-Afrika különleges helyet foglal el, a magyar utazók számára jelentősebb történelmi kapcsolat nélküli, marginális – ha nem teljesen mellőzött – célpontnak számított.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskolája (modern kori doktori program) hallgatója (6722 Szeged, Egyetem u. 2.).

1 Jelen tanulmány kisebb eltérésekkel francia nyelven is megjelent: Mihályi, 2023.

2 A 19. század végi turistát szemléletmódja és tevékenysége miatt egyfajta átmenetnek tekintjük a korábbi századok rendkívül alapos utazói és napjaink jóformán semmittevő turistái között. A „turista-utazó” terminus alkalmazásával erre a különbségre utalunk.

3 Következtetéseinket négy francia és tizenhárom magyar utazó sajtóban, illetve könyvben megjelent útleírásai alapján fogalmaztuk meg. Az elemzett művek a következők: Bernard, 1892; Drouet, 1896; Fallot, 1887; Sabatier, 1896 (kézirat); illetve Alvinczy, 1890; Erney, 1902; Hopp, 1898; Jankó, 1889; József főherceg, 1913 (2002); Justh, 1891; Lakos, 1912; Nendtvich, 1892; Sebők, 1912; Szabó, 1887; Tornainé Kövér, 1899; Tóth, 1904.

4 Zytynicki–Kazdaghi, 2009. 9.; Zytynicki, 2012.

Az utazási szokások átalakulása és a turista-utazók leírásainak jellemzői

A 19. század végén három új jelenség határozta meg az útleírás műfajának további formálódását. Elsőként az élet minden területére kiható technikai fejlődés, ami az utazási lehetőségek bővülésével jelentősen kedvezett az utazási vágy növekedésének. A gyorsabb és kényelmesebb körülmények kétségkívül új perspektívákat nyitottak. Másodikként a távoli, ismeretlen kultúrák megismerése, feltárása iránti erősödő igényt említhetjük, ami szorosan összefüggött a modern gyarmatosítási törekvésekkel. Végül a turizmus – és ezzel együtt egy újfajta utazótípus, a turista – születése hatott jelentősen az útleírás műfajára. Mindhárom jelenség alaposan átalakította az utazási szokásokat és a megfigyelési szempontokat, valamint a viszonyulást az „idegen” megismeréséhez. Újfajta megfigyelési és leírási módokat hívtak életre, amelyeket sok esetben áthatott a kolonialista-imperialista nézőpont.⁵

Ezzel egy időben jelentős változást figyelhetünk meg nem csupán az utazási szokásokban, hanem az útleírói elbeszélőmódban is. A 19. század végére az utazó többé már nem a korábbi századok filozófusa, akinek célja a kezdetektől fogva a körülvevő világ megértése és bemutatása. A dolgok lényegét mélységében megismerni vágyó filozófus-utazók leírásait egyre inkább a felületes és elsősorban az esztétikai tényezőkre koncentráló turista-utazók szövegei váltották fel. A „klasszikus” utazó kérdezősködik, adatokat gyűjt, hogy alaposan megismerhesse az országot, vagyis egyfajta történelmi munkát is végez utazása során.⁶ Ezzel szemben a vizsgált korszakban a világ legkülönbözőbb tájain egyre nagyobb számban megjelenő turista éppen csak körülnéz, gyakran csupán a megérzéseire és benyomásra támaszkodik, meglegszik egy távoli nézőpontból történő megfigyeléssel, és kerüli a valódi kapcsolatok létesítését az őslakosokkal. Egyértelműen arra koncentrál – az alapos megfigyelés és bemutatás helyett –, hogy miképp hat az utazás az érzékeire és az érzelmeire.⁷ A 19. század végi útleírások láthatóan keveset foglalkoznak a bejárt ország kultúrájával és politikai berendezkedésével, sematikusságuk ellenére azonban rávilágítanak a kor értékrendjére. A turisták nagy számban megjelenő szövegei fontos forrásnak számítanak nem csupán az útleírás műfaját kutatók, hanem a történészek számára is.

Szűkebb tárgyunkat, a 19. század második felének észak-afrikai utazásait nem lehet elválasztani a gyarmatosítástól. Az utazók és a turisták leírásai egyaránt a gyarmatosító államot szolgálták, és hozzájárultak a gyarmati propaganda terjedéséhez. A gyarmatosító országokban az utazáshoz köthető különböző szövegek (útleírások, útikönyvek és brosúrák) és a sajtóban megjelenő hosszabb vagy rövidebb írások valósággal elárasztották az olvasókat a távoli területekről szóló ismeretekkel. Annak ellenére, hogy a cenzúrát hivatalosan eltörölték, a nyomtatásban megjelenő cikkeket ellenőrizték, következképpen a szövegek kizárólag kedvező színben tüntették fel a gyarmati terjeszkedést és a rendszer fenntartását. Annak érdekében,

⁵ Lásd: Pratt, 2008.

⁶ Pasquali, 1994. 33.

⁷ Uo. 33–36.; Gannier, 2001. 119.

hogy a megfelelő kép terjedjen el, a leírásokba gondosan válogatott elemek kerültek, a valóságot sok esetben megmásították, valamint elrejtették. Ezt a tényt minden esetben figyelembe kell vennünk a korszakban megjelenő gyarmati útleírások elemzésekor.⁸

Útleírást többféle módon is olvashatunk. Másképp közelíti meg a szöveget a korabeli olvasó, és másképp az, aki évtizedekkel, esetleg évszázadokkal később egyfajta történelmi dokumentumként olvassa. A hírekre vágyó olvasóközönség nem ugyanazokra az elemekre figyel, mint egy elemzési módszerrel felszerelkezett kutató, aki az útleírásokról mély elméleti tudással rendelkezik.⁹ Az olvasó, akár az írás megjelenésének idején, akár később találkozik a szöveggel, ritkán végez tudományos elemzést, hogy annak tartalmát értékelje. Noha kritikusan is viszonyulhat a szöveghez, összehasonlíthatja azt korábban megismert útleírásokkal, objektív, analitikus nézőpontból csak a kutató vizsgálja azt. Annak ellenére, hogy ez a tény szinte magától értetődik, fontosnak tartjuk az eltérő olvasási és értelmezési módok megkülönböztetését, mert máskülönben aligha vizsgálhatnánk, hogy milyen hatással voltak/vannak a leírások egy adott társadalomra.

Amennyiben az útleírást mint történelmi forrást közelítjük meg, olyan elemzési módszerre van szükségünk, amely a leírások tartalmán túl a történelmi hátteret és a műfaj sajátosságait is figyelembe veszi.¹⁰ Minden korszaknak és minden társadalomnak megvannak ugyanis az elvárásai az utazók és az úti beszámolók vonatkozásában, továbbá a szövegek semmilyen esetben sem lehetnek mentesek a politikai helyzet befolyásától.¹¹ Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor azt is, hogy a kihagyott és elhallgatott információk éppolyan lényegesek lehetnek a szövegek elemzésekor, mint a szövegben jelen lévők. A csend a maga módján fontos tényeket közöl az utazó és az olvasóközönség ismereteiről, valamint a kor elvárásairól. Nyilvánvaló, hogy az utazó nem írhat le mindent, amit látott. Bizonyos kérdések konzekvens hiánya azonban mégis felkeltheti a kutató figyelmét, és árnyalhatja a szöveg jelentését.

Turisták a gyarmati Maghreb-országokban: útleírás különleges nézőpontból

Franciaországban senki sem viszonyulhatott semlegesen a gyarmati kérdéshez az utazások során sem.¹² A katonák, a tudósok, a misszionáriusok az államot szolgálták, az utazók kíváncsiságukat elégítették ki, a turisták pedig tudásukat akarták bővíteni, valamint kikapcsolódni, szórakozni vágytak, de legfőképpen társadalmi elvárásoknak kívántak eleget tenni.¹³ A tudósok útleírásai gyakran egy jól behatárolt

⁸ Venayre, 2012. 13., 128–129.

⁹ Lásd: Szász, 2005.

¹⁰ Bővebben lásd: Szász, 2016; Szász, 2021.

¹¹ Venayre, 2012. 12.

¹² Zytnicki, 2012.

¹³ Salinas, 1989. 32–35.

területre és előre meghatározott kérdésekre összpontosítottak, mint például a helyi lakosság helyzete, a földrajzi tényezők, a növény- és állatvilág. A misszionáriusok az őslakosok között telepedtek le, azt remélve, hogy nem csupán a hit fontosabb tételeit adhatják át, hanem a nyugati kultúrák által felhalmozott tudás legfőbb elemeit is. Tudósításaik különösen fontosak, tekintve hogy a misszionáriusok alkotják az egyetlen olyan csoportot, amely valóban az őslakosok között élt, és a helyi mindennapok olyan szegleteibe nyerhettek bepillantást a hittedjesztők, ahová a turista-utazók aligha. A magyar utazók túlnyomó többsége valamilyen konkrét céllal indult útnak, mégis turistaként járta be Észak-Afrika bizonyos részeit. Zömmel tudósok, tanárok és művészek voltak, akik ismereteiket kívánták gyarapítani vagy inspirációt kerestek. A század végén megkezdődött a jövőbeni üzleti lehetőségek feltérképezése is, de a kereskedelmi próbálkozások nem lettek sikeresek.¹⁴

A 19. század végén a gazdag turisták, származási helyüktől függetlenül, újfajta megismerési módokat választottak utazásuk során,¹⁵ mégis rendkívül felületesen szemlélődő csoportot alkottak. Útleírásaik gyakran sematikusak, nem tükrözik szerzőjük egyéniségét, azonban éppen az ismétlődések teszik a szövegeket hatássossá, mivel a hasonló tartalomnak köszönhetően könnyedén válhattak a meggyőzés eszközüvé. Az utazási beszámolókat leggyakrabban különböző sajtóorgánumban publikálták, de jó néhány önálló könyv formájában is megjelent. Legtöbb esetben az államhoz lojális felső rétegekhez tartozók utaztak, akik igyekeztek a gyarmatosító államnak tetsző képet festeni – annak ellenére, hogy közvetlenül nem voltak érdekeltek a „gyarmati ügyben”. Csak óvatosan merték bírálni a rendszert, soha nem az alapelveket, inkább a módszereket kritizálva.¹⁶

Az utazási irodalommal foglalkozó kutatók gyakran hangsúlyozzák a turistanezőpont jelentőségét. A turisták útleírásain keresztül (azok sematikus, ismétlődő jellegének köszönhetően) azonosíthatóvá válik, hogy milyen információkat hallgatnak el következetesen. Az azonos társadalmi osztályhoz való tartozás, az utazás során követett útvonal hasonlósága, a szövegek rendszeres megjelenése és a leírások nagy száma lehetővé teszi, hogy megfelelő nagyságú mintából vonjunk le következtetéseket.

Hiányzó elemek az útleírásban

Annak, hogy számos olyan dolog, ami elvárható lenne, hiányzik a turisták beszámolóiból, több oka van. Az utazónak mindenképpen válogatnia kell az utazás idején gyűjtött információk között, mert a beszámoló terjedelme nem teszi lehetővé, hogy mindent közöljenek. A potenciális olvasók mindig a rendszer középpontjában állnak, és az ő elvárásai határozzák meg a szövegek tartalmát, ezért a szerzők nem hagyhatják figyelmen kívül az olvasóközönség ízlését.¹⁷

¹⁴ Jankó, 1888a; Jankó, 1888b; Holek, 1901; J. Nagy, 2017. 15.

¹⁵ Pasquali, 1994. 21., 33.

¹⁶ Salinas, 1989. 336–340.

¹⁷ Gannier, 2001. 15–20.

A hiányzó információk első kategóriájába olyan elemeket sorolunk, melyeket az utazó ismer, mégsem említ meg. Ennek okai különbözőek. Bizonyos tények a korabeli olvasók számára evidensek vagy kevésbé relevánsak lehetnek, és valószínűsíthető, hogy nem keltettek volna túl nagy érdeklődést. Ebbe a kategóriába olyan dolgok tartoznak, mint az utazás költségei, az étkezések, vagy a szálláshelyek felszereltsége. A hallgatás akaratlan is lehet, ha az utazó nem fér hozzá a kívánt információkhoz. A szervezett utazások útvonala kötött, és a találkozások lehetősége szintúgy korlátozott. Ilyen esetekben az utazó szándéka ellenére sem tud bizonyos információkat megszerezni. Ezek az elemek képezik a hiányok második kategóriáját.

Az igazság torzítása és a kitalált történetek beillesztése egyaránt a hiány kérdésköréhez tartozik, mivel azok elfedik vagy megmásítják a valóságot. Ebben az esetben az író megemlíti egyes részleteket, felhívja a figyelmet bizonyos jelenségekre, de nem az igazságot írja le. Ez a választás lehet szándékos (az olvasóközönség megnyerése érdekében), vagy fakadhat a pontos ismeretek hiányából. Az utazók gyakran elképzelt, kalandszerű eseményeket írnak le, hogy az olvasók elvárásait kielégítsék.¹⁸ A kitaláció a turisták szövegeiben a legtöbb esetben nehezen azonosítható, és ennek tárgyalása túl is mutat tanulmányunk keretein.

Annak ellenére, hogy az útleírás „önéletrajzi” műfaj, a turista-utazók nagyon keveset árulnak el önmagukról. Beszámolóikat saját nevükön vagy írói álnévven publikálják; ritka azonban, hogy nevükön kívül bármit is megosztanak magánéletükről. A legtöbb esetben titokban tartják foglalkozásukat, lakóhelyüket és családi állapotukat, márpedig ezek ismerete segíthetné a kutatót abban, hogy rekonstruálja az utazók társadalmi összetételét. Az Észak-Afrikába tett utazások esetében nyilvánvaló, hogy a turisták a társadalom felső rétegéhez tartoztak, mivel csak az elit rendelkezett megfelelő anyagiakkal magáncélú utazásokhoz. Ez a tény azonban nem elegendő ahhoz, hogy az utazókkal és utazási szokásaikkal kapcsolatban olyan lényeges kérdésekre választ kapjunk, mint az átlagéletkor, a családi helyzet, az utazás módja (egyedül vagy kíséreléssel), egyes szakmák vagy foglalkozások képviselőinek dominanciája, vagy az utazástól való ódzkodás (például azok esetében, akik ezt anyagi helyzetükből adódóan megengedhetnék maguknak).

Az utazás költségeit csaknem minden esetben elhallgatják. A turisták ritkán közölnek információkat kiadásairól – ha mégis, akkor azt főleg azért teszik, hogy panaszkodjanak a szolgáltatások magas árára és a csalókra, akik visszaélnek azzal, hogy az utazók általában jó anyagi helyzetűek, illetve nincsenek kellőképpen tisztában a célszországban használt pénz értékével. Olykor említést tesznek a vasúti társaságok által nyújtott árengedményekről vagy a vásárokon csaknem kötelező alkudozásról, ami az arab hagyomány része. Más esetben a kérdést akkor említik, amikor kifogynak a pénzből. A nélkülöző, éhes utazó, aki csak a legolcsóbb szállást engedheti meg magának és a legkényelmetlenebb közlekedési eszközökkel kénytelen beérni, a beszámolóiban hősként tűnik fel, aki mindenre képes az út teljesítése érdekében. Mindazonáltal a pénzügyi problémák említése rendkívül ritka a turista-utazók esetében.

¹⁸ Uo. 54–57.; Thompson, 2011. 28–30.; Antoine, 2020.

A szálláslehetőségek is kevés figyelmet kapnak. A turisták gyakran említik különböző szállodák nevét, ám általában nem osztanak meg információkat a berendezésről, a kényelemről és az árakról. Időnként kifejezik elégedettségüket vagy elégedetlenségüket a szolgáltatásokat és a kényelmet illetően, de nem részletezik, milyen körülmények között szálltak meg. Az alábbi idézet jól mutatja, hogy mennyire elhanyagolják a szállás leírását: „Vannak pálmák, eukaliptuszok, de nincsenek narancs- és citromfák. Az Orient Szállóban szállunk meg a téren. Thiers szobra a tér végén, a tenger mellett áll.”¹⁹ Megfigyelhetjük, hogy az utazók nagyobb figyelmet fordítanak az időjárásra, mint a hotel leírására, ahol több éjszakát töltenek el: „Egy óra van, amikor belépünk a Grand Hôtel du Louvre nevű közepes méretű szállodánkba. Egész nap kissé ködös volt az idő; három vagy négy óra tájban erősebben kezdett esni.”²⁰ A szállást, a költségekhez hasonlóan csak akkor említik, ha az utazó elégedetlenségét kívánja kifejezni a körülmények miatt:

„Kilenc óra van. Fel kell készülnünk az éjszakára. A két szobánkban nincs parketta vagy csempe. Ha kezdetben csempézve is voltak, alig maradt nyoma. Nem vagyok nyugodt, hogy ilyen primitív körülmények között kell aludnunk. Hálószobánk körülbelül 3 méter hosszú az egyik oldalán és 3 és fél méter a másikon. Két ablak van, 1,8 vagy 2 méteres magasságban; egymás mellett vannak, 25-30 centiméter szélesek és 50-60 centiméter magasak. Három cserép van minden ablakon, az egyik hiányzik. A székemben ülve, a hideg földet és a rosszul záró ablakot nézve készülök átvészelni az éjszakát az újragyújtott tűz mellett.”²¹

Az utazók az étkezési szokásokat illetően sem bőbeszédűek. Nem szólnak sem az ételek összetételéről, sem az étkezések számáról. Nem tudjuk, hogy megkóstolják-e a helyi specialitásokat, vagy megelégszenek az európai konyha ételeivel – pedig a gasztronómia fontos részét képezi egy kultúra megismerésének. Kivételnek számítanak azok az utazók, akik meghívott vendégként valamilyen eseményre érkeznek Észak-Afrikába. Ilyenkor részt kell venniük hivatalos fogadásokon, ahol általában bőséges a kínálat, helyi és európai ételekből álló menüvel. Az étkezések leírásának mellőzéséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a helyi gasztronómiai élmény nem játszott olyan fontos szerepet, mint manapság.

A napi program ismertetése szintén elmarad, az utazók leginkább a helyváltoztatásra helyezik a hangsúlyt. Feltűnő az aránytalanság a tájra fordított figyelem és a tevékenység leírása esetében. Gyakran előfordul, hogy a turista-utazók mindössze néhány sorban összefoglalják egy teljes nap eseményeit, ugyanakkor oldalakat szentelnek a tájnak, amit a vonat átszel. Az utazók szűkszavúságát jól illusztrálja az alábbi, Henri de Frileuze tollából származó idézet:

¹⁹ Trumet de Fontarce, 1896. 44.

²⁰ Uo. 46.

²¹ Uo. 54–55.

„Soukarras, hétfő, május 11.

Nem messze a híres zámái csatatértől, két domb oldalára fut fel egy kisváros, amelyet az arabok ma Soukarras-nak [Szúk Ahrász] neveznek; fehér házai egy régi római város, Thagaste helyén emelkednek, és a romok még mindig félig el vannak temetve a homokban. Itt született Szent Mónika, és itt kezdte meg Szent Ágoston tanulmányait, melyeket később Madaurában és Karthágóban fejezett be.”²²

Az Aurès hegyet magában foglaló Constantine-i tartomány egyik székhelyül szolgáló Batna város leírásánál hasonló visszafogottsággal találkozunk:

„Körülbelül tíz órakor érkezünk Batnába, ami egy francia stílusú város. A széles, egyenes utcák, az új, rendes házak ellentétben állnak az arab lakásokkal; de semmi érdekeset nem lehet látni, és már sietünk is tovább Lambeze és Timgad felé.”²³

Tóth Rezső ugyanilyen szűkszavúan írja le tartózkodását Oránban:

„Rövidre volt szabva az időnk; nincs is sok nézni való. Egy rövid séta a városi múzeumban, hol mint Tuniszban, a legtöbbet érnek a régi római mozaikok; bepillantás Orán gyönyörű régi mecsetjébe, a Mosque du Pacha-ba; kocsizás a modern, Párizst mímelő nyílegyenes boulevardokon, a tágas, pálmás tereken; egy-két szobor megnézése, (...) kóborgás az ú.n. arab negyedben (...), meg a kis városi parkban: Orán ezzel ki van merítve.”²⁴

Tóth leírásának tömörsége még figyelemreméltóbb, ha számításba vesszük, hogy a magyar olvasóközönség nem rendelkezett olyan mértékű ismerettel az algériai városokról, mint a francia. Különböző szöveges és vizuális forrásoknak köszönhetően a francia olvasóközönség rendszeresen találkozott az észak-afrikai és a gyarmati kultúrával, a magyarok viszont csak a rövid, ritkán megjelenő leírásokon keresztül ismerhették meg azt.

József Ágost főherceg²⁵ is említi a városnézésre szánt idő rövidségét, ami megakadályozza a turistát abban, hogy alaposabban megfigyelje a helyi életet:

„Visszatekintve látom, hogy Bánfi és a két komorna a podgyással más utcába fordul be. Rákiáltok kocsisunkra, hogy merre mennek? (...)

- Hova megy a podgyásunk? – kérdem.
- Az állomásra – felel ő egykedvűen.
- Hát akkor mi hova jutunk?
- Az állomásra, csak akarom, hogy lássák a várost.

²² Frileuze, 1900. 41–42.

²³ Uo. 28.

²⁴ Tóth, 1904. 24.

²⁵ Habsburg–Lotaringiai József Ágost főherceg (1872–1962) a magyar történelem kiemelkedő személyisége. Az első világháború alatt főtábornagyi rangot kapott. Magyaros neveltetésben részesült, és egész életében szívén viselte a „magyar ügyet”. József Ágost beszámolója 1913-ban jelent meg folytatásokban a *Századok Legendái* című folyóiratban, majd *Útiemlékeim Afrikában* címmel 2002-ben könyv formában. Jelen tanulmányunkban ez utóbbi kiadást használtuk.

- Vagy úgy! Hát csak menjünk, de ne késsünk sokat, csak 10 percünk van.
- És mi 5 perc alatt bejárjuk a várost!"²⁶

A személyes kapcsolatok hiánya különösen feltűnő a turisták beszámolóiban. Beszélgetések egyáltalán nem szerepelnek a legtöbb szövegben. A turista távolról figyel, az embereket úgy tanulmányozza, ahogyan a tájat, az állatokat és a növényeket nézné. A megfigyelés felületes marad. Az őslakosok bemutatása nem beszélgetéseken, hanem sztereotípiákon és más utazók leírásain alapul. A turisták általában a már korábban ismert képet próbálják megerősíteni.²⁷ A kapcsolatok hiánya hamis képet nyújt a helyiekről, és félreértésekhez vezet. József Ágost főherceg példája jól mutatja, hogy a turisták mennyire támaszkodnak a távoli megfigyelésre és a hazájukból hozott, sztereotípiákon alapuló nézeteikre:

„Ez megtartja legtipikusabb zsidó jellegét. Hosszúkás arc, hosszú, hajlott orr (...), halszem, lefelé húzott szájsarok (...), többnyire vézna, magas termet. Az asszonyok nem fedik el arcukat, többnyire kövérek.”²⁸

A turisták nem kerülnek kapcsolatba sem a helyi elittel, sem az ország belső, elszigetelt területein élő őslakosokkal. Az utcákon és a turistalátványosságok környékén előforduló helyiek különböző etnikai és társadalmi csoportokhoz tartoznak, melyeket a ruházatuk és megjelenésük alapján próbálnak megkülönböztetni a külföldi látogatók.²⁹ Ezt példázza néhány rövid leírás:

„Constantine még mindig erősen őrzi arab jellegét. A helyiek nagy számban járnak az utcákon jellegzetes öltözködben, szamarakkal és [számunkra már] ismerős arcukkal. Majdnem mindegyikük szegénynek tűnik. Távol vannak azok a gyönyörű emberek és gyönyörű ruhák, melyeket Tuniszban láttunk.”³⁰

„Ezután (...) leereszkedünk a város északi részére és a Halfaouine negyedbe, ahol sok érdekes ház és néhány gazdag mecset található, mint például Youssef-Sahab és Sidi-Marez. Ez a zsidók negyede, akiket az eredeti öltözködről ismerünk fel.”³¹

Azok a helyiek, akikkel a turistáknak lehetőségük nyílik érintkezni, szinte kizárólag a nagyvárosok turistanegyedeinek lakói, és többnyire a turizmusban dolgoznak (kocsisok, pincérek, idegenvezetők). A velük folytatott kommunikáció nem avatja be a turistát a helyi kultúrába, ami nem minden esetben az utazó hibája. Ahogyan Trumet de Fontarce leírásából is láthatjuk, a helyi lakosok vonakodnak az európaiakkal való találkozástól, így például az utazót kifejezett kérésre sem engedik be házukba, otthonuk belső része tehát ismeretlen marad.³² Ezt példázza az alábbi idézet:

26 József főherceg, 2002. 18.

27 Zytnicki, 2016. 41–51.

28 József főherceg, 2002. 42.

29 Salinas, 1989. 210–212.

30 Trumet de Fontarce, 1896. 47.

31 Frileuze, 1900: 48.

32 Salinas, 1898. 172.

„Kifejeztem az idegenvezetőmnek a vágyamat, hogy betekintést nyerjek egy arab család életébe. (...) Ez lehetetlen volt; de egy zsidó családhoz mégis beengedtek!”³³ A turisták a legtöbb esetben európaiakkal (főként katonákkal) beszélgetnek, akik a gyarmatokon telepedtek le. Ezek a társalgások felfedhetnek néhány részletet a gyarmati rendszer természetére vonatkozóan.

Bizonyos információk hiányáért nem csupán az utazó, hanem a korabeli turizmus természete is felelős. A turistautak esetében a bejárható terület nagysága meglehetősen korlátozott. Az útvonalválasztást alapvetően két tényező határozza meg: egyrészt az utak állapota és a vasutak fekvése, ami a turistákat a nagyvárosok felé irányítja, másrészt az útikönyvek ajánlásai. Mivel ezek a könyvek állami megrendelésre íródtak, olyan útvonalakat javasolnak, melyeket biztonságosnak és egyúttal érdekesnek tartanak. Az útikönyvek jól példázzák, hogy miképp gyakorol közvetlen befolyást a gyarmatosító állam a meglátogatandó helyek kiválasztására. A turista, aki nem ismeri a területet, a vezető tanácsaira támaszkodik, és nem meri elhagyni az ajánlott útvonalat.³⁴ Bizonyos vidékek, mert nem állnak katonai ellenőrzés alatt, veszélyesnek számítanak, és ha a turisták ide tévednének, veszélynek lennének kitéve. A turista, aki viszonylag rövid időt (általában két-három hetet) töltött Észak-Afrikában, inkább a partvidéken maradt, ahol fejlettebb és az európaihoz közelebb álló volt az infrastruktúra.

A nagyvárosok jobban megfelelnek a turisták elvárásainak, mint az ismeretlen, fejletlen és gyakran veszélyes vidék. Mivel a nagyvárosok szinte kizárólag a terület legészakibb, tengerparti részén helyezkednek el, az utazók nem hatolnak be az ország belsejébe, következésképp nem ismerhetik meg Észak-Afrika valódi természetét. Az utazás főbb helyszínei a nagyvárosok maradnak, melyeket a gyarmatosítók ízlésének megfelelően alakítottak át, de valamennyi egzotikus hangulatot is őriznek. A turisztikai célpontokat a látogatók várakozásai alapján rendezték be, ezért a városok gyakran túlságosan mesterségesek, és így megtévesztőek lettek. Elrendezésük, bár autentikusnak, keletinek akar tűnni, nem tükrözi hűen a valóságot. A turista, aki csak ezeket a helyeket járja be és ismeri meg, akaratlanul is torz benyomást kap az országról, így leírásában meghamisítja a képét, mert nem volt lehetősége a terület valódi megismerésére.³⁵

A gyarmati rendszer működésének és természetének bemutatása aránytalanul kevés figyelmet kap a turisták beszámolóiban, annak ellenére, hogy Franciaországban a gyarmatok szerepe és a hozzájuk való viszonyulás kérdése szinte az élet minden területét folyamatosan áthatotta. A komoly dolgok megvitatása helyett a turisták főként a területről kialakult benyomásaikat kívánják kifejezésre juttatni, és leírásaikban nem mutatnak érdeklődést a gyarmati rendszer iránt, a gyarmati kapcsolat magától értetődőnek tűnik nekik. Amennyiben következtetéseket vonnak le, vagy megosztják véleményüket a kérdésről, az a beszámoló végén található, az utazás során látott dolgoktól független reflexióként. A leírásokból úgy tűnik, hogy

³³ Trumet de Fontarce, 1896. 32.

³⁴ Zytnicki, 2016. 20.

³⁵ Salinas, 1989. 394.; Urbain, 2002. 260–261.

a turisták gyarmatosításról alkotott véleményét nem, vagy alig formálta az utazás. Nézőpontjukat jóval a területre való érkezés előtt kialakították, és azt inkább megerősítették a tapasztaltak, és egyetlen esetben sem cáfolták. Az a tény, hogy a téma hátterbe szorult, megakadályozza, hogy megismerjük az átlagember és a közvélemény vélekedését a gyarmati kérdésről. Az olvasott beszámolók alapján úgy véljük, hogy a turisták látták a gyarmatosítás árnyoldalát (és tisztában is voltak vele), mivel szegény, nyomorban élő emberek rendszeresen megjelennek a szövegekben. A nehéz körülményeket azonban az emberek saját hibájának tulajdonították, mivel véleményük szerint nem akarják kihasználni az európai jelenlétből származó előnyöket.³⁶

Az észak-afrikai gyarmatokról készült útleírások tekintélyes és változatos szövegkorpuszt alkotnak, melyben nem lehet minden szöveg stílusában és tartalmában megegyező, így magától értetődő, hogy az eddigi állítások alól is találunk kivételeket. Bizonyos kérdések nagy általánosságban hiányoznak a beszámolókból, mégsem állíthatjuk, hogy senki sem említi azokat. Jó példa Paul Sabatier kéziratos formában fennmaradt útleírása,³⁷ amely olyan információkat tartalmaz, amilyenek egyáltalán nem, vagy csupán elvétve kerülnek elő az általunk elemzett útleírásokban. Sabatier az *Association française pour l'avancement des sciences* kongresszusán vett részt, és nagyjából húsz napot töltött az afrikai kontinensen. Beszámolója a meghívott utazó és a turista közötti helyzetet tükrözi. A szokványos útleírásoktól eltérően megemlíti az egyes szolgáltatások árát (különösen a közlekedési eszközök költségét), a hotelszobák berendezését, az étkezések összetételét és a helyiekkel folytatott beszélgetéseket. A helyiek ábrázolásánál azonban ő is a megszokott sztereotípiákat veszi át, és túlzott hangsúlyt helyez a tájra. Sabatier szövege jól bizonyítja a turistalátásmód korlátait: az utazónak szándékában áll pontos leírást adni, mégsem keresi a kapcsolatot az őslakosokkal, és inkább a táj keltette benyomások kifejezését részesíti előnyben.

A kutató feladatai és a komplementer források

A fentiekből kitűnik, hogy a szándékosan vagy akaratlanul elhallgatott információk jelentősen befolyásolják a szöveg valódi jelentését és jelentőségét. A turista-utazók leírásaiban feltűnően nagy arányban hiányoznak olyan információk, melyek egyrészt az utazás megvalósítására (az utazás módjaira és körülményeire, a szállásra, az étkezésre), másrészt pedig a célországra (az utazók által elkerült, nem érintett területekre, a helyiekre és a velük való kapcsolattartásra) vonatkoznak. Következésképpen az olvasó nem kaphat teljes képet a bejárt vidékről, holott a hiányzó elemek rendkívül fontosak lennének a célország állapotának, társadalmának, politikai berendezkedésének megismeréséhez. Az általunk elemzett útleírásokból látható, hogy az utazók az ország valódi megismerése szempontjából nélkülözhetetlen té-

³⁶ Zytnicki, 2012.

³⁷ Sabatier, 1896.

nyezőket hagynak figyelmen kívül, ami a korfelfogást és az útleírás képalkotó szerepét illetően számos kérdést felvet.

Az útleírás hitelességének ellenőrzése céljából meg kell vizsgálni, hogy az utazó által leírtak mennyiben felelnek meg a valóságnak. Valóban bejárta-e a szerző azokat a területeket, amelyekről említést tesz? Lehetséges, hogy az útvonal, amit leír, nem tehető meg annyi idő alatt, mint amennyi a rendelkezésére állt. Előfordulhat, hogy az utazó olyan találkozókra számol be, amelyek csak a képzeletében történtek meg. Ezeknek a csapdáknak az elkerülése érdekében a kutatónak részletesen meg kell ismernie az adott korszak történelmét és társadalmi viszonyait, valamint az infrastruktúra fejlettségét. Kiegészítő ismeretek nélkül az elemzés nem lép túl az utazási beszámolók összefoglalásán és nem tudja megfelelően, a történelmi és társadalmi összefüggésben értelmezni a leírást, valamint felmérni annak valós jelentőségét és szerepét az ismeretátadás folyamatában. Következésképpen a forrásszövegekhez hasonlóan nagy figyelmet kell fordítani az útleírás korát meghatározó tényezőkre.

Az olyan kérdések megismeréséhez, melyek nem szerepelnek utazási beszámolóiban, más kortárs forrásokhoz fordulhatunk, mint például az útikönyvek, a sajtó és az általános ismeretterjesztő művek. Ezeket a nyomtatott anyagokat másodlagos forrásoknak tekinthetjük a beszámolók elemzésekor. Az útikönyvek minden olyan adatot tartalmaznak, amire az akkori utazóknak szükségük volt az utazás megtervezéséhez, például az útvonalakat, a közlekedési lehetőségeket, továbbá a szállodák, az éttermek és a turistáknak ajánlott helyek listáját. Tájékoztatnak a higiéniai körülményekről, a betegségekről, a közbiztonságról és az utazás különböző kockázatairól.

Az útikönyvek nemcsak praktikus tanácsokkal látnak el, hanem tükrözik a korabeli értékrendet és a területről kialakult előítéleteket is. Megmutatják továbbá, miként viszonyult a kor embere egy ismeretlen vagy kevésbé ismert világhoz. A sajtóban, különösen az ismeretterjesztő lapokban és az utazásokra szakosodott újságokban, valamint a könyvekben számos hír jelent meg a távoli országokról. Lehetetlen valamennyit elolvasni, egy szűrőpróbaszerű mintavétel azonban rávilágíthat, hogy egy-egy területről milyen ismeretekkel rendelkezhettek az utazók, s hogy az olvasók milyen mértékű érdeklődést mutattak egy adott ország iránt. A tartalmi összehasonlítás rávilágít arra is, hogy mennyire támaszkodtak az utazók elődeik tudására, továbbá arra is, hogy miképp árnyalják az útleírások a különböző ismeretterjesztő művek által közvetített képet.

Az útleírások szerzői esetében nehézséget jelent, hogy általában nem közzéismert személyek, és kevés nyomot hagytak maguk után. Többségük más szöveget nem publikált. Nem minden esetben említik meg foglalkozásukat, miként azt sem, hogy milyen társaságban utaztak, jóllehet ez utóbbi adat segíthetné a kutató munkáját az utazó társadalmi státuszának és érdeklődési körének rekonstrukciójában. A hiányzó információk felleléséhez ilyen esetekben jó támpontok lehetnek a leírásaikat közlő sajtóorgánumok, melyek időről időre közzétesznek hosszabb-rövidebb cikkeket a szerzőkről.

A 19. század végi turista-utazóknál azonban azt tapasztaljuk, hogy kilétük a kiegészítő források használata mellett is gyakran teljesen ismeretlen marad. A másodlagos forrásnak tekintett általános ismeretterjesztő művek leginkább abban segítik a kutatót, hogy feltárja, mi hiányzik a szövegből, és az milyen jelentést hordoz.

Hogyan segítik a hiányzó információk a kutatók munkáját?

Először is, az írásokban nem szereplő kérdéskörök lehetővé teszik annak megértését, hogy az utazók mit tekintettek ismert vagy elhanyagolható ténynek. Ez rávilágít arra is, hogy milyen típusú információk számítottak értékesnek egy adott korban, s hogy mi érdekelte valójában az olvasóközönséget.

Az észak-afrikai példa jól mutatja, hogy a gyarmati állam korlátozza az utazók választási szabadságát. Az útikönyvek ajánlásai sosem vesztik szem elől a gyarmatosító állam érdekeit. Az utazóknak kizárólag az európaivá alakított, fejlett vidékeket ajánlják. Az egzotikusnak mondott területek a valóságban hamisak, mert elvesztették eredetiségüket és egyszerű, jellegtelen áruvá váltak. Az útikönyvek ügyelnek arra, hogy az utazó elkerülje a veszélyesnek tartott helyeket, ahol a szegénység és a fejletlenség egyaránt a gyarmati rendszer árnyoldalait mutatja.

A kutatónak tanulmányozni kell azt is, hogy miért hallgatnak el bizonyos információkat az utazók. Annak feltárása, hogy milyen kérdések hiányoznak a beszámolókból, hozzájárulhat egyrészt az útleírás műfajának alaposabb megismeréséhez, másrészt az ismeretátadás alapvető eszközeivel kapcsolatos eddigi ismereteink átgondolásához és kiegészítéséhez. Hasonlóképpen elősegítheti a gyarmati propaganda működésének alaposabb megértését. Túllépve az észak-afrikai gyarmati útleírásokon, a hiány bármilyen propagandacélú utazás és útleírás értelmezésének kulcselemévé válhat.

Tágabb kontextusban felmerül a kérdés: kategorizálhatók-e az útleírásokból hiányzó információk. Vannak-e olyan elemek, amelyek általánosságban nincsenek jelen egy adott országot leíró szövegekben egy meghatározott időszakban, de más országok és korok esetében belekerülnek az írásokba? Megfigyelhetők-e tipikus hiányok a különböző foglalkozású, más céllal utazók (katonák, tudósok, misszionáriusok, tisztviselők, turisták) beszámolóiban?

Összegzés

Philippe Antoine megállapítja, hogy a hazugságok és a hiányzó információk elkerülhetetlenek az útleírásokban, tekintve hogy a fikció beemelése elősegíti a közönség tetszésének megnyerését. Hangsúlyozza: a kutatók elfogadják, hogy a műfaj nem minden esetben teljesen őszinte.³⁸ A történészeknek – hasonlóan az irodalomárokhoz, akik elismerik, hogy az útleírás és a fikció szorosan kapcsolódik egy-

³⁸ Antoine, 2020.

máshoz – fel kell mérniük a hiányzó és a hamis információk jelentését és jelentőségét. Azok a tények és információk, amelyek nem szerepelnek az útleírásokban, de más módon – a sajtó, útikönyvek, népszerűsítő kiadványok révén – eljutnak a közönséghez, szintén árulkodóak az adott korfelfogás és a konkrét utazás kontextusa vonatkozásában.

Ami az elhallgatott információkat illeti, a francia és a magyar utazási beszámolók néhány példájának összehasonlító tanulmányozása azt mutatja, hogy nincs nyilvánvaló különbség az eltérő nemzetiségű turisták leírásaiban. A szövegek ugyanazokra a dolgokra összpontosítanak (a táj hosszas bemutatása, az őslakosok zavaros, távoli nézőpontból történő leírása), és hasonló részleteket hanyagolnak el.

Egyes kérdések említésének elmaradása érthető a francia utazóknál, mivel számos másodlagos forrás állt az olvasóközönség rendelkezésére, hogy a területet megismerje. A magyar olvasók viszont kevesebb leírásból tájékozódhattak, s nem támaszkodhattak előzetes ismeretekre az útleírások tartalmának kiegészítéséhez és értelmezéséhez. Számításba véve ezeket a tényeket, a magyar turisták figyelmetlensége meglepőbb, mint a franciáké.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a turista szemszöge kevésbé függ az utazó hazájától, mint a kortól, melyben az utazás lezajlik, mivel a történelmi kontextusnak jelentős befolyása van a szövegek tartalmára. A turistalátószög eredménye egy olyan szövegegyüttes, amelynek alkotórészei hasonló jellemzőkkel rendelkeznek. Az írások számtalanszor ismétlődő elemeket tartalmaznak és többletjelentést hordozó hiányokat mutatnak. Mivel az útleírás jól meghatározható politikai célt szolgál, a szövegek valódi jelentése és a közvéleményre gyakorolt hatása megértésének érdekében a kutatónak figyelembe kell vennie a szövegből kimaradó információkat is.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan forrás

Sabatier

1896 Sabatier, Paul: *Deux semaines en Tunisie et en Algérie*. Kézirat. Bibliothèque universitaire. Ms PS 9. Paul Sabatier (SCD Toulouse 3). <https://tolosana.univ-toulouse.fr/fr/notice/168398281>.

2. Kiadott források és szakirodalom

Alvinczy

1890 Alvinczy Sándor: *A Szaharában. Útirajzok és tanulmányok*. Bp., 1890.

Antoine

2020 Antoine, Philippe: Une littérature légèrement fictive. In: *Viatica*, 7. (2020). <https://revues-msh.uca.fr/viatica/index.php?id=1287>; DOI: <https://doi.org/10.52497/viatica1287>.

Bernard

1892 Bernard, Marius: *Autour de la Méditerranée. Les Côtes Barbaresques, de Tunis à Alger*. Paris, 1892.

Drouet

1896 Drouet, Francis: *Au Nord de l'Afrique: Tunisie – Algérie – Méhilla – Gibraltar – Tanger. Notes de voyage.* Sasserno, 1896.

Erney

1902 Erney Jenő: Magyar hajón Afrikába. Úti vázlatok. In: *Ország-Világ*, 23. (1902) 44. sz. 891–892., 45. sz. 903–905., 46. sz. 921–922., 48. sz. 972–973., 49. sz. 993–994., 51. sz. 1043–1044.

Fallot

1887 Fallot, Ernest: *Par delà la Méditerranée. Kabylie – Aurès – Kroumirie.* Paris, 1887.

Frileuze

1900 Frileuze, Henri de: *Impressions de voyage. Algérie et Tunisie.* Alençon, 1900.

Gannier

2001 Gannier, Odile: *La littérature de voyage.* Paris, 2001.

Holek

1901 Holek Sámuel: Magyarország és Északafrika. In: *Közgazdasági Szemle*, 25. (1901) 26. sz. 833–842.

Hopp

1898 Hopp Ferencz: Téli utazás a földközi-tenger körül fekvő országokban. (Felolvastatott az 1897. évi. decz. 9-diki ülésen.) In: *Földrajzi Közlemények*, 26. (1898) 11–25.

Jankó

1888a Jankó János: Érdekeink Észak-Afrikában. In: *Nemzetgazdasági Szemle*, 12. (1888) 107–126.

1888b Jankó János: Kereskedelmünk Észak-Afrikában. In: *Nemzetgazdasági Szemle*, 12. (1888) 520–541.

1889 Jankó János: A Száhel partján. (Előadatott a f. évi október 24-iki ülésen). In: *Földrajzi Közlemények*, 27. (1889) 454–496.

József főherceg

2002 József Ágost: *Útiemlékeim Afrikából.* Nagykanizsa, 2002.

Justh

1891 Justh Zsigmond: Saharai hangulatok. In: *A Hét*, 2. (1891) 8. sz. 123–125., 10. sz. 150–152., 11. sz. 170–172.

Lakos

1912 Dr. Lakos Béla: *Algéria és Tunis.* Bp., 1912.

Mihályi

2023 Mihályi, Dorottya: Le non-dit dans les récits de voyage sur l'Afrique du Nord. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Romanica*, 33. (2023) 193–206.

J. Nagy

2017 J. Nagy László: *Magyarország és az arab világ 1947–1989.* Szeged, 2017.

Nendtvich

1892 Nendtvich Károly: Három hónap Afrikában. (1889.) In: *Budapesti Szemle*, 69. (1892) 181. sz. 42–65., 182. sz. 182–206., 183. sz. 344–364.

Pasquali

1994 Pasquali, Adrien: *Le tour des horizons. Critique et récit de voyage.* Paris, 1994.

Pratt

2008 Pratt, Mary Louise: *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation.* New York, 2008.

Salinas

1989 Salinas, Michèle: *Voyages et voyageurs en Algérie 1830–1930*. Toulouse, 1989.

Sebők

1912 Dr. Sebők Imre: *A Szaharában*. Bp., 1912.

Szabó

1887 Szabó József: Algériáról, különös tekintettel annak alfa-iparára. In: *Földrajzi Közlemények*, 15. (1887) 222–236.

Szász

2005 Szász, Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe–XIXe siècles)*. Szeged, 2005.

2016 Szász Géza: *Ki fog itt segíteni? A reformkori magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, 2016.

2021 Szász Géza: Hogyan olvassunk útleírást? In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricum*, 35–36. (2021) 59–80.

Thompson

2011 Thompson, Carl: *Travel Writing*. London, 2011.

Tornainé Kövér

1899 Tornainé Kövér Helén: Afrikai utirajzok. In: *Magyarország*, 6. (1899) 134. sz. 14–16., 135. sz. 15–16., 136. sz. 16–17., 137. sz. 15–16., 138. sz. 15–16., 139. sz. 20–21., 140. sz. 13–14., 142. sz. 13., 144. sz. 19–20., 150. sz. 13–14., 151. sz. 13–14.

Tóth

1904 Tóth Rezső: *Északafrikai kikötők (Tunisztól Tangerig)*. Bp., 1904.

Trumet de Fontarce

1896 Trumet de Fontarce, Armand: *Souvenirs d'Afrique. Algérie et Tunisie*. Bar-sur-Seine, 1896.

Urbain

2002 Urbain, Jean-Didier: *L'idiot du voyage. Histoire de touristes*. Paris, 2002.

Venayre

2012 Venayre, Silvain: *Panorama du voyage (1780–1920)*. Paris, 2012.

Zytnicki

2012 Zytnicki, Colette: Faire son 'métier' de touriste dans l'Algérie coloniale de la Belle époque. In: *Périples au Maghreb. Voyages pluriels de l'Empire à la Postcolonie (XIXe–XXIe siècle)*. Dir.: Le Houérou, Fabienne. Paris, 2012. 25–43.

2016 Zytnicki, Colette: *L'Algérie, terre de tourisme*. Paris, 2016.

Zytnicki–Kazdaghli

2009 *Le tourisme dans l'Empire français. Politiques, pratiques et imaginaires (XIXe–XXe siècles)*. Dir.: Zytnicki, Colette – Kazdaghli, Habib. Paris, 2009.

DOROTTYA MIHÁLYI

COLONIAL PROPAGANDA AND THE ROLE OF CONCEALMENT IN LATE 19TH CENTURY NORTH AFRICAN TRAVELOGUES

The content of a travelogue is influenced by numerous factors: the cultural background, i.e., the reader's expectations, the personality and interests of the traveller, the level of infrastructure development, which either enables or hinders access to certain areas, and the political structure

of the destination country. During their journey, travellers encounter numerous pieces of information, and it is inevitable that not everything was reported. Travellers who take into account the preconceptions of the readership necessarily and arbitrarily select from the facts they know and omit certain elements from the description. The absence can be as revealing as the presence of certain elements. One important characteristic of travelogues with political or propaganda content is the superficial, repetitive text containing a large amount of missing information. The absence represents a collection of suppressed, ignored, or unknown information; those that the traveller truly cannot or does not want to see. In our study, through French and Hungarian travelogues from the late 19th century depicting North African French colonies (Algeria, Tunisia), we shed light on the significance of absence in shaping the country's image, while emphasizing that knowledge of missing information can significantly influence the true content of the travelogue. Finally, we propose methods for locating and analysing missing information to obtain the most accurate meaning of the travelogue.

A vendégbarátság intézményétől a szelfituristáig

Az utazás szerepe a tudás makroközösségi akkumulációjában

Azon ma már nem lepődik meg a történész-társadalom, hogy az utazás (*travel*)¹ és az útleírások és útinaplók (*travel writing, travelogues*) históriája egyike azon felkapott tárgyköröknek, amelyek szakirodalmi az elmúlt évtizedekben hatalmasra duzzadt,² s egyfajta divat is lett nyomába eredni e különös népszerűség okainak, a pszichologizálástól a mindenkor utazásemények posztmodern áthallásainak azonosításáig. Az kétségtelen, hogy az izgalomkeltésnek „jót tett” a sok-sok friss szövegkiadás, (újra)felfedezett úti tudósítás, de talán mégis az a legnagyobb hajtóerő, hogy az irodalmi, nyelvi, geográfiai, antropológiai érdeklődés érvényes nézőpontként találja meg az utazást mint témát, és termékeny szempontok reményében fordul ebbe az irányba a környezettörténet, a tudománytörténet, a kultúrtörténet, a gazdaságtörténet, a diplomáciatörténet, de még a feminista és a posztkoloniális történetírás is.

Ebben a tanulmányban azt igyekszem bemutatni, hogy az információ-történeti megközelítés nem egyszerűen egyike azoknak a lehetséges vizsgálati szempontoknak, amelyek a „krónikás jellegű”, adatolós-mesélős utazástörténetről³ eltávolítanak, hanem messzemenően alkalmas arra is, hogy az utazástörténeti szcénából saját módszerével és fogalmaival kinyert tanulságokkal átfogóbb elemzési szempontokkal szolgáljon: esetünkben a társadalmi makroevolúció mozgástörvényeinek megértésében kiemelt szerepet játszó tudásfelhalmozás és -megosztás kérdéseivel, amelyek az összekapcsolt közösségek méretnövekedése miatti alkalmazkodási igényt szolgálják. A kifejtés – a pályatársak hasonló választásaitól nem füg-

* A szerző az MTA doktora, a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (FTI/IASK) vezető kutatója (9730 Kőszeg, Chernel u. 14., laszlo.karvalics@iask.hu).

1 Az utazás, mint történeti tárgy, az emberi *kapcsolattörténet* főkategórián belül a mobilitástörténet egyik formája. Sok egyéb mellett nem sorolom ide az önkéntes vagy kényszer-migrációval, hadseregek vonulásával kapcsolatos tevékenységeket és mások térbeli mozgását hivatásszerűen segítők munkáját. Szintén nem érdemes a tárgyalásba beemelni azokat (katonai felderítők, diplomaták, kémek, ipari kémek, hírvivők, futárok), akik szintén nem „klasszikus” utazók: nem „mindenkinek”, hanem megrendelőnek szállítanak, a szerzett (jellemzően gyorsan elavuló, csak „frissen” jelentéstartó) információ sorsa az azonnali felhasználás, szűk és zárt körben. Közvetve azonban tárgyalhatóak, mert a személyes jelenlét által nyújtott lehetőség e szakosított információ-munkások esetében is gyakorta kínál esélyt kitekintésre a *küldetésüket érintő dolgokon túli tartományokra*, így nem szándékolt, de számottevő extra információk hozzáadók forrásai lehetnek. Terjedelmi okokból nem érinthetjük továbbá a lélekutazás, álomutazás, belső utazás stb. tárgykörét.

2 Anjum, 2014. 191.

3 Egy friss példa: Christou, 2022.

getlenül – az ókori Görögországból vett példákkal indul, hogy aztán az időben vissza és előre mozogva kirajzolódjanak a keresett világtörténeti mintázatok.

Az Oikumenétől a Föld-úrhajóig

A mítoszok szerint a kis Hermész elbűvölő lírajátékán meghatódó Apollón azonnal megbocsátotta a gyermeknek csordája ellopását, és azt tanácsolta neki, hogy keresse fel Phóikiszban a Parnasszosz nimfáit, a Thriákat, és tanulja meg tőlük a jóstudományt – pontosabban annak általuk is űzött fajtáját, a kavicsjósást –, ahogy ő maga is tette korábban.

Ha az utazás motívumára érzékenyen tennénk mérlegre a teljes ókori mítosz-kincset, de elsősorban a legnagyobb részletgazdagsággal megőrzött görögöt, azt látnánk, hogy a magaskultúrák hajnala óta⁴ a kulcsszereplőknek szinte kizárólag három létállapota van: vagy épp indulni készülnek, vagy épp visszatérnek, vagy épp úton vannak. Utazásuk ugyanúgy lehet célirányos-pontszerű, egyetlen helyszínre irányuló, ahogy hosszabb ideig tartó, programszerű, sok helyszínt érintő. Útra kelhetnek szárazföldön vagy tengeren, egyedül, kisebb kompániával vagy egész sereggel. Megtehetnek jelentéktelenebb távolságokat (több nevezetes helyszínnel rendelkező elsődleges közösségeiken belül), közepeseket (alacsonyabb identitásértékekkel összekapcsolt másodlagos közösségeik között) vagy nagyokat (a közösségen túli, idegen világokba, a mindenkorai Oikumenén túlra). Az utazás, mint dramaturgiai állandó, szinte észrevétlenül szövi át és teszi alapértelmezetté a mobilitást, ami mögött az elemzői szem és szándék nem tudja nem észrevenni és azonosítani azt a *csoportformálódási nyomást*, amely hűen tükrözi a Homérosz korabeli és azt követő történeti valóságot. Átmeneti és szakadatlanul újrendeződő részintegrációkkal összekovácsolt egyre nagyobb méretű közösségek világát, amelyek a politikai megosztottság pillanataiban is folyamatosan képesek újratermelni a pánhellén közösségi tudatot (a rokon nyelv, a szokások, a mértékek, a részben átfedő istenvilág, a keresztházasodások, a szent – vagy más oknál fogva nevezetesnek elfogadott – helyek, vagy akár a közös sportversenyek révén).

Cseréljük ki a képletben a görögöket bármilyen népre vagy közösségre, és igazítsuk hozzájuk a rájuk jellemző integrációs attribútumokat, és a teljes világtörténelmi folyamatra érvényes sémát kapunk. Doris Gruber Európa utolsó félezer évében mindezt az „új kapcsolati zónákkal” való gyarapodás folyamatként látta. Az egymásra hatást gyakorló cselekvések ezen új terei minden egyes bővülés esetén átalakítják a tudás körforgását, lokálisan és globálisan is, a nagyobb, összekapcsolt rendszerben keringő eszmék és dolgok (tárgyak/artefaktumok, növények, állatok) révén.⁵ Innen nézve az utazási irodalom erős és alakító hatását már könnyűszerrel felismerjük abban, hogy anyagi-materiális áramlások nélkül, pusztán a szellemi tartalmak diffúziójával képesek ezt a transzformáló hatást fenntartani. Jól látja

⁴ Az utazás ókori kezdeteiről részletesen lásd: Casson, 1974.

⁵ Gruber, 2022. 1.

Gruber azt is, hogy ez mindig az identitásstruktúrák újjáépítésével jár: nemcsak az önkép, hanem a „másik, az idegen” képe is szakadatlanul átalakul. Ugyanezt a mozzanatot Maria Pretzler is azonosítja az utazásra teremtett görögöknél: a távoli területek bejárása és megismerése „nagy hatást gyakorolt az önmeghatározásukra”, a görögség mibenlétére vonatkozó képzeteket alakítva. Például „a városok alapítástörténetei mindig direkt utalásokat tartalmaztak a kapcsolatokra az ősi anyafölddel, és az idegen tájak furcsa kultúráinak szövegszerű leírásaiba mindig beleköltöztek reflexiók és definíciók a görög értékek világára vonatkozóan”.⁶ Minderről Hagen Schulz-Forberg nemes egyszerűséggel csak annyit állít, hogy az „utazás mindig az identitás kohója volt”.⁷

Ám az identitás és az idegenség képzete nem egyszerűen csak „alakul”: változásának az időtengely mentén két határozott iránya is van: a használt kifejezések egyre pejoratívabbak, miközben az utazás akciórádiuszának bővülésével megismert egyre távolabbi és egyre jobban különböző „mások” automatikusan átrendezik a korábbi és közelebbi „másságok” helyi értékét. Az egyezőségek felértékelődnek, és a megőrzött eredeti identitásra újabb és újabb, származtatott, átfogóbb identitások képzete rakódik, míg nem eljutunk a fajsztintú azonosság felismeréséig, az egységes emberiség képéhez. A mikroközösségek világától a makroközösségig.

Jól tükrözi ezt az az ősjelentés, amelyből az indoeurópai nyelvekben az „idegenre” használt szavak (legismertebb képviselőjükkkel, a latin ‘alienus’-szal) ki-fejlődtek. Ez a gyök kezdetben pusztán annyit tett, hogy „túl” (minden bizonnyal: a saját életter határain túl),⁸ erre rakódott később a kezdetben semlegesebb „más, különböző” (alius) értelem, aztán a jelentésfejlődés a 13. század végétől (ófrancia közvetítéssel) belefut a negatív konnotációt sugárzó „idegenbe”, ami mellé már a 16. században hozzátapad az ‘ellenség’ is. Nem véletlen tehát, hogy a 16–17. század utazói számára a mássághoz a ‘nem ember’ és a ‘nem kultúra’ képzetei társultak – hogy a kolonizációs szcénát részben ideológiaiailag megalapozzák, részben pedig saját erkölcsi vészcsengőiket elhallgattathassák.⁹

Tökéletes lezárása ennek az útnak az, ahogyan az ‘alien’ felveszi a ‘földönkívüli’ jelentést. A tudományos-fantasztikus irodalom történészei 1953-tól datálják az új jelentés felbukkanását, de egyre több, az 1920-as évekhez kötődő korai előfordulást dokumentálnak. S feltűnő, hogy korábban is beszélnek más bolygók lakóiról (a jól ismert és emblematikus ‘marsiakon’ kívül merkúriakról 1755-ben, Vénusz-lakókról 1866-ben, neptunusziakról 1870-ben), tipikusan humanoid morfológiát kapcsolva hozzájuk. Ez a „naiv” kép változik meg azzal, hogy hangsúlyozottan nem

6 Pretzler, 2007. 33.

7 Schulz-Forberg, 2005. 13.

8 Nagyon hasonlít minderre a *peregrináció* kifejezés szótörténete: a saját föld jelentésű ‘agro’ gyök felismerhető benne, a ‘per’ előtag pedig az azon túliságra utal. Úgy tűnik, előbb született meg az a jelentés, hogy ‘valaki a közösségünkben idegen földre indul’, mint az, hogy ‘idegen földről a mi közösségünkhöz érkezik valaki’.

9 Minderre persze számtalan példát találunk az ókori Közel-Keleten is, hiszen az integrációs nyomás ott is elsősorban kegyetlen hódítások formájában valósult meg. Lásd: Kruger, 2007.

emberszerű lények kezdik benépesíti az 'alien-galaxist' a médiatartalmak és a fikciós regények világában. Hüllő-, gyík- vagy rovarszerű szörnylények – az eltávolítás tökéletesen működik, és ez szinte fordított lenyomata annak, ahogyan a közös fajtudat kikovácsolódik. (Mindezt ráadásul másodlagosan erősítik meg azok a toposzok, amelyek hangsúlyozottan nemzetközi legénységeket álmodnak a Földet elhagyó űrhajókba, lehetőleg minden náció és fajta képviselőivel. Eközben a Föld-űrhajó a legerősebb metaforája lett az egységes emberiség gondolatának.)

Utazás és információközösség

Azonban nem a fogalmak és a képzetek változása, hanem a milliárdnyi egyedi utazásesemény együttes tudástöbblete, a jelentéstelinek és átadásra érdemesnek minősített személyes tapasztalatok tolják a közösségeket az egyre gyarapodó mennyiségű közös ismeret birtokában a fokozatos integráció felé. Ez a folyamat nem irányított és nem tervezett. Spontán és emergens. Maguk az utazások jól meghatározott céllal hozott, a pillanatnyi élethelyzet igényeiből kiinduló egyedi döntések eredményei. Mögöttük különböző okok és funkciók állnak, és ezek sora – hogy visszakanyarodjunk induló példánkhoz – már a görög mitológiában is végtelen. A kutatók a legjellemzőbbnek az úgynevezett „feladatközpontú utazásokat” tartják, amelyekhez egész mítoszcsokrok tartoznak (mint Héraklész vagy Thészeusz küldetesei, az argonauták vagy Odüsszeusz „expedíciói”). De útra kelnek a szereplők valami különleges dolog megtekintésére, megszerzésére, rendkívüli képességek megtapasztalására, rokonlátogatásra, háztűznézőbe, ellenséges helyek kifürkészésére is. Neoptolemosz Akhilleusz temetésére utazik Kis-Ázsiába, Thészeusz győzelmi hír személyes átadása céljából rohan egykori vendéglátójához, Hekaléhoz. Nemcsak a mitikus, hanem a filozófiai hagyomány „tantörténeteiben” is hemzsegnek a különböző szereplők explicit utazáseseményei (elég, ha csak Platón Phaedrusára pillantunk rá ilyen szemmel).¹⁰

Az irodalmi szövegek számos utazástípust alulreprezentálnak, amelyek a valóságban nagyon is tipikusak voltak, például a szent helyek vagy a nevezetes gyógyító helyek meglátogatását. Az „orvosi turizmus” is jellegzetesen jól azonosítható, pontszerű cél, de mint minden egyes más utazásesemény, ez is hozzájárul ahhoz, hogy az érintkezés és a jelentéscsere hajszalérrendszerén keresztül élénküljenek az információs áramlások a közösségeken belül és között (a gyógyító eljárások, a használt növények „jó gyakorlatként” terjednek mindenütt, ahová az egészségi állapot javulása által hitelesített új ismeretek eljutnak). Ezek a helyek azonban ott, ahol könyvtárral rendelkező képzőintézményként is szolgáltak (az Aszklepeionok Rodoszból indulva Knidoszon és Koszon át Ázsiáig jutottak), az orvosi tudás szisztematikus terjesztésének fellegvárai is voltak, és orvosok sorát bocsátották ki

¹⁰ Baltzly, 2019.

közeli és távoli vidékek közösségei számára. Őket utazó orvosoknak (*periodentész*) hívták, és egyetlen nagyobb városállam sem nélkülözhetette a szolgálataikat.¹¹

Az orvosi tudás irányított terjesztésének vagy a direkt tudásszerzés érdekében indított utazások ágensei egy remélt, konkrét információs többlet érdekében vállalkoztak a kalandra, mintát követve vagy adott élethelyzetükkel kapcsolatos problémák megoldását szolgálva. Ettől azonban a tudásfolyamatok még emergensek maradtak: ha egy információ átkerül egy új információközösségbe, ellenőrizhetetlenül terjedni fog, miközben különböző ismeretek találkozása az innováció, az új tudás létrejöttének melegágya is lesz. Nem véletlen, hogy Hermész maga nemcsak az utazók és a kereskedők (az „úton lévők”) istene, hanem az ábécé, a számok, a számolás, a méretarány, a súly- és hosszmértékek, a tájékozódást segítő csillagászat és az érintkezést megkönnyítő ékesszólásé is. Mit látunk? A tudás megszerzésének, használatának, standardizációjának, megosztásának és gyarapításának mozzanatai az utazással mint alapcselekvéssel összefonódva jelentkeznek. És mi a következmény? Az utazásokkal összekapcsolt hatástérben egyre növekszik a közös ismeretek és a közös jelentések száma. A meglévők szétterülnek, az egymás mellé sodródó ismeretelemek pedig új felismerések és tudások forrásává válnak. Az utazás révén megszerzett individuális ismerettöbblet makroközösségi szinten az információ akkumulációját táplálja. S amikor a személyes tapasztalat a nyomtatás és a sokszorosítás révén kiszabadul az átadás mennyiségi korlátjai alól, a felhalmozás további lendületet kap.

Eközben nem csak felhalmozás történik. Akár egy nagy, kollektív kaland, az ismeretek szakadatlan ellenőrzése, kontrollja megy végbe, adattisztítás zajlik, frissítésekkel, aktualizálásokkal, pontosításokkal, javításokkal. Minél több az utazó, minél több a személyes tapasztalat, annál inkább kigyomláhatóak a tévedések, hibák, túlzások. Sok utazónál ez egyenesen kiemelt motiváció: Catherine Horelnek a Magyarországra látogató 19. századi francia utazók tudósításaiban tűnt fel,¹² hogy „állandó elemként említhető azon célzatosság, amellyel az utazók próbálják értesüléseik, személyes tapasztalataik alapján megvilágítani a kliséket és a szóbeszédet”.¹³

A görög, a római és a hellenisztikus világ ezen a különleges tudás-ökoszisztémán belül még egy speciális „elitkör” is létrehozott. A retorikailag felkészült, művelt és tehetős helyi értelmiség (még annak a lokális hierarchiában marginálisabban elhelyezkedő képviselői és családjai is), amelyet a *pepaideumenoi* kategóriája ír körül,¹⁴ a hasonlóak társaságát keresi. Az utazók is javarészt innen kerülnek ki, sőt az utazás egyenesen zarándoklatszerűen, a Grand Tour egyfajta előképeként szinte „kötelező” volt számukra.¹⁵ Sokkal szívesebben szállnak meg egymásnál, végtelen hosszúságú tapasztalatcserék és filozófiai viták reményében, mint egy fogadóban. Az ajánlólevelek rendszerével a bizalmi korbát könnyen leküzdhető, és a művelt ér-

¹¹ Tsoucalas-Choremi, 2018. 108–110.

¹² Horel, 2021.

¹³ Az idézet forrása: Vér, 2021.

¹⁴ Borg, 2004.

¹⁵ Galli, 2007.

telmiségnek így egyre kiterjedtebb kapcsolati hálózatai épülnek fel,¹⁶ amit Mediterráneum-szerte megkönnyít a 'lingua francává' lett görög nyelv. (Emiatt nem hiányozhatnak az útnak induló előkelő gazdagok kíséretéből a tolmácsok a reneszánsz Európában, akik a soknyelvűség miatti tájékozódási és érintkezési nehézségeket segítenek leküzdeni.)¹⁷ S nem csak egymás társaságát keresik: az utazás korabeli lassúsága – ahogy Pretzler is felfigyelt rá – hosszabb tartózkodást hozott magával, és elmélyültebb ismerkedést és érintkezést a helyiekkel. A *Periegesis* szerzője, Pauszaniasz például gyakran keresett alternatív információforrást, főleg idős helyieket, hogy valamilyen nevezetességgel kapcsolatban a máskülönbben feledésbe merülő részletekről is kikérdezze őket.¹⁸

Az utazás „kettős küldetés”. Egyszerre eredményez előrelépést a világ és a civilizáció megismerésében, megértésében, „megfejtésében”, miközben az utazó maga az önismeret, az önmegértés és az önértékelés stációin is átmegy. Karsai György az antik szöveganyag áttekintése után egyenesen úgy látja, hogy akármennyire veszélyes, fáradságos, munkajellegű a legtöbb utazás, van egyfajta beavatásiszertartás-jellege. Minden utazás megváltoztatja az embert, „a messzi idegenbe távozó meghal egy kicsit (vagyis megszűnik jelen lenni addig megszokott világa, környezete számára), de csak azért, hogy újjászületve, a világot immár az utazás során szerzett tapasztalatok fényében másként látva térjen vissza”.¹⁹

Hiába különítik el a korabeli reflexiók az utazást, ami „valaminek a megtekintése érdekében” történik (*teoria*), a szándékos tudás- és bölcsességszerzéstől (*sophia*),²⁰ ezek információs mérlege nem különbözik annyira egymástól, mint amennyire elsőre tűnik. Kétségkívül van szórakoztató eleme is a látványosságok, kuriozitások, nevezetes épületek és természeti csodák meglátogatásának, a szokatlan gyakorlatok, különös gasztrokultúrák, nyelvek, zenei formák, eszközök és szokások megismerésének, de ezek élménytömege többszörösen rétegzett információs hozadékat termel. Az utazók rákényszerülnek arra, hogy ne egyszerűen csak teljesítsék lexikális ismereteik bővítésének misszióját, hanem szükségszerűen újra is rendezzék teljes fogalmi arzenáljukat, amire a frissen megismert dolgok új osztályainak beemelése jelenti a kényszert. Másképp: a fejükben rétegzettebb és összetettebb ontológiahálózatok alakulnak ki, amelyek a későbbi benyomásszerzések világát is előformálják. Megint másképp: önkényes és kiszámíthatatlan, hogy mindebből mikor, milyen élethelyzetben, milyen előny származik majd, de a kapacitás megnő arra, hogy egy kifinomultabb feldolgozási bázis segítse jobb döntések születését.

Ehhez képest a direkt tudás- és bölcsességszerzési utazások pontszerű hozadékat termelnek. A figyelem a célra irányul, a már korábban is ismert hiányt meg-

¹⁶ A *pepaideumenoi* mobilitásvizsgálatára önálló monográfia is született, lásd: Fron, 2021. Asszíria tudóshálózataiban különböztek a görögötől, hogy a városok templomai szolgálták az utazó tudósok efféle tudás-cserehelyeként, a városi elitcsaládok szerepe a minőségi oktatás biztosítása volt a fiúgyermekek számára, megalapozva számos sikeres tudósdinasztiát. Robson, 2019.

¹⁷ Hale, 1979. 31.

¹⁸ Pretzler, 2007. 35., 40.

¹⁹ Karsai, 1997. 133.

²⁰ Pretzler, 2007. 37.

szüntetni hivatott ismeretelemek keresése folyik, meglévő fogalmi keretrendszerekbe töltetnek hiányzó tartalmak. Siker esetén azonnali és a felhasználási területek szempontjából zárt a hasznosulás, jellemzően csak valamilyen részrendszert érint.

Teoria és *sophia* ráadásul szakadatlanul átjárnak egymásba. A tudásszerzés hatékonyabb, ha emlékezetes helyzetben, élményszerűen történik, a szórakozás nemesebb és motiválóbb, ha művelődési tartalmak kapcsolódnak hozzá. Nem véletlenül emeli be a szótárába a reneszánsz Itália is az utazásnak ugyanezt a két minőségét (*utile* és *dulce*, hasznos és szórakoztató), és fedezi újra fel a 19. század, amikor a hasznosság keresése nem mond ellent annak, hogy közben jól is érezzék magukat az utazók.

Tökéletes illusztrációja ennek a sok száz lehetséges példa közül a *Hídjelentés*ként ismert beszámoló²¹ születése és annak sorsa. Két magyar gróf negyed éven át járja Angliát és további néhány országot, hogy hidakat tanulmányozzon, mérnökökkel konzultáljon, építési praktikákat lessen el, pénzügyi-fenntarthatósági vizsgálatokat végezzen. Amikor hazaérnek, 1833. március 29-én száz magyar és száz német nyelvű példányban jelentetik meg a tapasztalataikat – bizonyítva, hogy a Pest és Buda közti Duna-híd nemcsak megvalósítható technológiailag és pénzügyileg, de számtalan formában teremt hasznót az országnak. Hat év múlva elindultak az építési munkálatok, és 16 év múlva már állt is a híd.²²

A haszon Itáliában még elsősorban kereskedelmi hasznót jelentett, mivel ez adta a vezető városállamok létalapját, a szórakoztatás alatt pedig a hirtelen jött gazdagság hivalkodó és fényűző fogyasztását kellett érteni. Nem véletlenül ostorozza ezt szélsőséggént a skolasztikus morálfilozófia. Amikor a korabeli gondolkodók a cselekvés és a szándék útvesztőibe vezetnek túlélőtúrát – leginkább kidolgozott formájában Aquinói Szent Tamásnál –, a 'jó' keresésekor ugyanígy találják meg maguknak a *bonum utile* és a *bonum delectabile* kategóriáit.

Csakhogyan van egy rejtélyesebb, kevésbé megfogható harmadik tagja is ennek a fogalmi építménynek. A *bonum honestum*²³ az önmagában vett 'jó' olyan világába vezet, ahol nem valamilyen cél teljesülése a mérce. A cselekvés nem valaminek az elérésére irányul, hanem – mivel erény és körültekintés vezérli – a kimenete csakis autentikus és gazdagító természetű lehet az érintett egyének és közösségeik világában.

A jó e harmadik, a haszon és a tudásszerzés dimenzióin túli formáját szintén azonosítani tudjuk az utazások világában. Azáltal, hogy különböző helyekről különböző megfontolások alapján sokan ugyanoda utaznak, és tapasztalataikat értelmezik, feldolgozzák és elraktározzák, az így megszerzett információs többletnek mindig lesznek olyan elemei, amelyek nagyjából azonosnak tekinthetők valamenyüknél. Ahogy Itália rajongója, Berczeli A. Károly 1943-ban poétikusan megfogalmazta: „Valamennyien, akik megjártuk Rómát, belső, titkos szövetségben élünk.

21 Andrásy-Széchenyi, 1833.

22 Részletesebben lásd: Domonkos, 2023.

23 A *tomista* kategóriák leírását részletesebben lásd: Ajanwachukwu, 2015. 62.

Sohasem hallottunk egymásról, s mégis, mint valami különös szekta tagjai, akikben a dolgok új jelentése világosodott meg, eltéphetetlenül összetartozunk.”²⁴

Az utazók efféle spontán *információközösségek* tagjaivá válnak.²⁵ Nem önmagában a közösen birtokolt információk (látványok, benyomások, érzések, vélekedések, normák, értékek, értelmezések) megléte a fontos, hanem az, hogy a „dolgokról” való közös tudás változatos formában *információs közjó* forrásává, hatás-képző, cselekvésbefolyásoló erővé válhat. Információközösségek tagjaként nagyobb az esély magasabb bizalomszint elérésére is, ami az érintkezési szándékot is fűti. A másiktól való közvetlen tudásszerzés megemeli az empátia és az együttérzés szintjét, és a mindkét fél számára fontos koordinációs műveletek nagyobb hatásfokát eredményezi. Tökéletesen egyet lehet érteni Gángó Gábor találó megállapításával, aki egyenesen az információközösség hiányára vezeti vissza – igaz, egy másfajta problémátérben – például a szolidaritási deficitet.²⁶

Minden egyes utazási tett többféle információközösségi változást indukál. A felfedezésszerű első utazások új információközösségeket szülnék. A folytatással (újabb odairányuló és/vagy kölcsönössé tett viszontlátogatásokkal) nő az információközösségek mérete (egyre többen birtokolnak hasonló információkat), és szakadatlanul gyarapszik az információközösségek által közösen birtokolt információk mennyisége is (vagyis a létszámában bővülő információközösségeknek egyre nagyobb a közös információvagya). Eközben megállíthatatlanul nő az utazáseseményekre (később levelezéses kapcsolattartásra) épülő *specializált információközösségek* száma és mérete is. Az utazástörténeti irodalom ezt „az információs célú utazásfajták bővülése” tárgykörbe sorolja, és önálló vizsgálatokat szentel annak, ahogyan a korai természettudósok, filozófusok, tanítók, orvosok, mérnökök, építészek, zenészek, hadművészek és mások tanulmányútjai mellé csatlakoznak a kézműves és céhes vándorvilág, a ritka és felkapott mesterségek képviselőinek tapasztalat- és tudásszerző kalandozásai (hogy ez majd belefusson a mesterségbeli fortélyokat család módra elleső ipari kémkedésbe).

A diszciplínákra tagolódó tudás megszerzését szolgáló peregrinációtól a modernizációs legjobb gyakorlatok helyszíni szemügyre vételén át az úgynevezett *hivatásturizmus*²⁷ megjelenéséig és általánossá válásáig vezet a történeti út. A specializált információk köré épülő csoportokat *episztemikus közösségnek* nevezi

24 Idézi: P. Szücs, 1987.

25 Z. Karvalics, 2002.

26 Gángó, 2005.14.

27 Megjegyzésre érdemes, hogy a nemzetközi szakirodalom a világ első tudományos társaságának, szak-egyesületének (Societät der Bergbau-Kunde) megteremtéséhez vezető 1786. évi selmebányai műszaki-tudományos (bányászati-kohászati) konferenciát tartja a hivatásturizmus zászlóbontó eseményének. Nyolc ország 27 tudósa vett részt a tanácskozáson, és beszédes, hogy a társaság így definiálta saját célkitűzését, egy „ideáltipikus” episztemikus közösség manifesztumaként: „Mindent összegyűjteni, ami a legtagabb értelemben hasznos a bányászat számára, és az ismereteket közölni a tagokkal, hogy azokat saját országukban és az emberiség javára mindenütt hasznosíthassák.” Nem véletlen, hogy a 19. század legtöbbet utazó „interkontinentális” szakemberei a bányamérnökök lettek, akik Ausztráliától Latin-Amerikáig bejárták a Földet, hogy az ipari forradalom feneketlen nyersanyagigényét kielégítsék.

a társadalomelmélet,²⁸ és bátran használhatónak tűnik minden felsorolt egyedi csoportra (a részletesebben tárgyalt orvosok mintájára). S belátható az is, hogy az iparszerű levelezés és könyvforgalom, majd a tömegkommunikáció forradalma előtti időben egyedül az utazás kínálkozott lehetőségként az episztemikus közösségek megteremtésére, illetve a közös tudások fenntartására és gyarapítására. Ekképpen *kezdetől fogva globálisnak* kell látnunk azt, ahogyan a személyközi érintkezések – valójában (tudás)közösségek közti hídépítéssel – az emberiség közös ismeretkincsét formálták és felhalmozták. Ez a dinamika a neolitikum első közösségekőzi vándoraitól indul és a mai napig íródik, egészen a kalandjaikat szelfikészítéssel dokumentáló százmilliókig (hogy az első űrturistákról már ne is beszéljünk).

Visszapillantás: információs értékformák az előtörténet felől

Ha időben visszafelé tekintünk, az ismeretcsere, a technológiatranszfer és a kölcsönös tudásfelhalmozás már a homo sapiens korai időszakait is jellemezte, de utazásról csak az állandó szálláshellyel rendelkező, tartósan letelepedett közösségek közti szórványos és esetleges érintkezések kapcsán beszélhetünk. A kezdeteket feltehetően a közelgő természeti kataklizmára figyelmeztető, nagyon eltérő morfológiájú kultúrhéroszokról a mitikus anyag által megőrzött történetek környékén kell keresnünk. Legmaradandóbb „intézményi örökségének” talán a *ritualizált vendégbarátsg* *elv* tekinthető, amely nem véletlenül maradt fenn a görög világban, az araboknál, Mózes törvényeiben vagy később a bencés szerzetesek előírásai (regulái) között is. Automatizmussá és kötelezővé az általuk hordozott *potenciális információs érték* tette a vándorok befogadását és ellátását az általuk jelentett fizikai veszélyek (baktériumok, vírusok) ellenére is. Hiszen minden egyes látogatás vagy egy új információközösség megteremtésének, vagy egy meglévő bővítésének és frissítésének esélyét hordozta.²⁹ *A ritkaság és a váratlanság fordítottan arányos az információértékkel.*

Semmi nem vetekedhetett a javak cseréje érdekében állandósuló kapcsolathálózatokkal. A kereskedők nemcsak áruikkal (és az azokba fagyott ismeretekkel), hanem nyelvükkel, megjelenésükkel, történeteikkel is hozzájárultak a más térségekről és a világról való ismeretek felhalmoz(ód)ásához, miközben maguk is rendületlenül szállították haza az új tudás darabkait. A legújabb kutatások rengeteg ponton egészítették ki a kereskedelemről korábban felhalmozott történeti tudást. Bebizonyosodott, hogy szinte minden vizsgált időszakban átfogóbb és kiterjedtebb kereskedőhálózati kapcsolatrendszerekről beszélhetünk, amelyek a vélnél több sze-

28 A fogalom súlypontja megjelenésétől, az 1960-as évektől kezdve fokozatosan tolódik a tudomány képviselőitől a nemzetközi kapcsolatokat alakító politikai szakértők felé. (Az értelmezésváltozásokra lásd: Meyer–Molyneux–Hodgson, 2010; Cross, 2013.)

29 Ilyen értelemben dolgozta fel a szomszédság kapcsolattörténetét már 1904-ben a sokoldalú történész, Nathaniel Shaler. A „szomszédság” terminust aztán gyorsan elhódította az urbanizáció, eredeti, univerzális etnikumközi jelentésében egyre kevésbé használták. Talán nem véletlen, hogy az úttörő munkát 2020-ban újra kiadták: Shaler, 1904 (2020).

replőt és térséget kötöttek össze,³⁰ és a korábban ismertnél több útvonalon (főleg a Selyemút és néhány transzkontinentális vízi út esetében).³¹ Másrészt kontinensről kontinensre és korról korra derül ki, hogy sokkal régebbi időre vezethető vissza ez az elkülönült közösségeket szakadatlanul összeabroncsoló tevékenység, mint azt korábban gondoltuk (beleértve a homo sapiensnek a civilizációs kezdeteket megelőző „mély történetét” is, elsősorban az obszidián és a kovakő távolsági kereskedelmével). Ezekben a rekonstrukciókban sűrűn elő is kerül a ’világrendszert’ kifejezés, hogy jelezze: a csoport-/populációs szintű történeti keretképzéshez képest felértékelődik az óriásközösség-/fajsztintű mintázatok keresése.³² *Hic erat demonstrandum.*

S noha a domináns *összekapcsoltság = kereskedelem* képlet³³ egyáltalán nem arany szabály (az ókor és középkor határán élő Cassiodorus levelének egy híres részlete alapján például a tengerészeknek jobban megérte utast, mint gabonát szállítani a Földközi-tengeren),³⁴ az utazás során előálló *információs érték* szempontjából kétségkívül a kereskedők a meghatározóak az újkor hajnaláig. Kereskedők információszerző és/vagy információterjesztő ügynökként való használata kézenfekvő és elterjedt vallási, katonai vagy politikai célra.

Végtelen számban gyűjthetnénk össze hasonló, illusztrációs célú epizódokat a világtörténelemből, ahogyan a Srí Lanka-i elit az iszlám terjedéséről értesülve egy kereskedőt bízott meg, hogy hozzon hírt a muszlim tanításokról, és ha teheti, magával a Prófétaival is kerüljön kapcsolatba. A megbízott azonban Mohamed halála miatt már csak Omar kalifával (*Umar ibn al-Hattáb*) találkozott valamikor 633 és 644 között. Hazafelé tartó útján viszont ő is elhunyt, így a végig vele tartó szolgálja közvetítette elsőként a szigetországba a muszlim tanokat.³⁵ S ha az arab, kínai és indiai utazási irodalom kezdeteire pillantunk, ott is túlnyomórészt kereskedőket látunk, akik sokszor nem is megbízásból, hanem saját kíváncsiságuk miatt gyűjtöttek és írtak le tapasztalatokat, annak tudatában, hogy értesüléseik mások figyelmére is számot tarthatnak.

30 A korábban elkülönülten (autochton módon) fejlődő civilizációs kultúrcentrumok közötti áramlások egyre több példáját találják meg a régészek, s mivel az áramlások testi, tárgyi vagy szellemi tartalmi kölcsönösen hatást gyakorolnak az eseményvalószínűségekre, és koordinációs mozzanatok építenek az érintkezésbe, rendszerelméleti szempontból már egységes óriásrendszerről (is) beszélhetünk.

31 Érdemes felidézni, hogy a mai angol ’trade’ (kereskedelem) szó etimológiáját az ösvény, út jelentésű protogermán **tradō* kifejezésre vezetik vissza. Az ősi utak geográfiai és topológiai szempontjainak az információs vonatkozásokkal való találkozására lásd: Z. Karvalics, 2007.

32 A kérdés csak az, hogy meddig kell visszalepni az időben a kezdetek keresésekor. Ötezer évre (Gills–Gunder-Frank, 1990, 1991) vagy akár még tovább?

33 Handley, 2011. 113.

34 Az epizód minden bizonnyal kivételes együttállás eredménye. A vasúti, szárazföldi, légi és tengeri teherszállítás volumene és profitabilitása meghaladja a személyszállításét.

35 Dewaraja, 2003; Simon, 2006. Külön érdekesség, hogy a történetet egy majdnem háromszáz évvel későbbi összeállításból ismerjük: akár valóságos, akár fiktív személy volt a Perzsiában született utazó, tengerész, térképész és geográfus Buzurg ibn Shahrijár (Al-Ramhormuzi), az ő neve alatt jelentek meg 953-ban a Kelet-Afrikától Indián át Délkelet-Ázsiáig és a Tang-kori Kínáig kalandozó muszlim tengerészekről gyűjtött történetek.

Ebből nő ki az utazási információk iparszerű termelése is. Beszédes és bízást professzionális gyakorlat például a 19–20. századi vállalati információmenedzsment-rendszereket megelőlegező Kelet-indiai Társaságé, amely felismerte, hogy az útinaplók elsőrendű forrást jelentenek. Többször is kikérték annak a (szobatudós) Richard Hakluytnak a tanácsait, aki maga soha nem vállalkozott utazásra, viszont szorgalmasan gyűjtögette, gondosan szerkesztette és eltökélten juttatta kiadásig mások – javarészt kéziratos – feljegyzéseit. A társaság vezetői a kezdeti időkben a hajóskapitányaik a holland Jan Huygen van Linschoten útleírásával látták el. A kereslet pedig élénkítette a kínálatot is: a 16. század második felére – Donald Lach szavaival – Európát elárasztották a tengeren túli világról tudósító anyagok.³⁶

Az elsődleges információk érték (*utile*) ahhoz kapcsolódik, ami a tudatosan és szándékosan megszerzett (majd később sokszorosítva megosztott) ismeretek azonnali felhasználásakor aktualizálódik. A másodlagos információk értéket a járulékos, kiegészítő, marginális, szinte észrevétlenül beépülő, de később mégis valamihez kapcsolódni képes ismeretelemek hordozzák. S végül a harmadlagos, még inkább véletlenszerű és esetleges információk tartomány az utazással kapcsolatos megőrzött iratanyag utólagos, kutatási célú felhasználása. Ki gondolta volna, hogy elképesztő mennyiségű gazdaság- és társadalomtörténeti adalék forrásai az agyagtáblákon megmaradó kereskedőlevelek az ókori Mezopotámiában vagy a kora középkori olasz kereskedővárosok családi archívumai? Az úton lévő uralkodók, előkelők és kereskedők „listamániája”,³⁷ a távolságok, költségek, megállások, étkezések, lóváltások, révdíjak, vámok könyvelői aprólékossággal való rögzítése ma történeti statisztikai kincsesbánya.

Frissen felfedezett forráscsoportnak számítanak a hajónaplók, amelybe jellemzően a kapitányok körmölték az időjárással, a szél erősséggel és -iránnyal, a navigációval, a fedélzeten történt nevezetes eseményekkel kapcsolatos napi adatokat. A klímaváltozás iránti érdeklődés fokozódásával például kiderült, hogy az utóbbi 300 év klímátörténetének rekonstrukciójához felbecsülhetetlen értékű adatsorokat nyerhetünk ki a tengereket átszelő hajók naplóiból.³⁸ Más kutatók pedig épp arra hívják fel a figyelmet, hogy ezek rendkívül sok, nem klimatikus tárgykörhöz is hozzászólnak: orvostörténeti, tudománytörténeti, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti adalék nyerhető ki belőlük, különösen akkor, ha multinacionális és multidiszciplináris kontextusban vizsgáljuk őket.³⁹

³⁶ Brock–Meersbergen–Smits, 2021; Szommer, 2004.

³⁷ Hale, 1979. 39.

³⁸ García-Herrera, 2018.

³⁹ Wilkinson, 2005.

A mindent átalakító modernitás

Induljunk el végül időben előre, s borzadjunk el az utazás újkori tömegesedésével elképesztően bonyolulttá, összetetté és szinte végtelenné lett információközösségi tér „összegabalyodottságán”. S noha mikroszinten továbbra is érvényes mindaz, ami a korábbi korszakok szereplőire az volt, a 19. század végére felfutó urbanizációs nyomás miatt maguk az utazásesemények is mélységben tagolttá váltak az elitkultúrából a tömegkultúrába átlépve. Továbbra is élők az interkontinentális és a távolsági utazások jellegzetes információs cseremintázatai, csak az eseménygyakoriság szempontjából belépnek melléjük a városi tömegközlekedés és a városhálózatok tagjai közti közlekedés irtózatossá léptékei. Ezeknek az utazásoknak túlnyomórészt már nem az információs értékképzés a célja, hanem a tevékenység terének fizikai kiterjesztése. Emiatt az „úton lét” információs potenciálja is radikálisan lecsökken: amit a vonatablakból, az autózásból vagy a repülő kis rostélyain keresztül látunk, az teljesen „eltávolított” és sporadikus tapasztalat. (A személyesség és az áthaladás közbeni érintkezés meghitt világát azonban visszahódítják a gyalogos zárandoklatok, túrák és a kerékpáros expedíciók.) Az információs veszteséget részben ellensúlyozza, hogy másféle ismeretszerzésre szabadul fel idő – ahogy arra Wolfgang Schivelbusch figyelte, a vasúti közlekedésnek köszönhetjük például az úti olvasás divatját, könyvek és – elsősorban bulvár – sajtótermékek formájában.⁴⁰

Izgalmas információs többlet forrása ugyanakkor az alkalmi utazásközösség is. Már a postakocsin, karaván részeként vagy hajón való utazás során létrejövő spontán találkozások és ismerkedések is sokakat készítettek ámuló reflexióra, de a polgári légi forgalom tömegesedése után, a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben repülésre vállalkozó amerikaiak sorozatosan számolnak be arról, hogy a várokozás közben megismert vagy a fedélzeten véletlenszerűen melléjük kerülő utastárssal folytatott beszélgetésből milyen inspirációjuk, ötletük, vállalkozási tervük, döntéshozatali szándékuk fakadt. Ha szigorúan akarunk fogalmazni, akkor az utazók számának és az egy utazóra eső utazásmennyiségnek a szédítő növekedése megemelte a transzformációképes érintkezések esélyét. Ezek az esélyek aztán a nagy számok törvénye alapján egyre gyakrabban aktualizálódtak is, váratlan módon gyarapítva az érintettek kapcsolati és tudástőkéjét. Nem túlzás azt állítani, hogy az információs társadalom kialakulásának jellegadó két évtizedében a sok-sok, multiplikációhoz vezető mikrohatás egyikeként tekinthetünk az így elért és ismétlődően megtermelt információs többletre.

Mindenképp érdemes ezt a szempontot (egyúttal termékenynek ígérkező kutatási témát) visszakövetni a 19. század utolsó harmadának kezdetéig, amikor az utazás igazából tömegesedett a vasúti közlekedés és a tengerhajózás forradalmával. Valószínűleg messze tudnánk időben visszakúszni például a festőként boldogulni próbáló Samuel Morse esetétől. Ő egy párizsi tanulmányúttjáról New Yorkba

⁴⁰ Schivelbusch, 2008. A szerző azt már nem teszi hozzá, hogy az utazás közbeni olvasás szokása milyen mértékben járult például hozzá a könyvkultúra robbanásához azzal, hogy a kiadók már a 19. század végén a pályaudvarra telepítik a könyvesboltjaikat, és kialakítják a puha kötésű zsebkönyv formátumot.

hazatérőben a hajófedélzeten „kapott el” egy beszélgetést a frissen felfedezett elektromágnesről, és azonnal meglódította a fantáziáját az elektromágneses táviró létrehozhatóságát illetően. Az első, még kezdetleges terve 1832-ben készült el.

A fordulat jól érzékelhető: az információközösség képzésétől a hangsúly átkerül az *információs tőkeképzésre* (kapcsolatok, ismeretségek, hasznos részinformációk terjedésével, vagy épp az új jelentéskapcsolatok teremtésének kreatív mozzanatával). Bármilyen furcsán hangzik is, mindez kettős emancipatorikus fordulatnak is tekinthető. A közös utazás demokratizáló erő, különböző társadalmi csoportokat az alkalmi utazásélményen keresztül összekapcsolva és egy fizikai térbe terelve, már a „láthatással” is hajszálnyi információs többletet kínálva a szociális helyzetük és nem idegenségük miatt „másokról”. Nem véletlen, hogy azonnal megindult az izolációs ellenhatás is: ami a városi villamosokon nem sikerült, azt a vonatokon és a légi közlekedésben meg tudták teremteni az utasok vásárlóerő szerinti elkülönítésével (az első osztályok luxusvilágával, majd a csillagászati értékű magánjárművek flottáival). Ám maradandó emancipatorikus hatása van annak, hogy a digitális kultúra radikálisan lecsökkentette az utazás kényszertevékenységet természetét. Hogy azért kell utazásra időt és erőforrást allokálni, hogy valamilyen tranzakciót végre lehessen hajtani. Amikor valaki a személyi számítógépén vagy mobil eszközén fizet valamiért, jegyet vesz, e-könyvet vásárol, hírt olvas, akkor nem indul bankba, jegypénztárba, könyvesboltba, könyvtárba, levéltárba, újságosstandra.⁴¹ Csökkennek a mai napság oly fontos környezetterhelési mutatók. Az utazás elsődleges információs szerepét nagyrészt átveszi az online globális tudástér, amire ugyancsak igaz a kiinduló tézisállítás: kezdettől fogva a teljes és egyetemes emberi tudás felhalmozására törekedtek azok, akik a világkönyvtár, világnyelv és világírás ideáját megteremtették és bábáskodtak a remélt megvalósítás körül.⁴²

Ha pedig azt gondolnánk, hogy ezek után csak a látszatra értéket nem hordozó, öncélú, *dulce*⁴³ marad, emblematikus alakjával, a szelfikészítő turistával, nem is tévedhetnénk nagyobbra. Még a kultúrának ebben a furcsa szegletében is folyamatosan izzik az identitás- és világkép kohója. A szelfihelyszínek jellemzően kiválasztottak, egy előzetes ismeret élményszerű megerősítéséhez és dokumentálásához kapcsolódnak, születésük körülményei másodlagos információs hozadékok sorát termelik. A médiának remek nyersanyagot jelentenek a megosztásra a blogokon megjelenő képek (sok milliárd halmazódik különböző képmegosztó és privát helyeken), amelyeket máris remekül lehet nagy adattechnikákkal használni épületek, nevezetes természeti környezeti helyszínek aktuális állapotának és idősoros változásának dokumentálására. Még a szelfiképek is egyfajta kollektív megismerési funkciót demonstrálnak tehát, jelezve, hogy korántsem közeledünk az „utazástörténet végéhez”, csak a léptékek, a funkciók és az utazás információs ökoszisztémája alakul át.

41 A jelenséget detravelizációnak nevezik.

42 Vö. Z. Karvalics, 2019.

43 A szelfi társadalomtudományi recepciójáról lásd: Z. Karvalics, 2020.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ajanwachukwu

2015 Ajanwachukwu, Okoro Edward: Reason as the Guide in Human Action: Aquinas' Ethics. In: *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 20. (2015) 10. sz. 61–66.

Andrásy–Széchenyi

1833 Gróf Andrásy György és gróf Széchenyi Istvánnak a budapesti híd-egyesülethez irányzott jelentése midőn külföldről visszatérének. Pozsony, 1833.

Anjum

2014 Anjum, Faraz: Travel Writing, History and Colonialism: An Analytical Study. In: *Journal of the Research Society of Pakistan*, 51. (2014) 2. sz. 191–205.

Baltzly

2019 Baltzly, Dirk: Journeys in Plato's Phaedrus: Hermias' Reading of the Walk to the Ilissus. In: *Studies in Hermias' Commentary on Plato's Phaedrus*. Eds.: Finamore, John F. et al. Boston, 2019. 7–24.

Borg

2004 Borg, Barbara E.: Glamorous Intellectuals: Portraits of Pepaideumenoí in the Second and Third Centuries AD. In: *Paideia: The World of the Second Sophistic*. Ed.: Borg, Barbara E. Berlin – New York, 2004. 157–178. (Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr., 2.)

Brock et al.

2021 Brock, Aske Laursen – Meersbergen, Guido van – Smith, Edmond: Trading Companies and Travel Writing: An Introduction. In: *Trading Companies and Travel Knowledge in the Early Modern World*. Eds.: Brock, Aske Laursen – Meersbergen, Guido van – Smith, Edmond. London, 2021. 1–20.

Casson

1974 Casson, Lionel: *Travel in the Ancient World*. Toronto, 1974.

Christou

2022 Christou, Prokopis A: *The History and Evolution of Tourism*. Wallingford, Oxfordshire, UK, 2022.

Cross

2013 Cross, Mai'a K. Davis: Rethinking Epistemic Communities Twenty Years Later. In: *Review of International Studies*, 39. (2013) 1. sz. 137–160. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0260210512000034>.

Dewaraja

2003 Dewaraja, Lorna: Muslim Merchants and Pilgrims in Sarandib c. 900–1500 A. D. In: *Sri Lanka and the Silk Road of the Sea*. Eds.: Bandaranayake, Senake et al. Colombo, 2003. 179–190.

Domonkos

2023 Domonkos Csaba: A Hídjelentés, amely fordulatot hozott Budapest történetében. In: *PestBuda. Online várostörténeti és kulturális folyóirat*, 2023. március 31. https://pestbuda.hu/cikk/20230331_a_hidjelentes_amely_fordulatot_hozott_budapest_torteneteben.

Fron

2021 Fron, Christian: *Bildung und Reisen in der römischen Kaiserzeit. Pepaideumenoi und Mobilität zwischen dem 1. und 4. Jh. n. Chr.* Berlin, 2021.

Galli

2007 Galli, Marco: Pilgrimage as Elite *Habitus*: Educated Pilgrims in Sacred Landscape during the Second Sophistic. In: *Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*. Eds.: Elsner, Jas – Rutherford, Ian. Oxford, 2007. 253–290.

Gángó

2005 Gángó Gábor: Az egydimenziós polgár. A magyar politikai közösség EU-érettségéről. In: *Európai Tükör*, 10. (2005) 2. sz. 3–18.

García-Herrera

2018 García-Herrera, Ricardo et al.: Understanding Weather and Climate of the Last 300 Years from Ships' Logbooks. In: *Wiley Interdisciplinary Reviews [WIREs]: Climate Change*, 9. (2018) 6. sz. DOI: <https://doi.org/10.1002/wcc.544>.

Gills–Gunder-Frank

1990 Gills, Barry K. – Gunder-Frank, Andre: The Cumulation of Accumulation: Theses and Research Agenda for a 5000 Years of World System History. In: *Dialectical Anthropology*, 15. (1990) 1. sz. 19–42.

1991 Gills, Barry K. – Gunder-Frank, Andre: A felhalmozás felhalmozódása. Tézisek és kutatási terv az 5000 éves világrendszer történetéhez. In: *Eszmélet*, 3. (1991) 11–12. sz.

Gruber

2022 Gruber, Doris: Europeans Encounter the World in Travelogues, 1450–1900. In: *EGO: European History Online*, 2022-03-08. <http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-and-the-world/arts/doris-gruber-europeans-encounter-the-world-in-travelogues-1450-1900>.

Hale

1979 *The Travel Journal of Antonio de Beatis through Germany, Switzerland, the Low Countries, France and Italy 1517–18*. Ed. by Hale, John R. London, 1979.

Handley

2011 Handley, Mark: *Dying on Foreign Shores. Travel and Mobility in the Late-Antique West*. Portsmouth, 2011.

Horel

2021 Horel, Catherine: *Francia utazók Magyarországon 1818–1910*. Bp., 2021.

Karsai

1997 Karsai György: Odüsszeusz utazásai. In: *Café Babel*, 6. (1997) 23. sz. 131–145.

Z. Karvalics

2002 Z. Karvalics László: Információközösségek. Kísérlet egy fogalom megragadására. In: *Mobilközösség, mobilmegismerés*. Szerk.: Nyíri Kristóf. Bp., 2002. 19–40.

2007 Z. Karvalics László: Ősi utak – új szemmel. In: *Végtelen utazás... Utak térben és időben*. Szerk.: Hoppál Éva. Bp., 2007. 10–14.

2019 Z. Karvalics László: Libro de los Epitomés. Kutatói kommentárok egy lappangó kéziratot könyv fellelésének híréhez. In: *Könyvtári Figyelő*, 65. (2019) 2. sz. 260–271.

2020 Z. Karvalics László: A pillanatba zárt szabadság. Word Press Photo. In: *Liget*, 33. (2020) 10. sz. 8–14.

Kruger

2007 Kruger, Paul A.: The Power of Perceptions: The Ancient Near East as a Case in Point. In: *Social Evolution & History*, 6. (2007) 2. sz. 151–175.

Meyer–Molyneux-Hodgson

2010 Meyer, Morgan – Molyneux-Hodgson, Susan: Introduction: The Dynamics of Epistemic Communities. In: *Sociological Research Online*, 15. (2010) 2. sz. 109–115. DOI: <https://doi.org/10.5153/sro.2154>.

Pretzler

2007 Pretzler, Maria: *Pausanias: Travel Writing in Ancient Greece*. London, 2007. (Classical Literature and Society.)

Robson

2019 Robson, Eleanor: *Ancient Knowledge Networks: A Social Geography of Cuneiform Scholarship in First-Millennium Assyria and Babylonia*. London, 2019.

Schivelbusch

2008 Schivelbusch, Wolfgang: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*. Bp., 2008.

Schulz-Forberg

2005 Schulz-Forberg, Hagen: Introduction. European Travel and Travel Writing: Cultural Practice and the Idea of Europe. In: *Untravelling Civilisation: European Travel and Travel Writing*. Ed.: Schulz-Forberg, Hagen. Bruxelles, 2005. 13–40.

Shaler

1904 Shaler, Nathaniel Southgate: *The Neighbor: The Natural History of Human Contacts*. Boston, 1904. [Reprint: New York, 2020. Forgotten Books. Classic Reprint Series.]

Simon

2006 Simon Róbert: Utószó. A csodás és az idegen Indián innen és túl a 10. századi muszlim hajóstörténetekben. In: Buzurg Ibn Sahrijár: *India csudálatosságai*. Ford. Simon Róbert. Bp., 2006. 133–182.

Szommer

2004 Szommer Gábor: A Kelet-indiai Társaság találkozása Japánnal. In: *Információáramlás a kora újkorban*. Szerk.: Kis Károly – Z. Karvalics László. Bp., 2004. 162–191.

P. Szücs

1987 P. Szücs Julianna: *A római iskola*. Bp., 1987.

Tsoucalas–Choremi

2018 Tsoucalas, Gregory – Choremi, Eirini: Pheidias Apollonius (ca. 4th Century BC), Unveiling the Ancient Greek Medico Philosophical School of the Island of Rhodes. In: *Acta Medico-Historia Adriatica*, 16. (2018) 1. sz. 107–114. DOI: 10.31952/amha.16.1.4.

Vér

2021 Vér Eszter Virág: Magyarország francia szemmel. In: *Könyvterasz*, 2021. május 9. <https://konyvterasz.hu/magyarorszag-francia-szemmel/>.

Wilkinson

2005 Wilkinson, Clive: The Non-Climatic Research Potential of Ships' Logbooks and Journals. In: *Climatic Change*, 73. (2005) 155–167. DOI: 10.1007/s10584-005-6947-3.

LÁSZLÓ Z. KARVALICS

FROM XENIA (HOSPITALITAS) TO SELFIE-TOURISTS

THE ROLE OF TRAVEL IN THE MACROCOMMUNITY-LEVEL ACCUMULATION OF KNOWLEDGE

The information-centered approach of travel history can fruitfully support the understanding of more comprehensive problems. In the context of social macroevolution, it is a superb scene to come closer the anatomy of knowledge accumulation and sharing, following the adaptation needs of interconnected communities with growing size and complexity. The paper starts with examples from antique Greece, then tries to jump back and forth in time to identify the most important patterns of the process, when the individual information surplus, acquired by travel(s) feeds the macrocommunity-level aggregation of information. The author illustrates, that there is almost no difference between *teoria* (to travel just to see something) and *sofia* (to take the road with a definite goal of getting new knowledge and wisdom), *utile* (to use the new information for a purpose) and *dulce* (travel for delight). The ultimate public information good (*bonum honestum*) is a permanent augmentation of collective cognition. That's why there is no reason to talk about the end of travel history today, when we can live with all these possibilities through our digital culture. We still have several reasons to travel abroad, and even the selfie tourists can represent important functions in a changing information ecosystem.

A *Viatica* az utazástörténetre szakosodott folyóiratok között

A *Viatica* 2014-ben azzal a szándékkal indult,¹ hogy útleírásokat, valamint ezekről szóló tanulmányokat közöljön angol és francia nyelven, évi egy vagy két (tematikus) számban. Kezdetről fogva több kívánt lenni, mint egy folyóirat; olyan digitális tér, ahol az utazással kapcsolatos tanulmányokból „akadálymentesen” nőhetnek ki diskussziók, és folyamatosan közvetíthetők a friss utazástörténeti irodalom leginnovatívabb – sokszor „újhistorizáló”, irodalmias – munkái és szemléleti-módszertani újításai (többek között annak is köszönhetően, hogy minden, itt megjelenő írás letölthető).

Mihez képest kívánt más lenni a *Viatica*? Már a 19. században is létezett az utazástörténetre szakosodott folyóiratoknak egy érdekes őse: Andrew Murray 1868-ban indított, mindössze két évfolyamig jutó *The Journal of Travel and Natural History* című kiadványa, amely címéhez igazodóan átfogóan igyekezett bemutatni az utazás és az utazók szerepét a természettörténeti tudás gyarapításában, rekonstruálva az expedíciók jelentős állomásait a történelem kezdeteitől fogva. (Rövid élete ellenére reprint kiadásra érdemesült, könyvként, 2013-ban.)

Az utazástörténet iránt érdeklődők ma több kortárs szakfolyóirathoz is fordulhatnak. A 2009-től megjelenő *Journal of Tourism History* kifejezetten a turisztikai célú utazások fejlődéstörténeti ívét igyekszik lefedni, a történelem kezdeteitől napjainkig (ennek ellenére ritkán fordul a modern turizmus 19. századi megszületése előtti időszak felé). Küldetésnyilatkozata szerint a világ minden részét érintően és interdiszciplinárisan kívánja felfedezni az utazástörténeti múltat (ennek ellenére ritkán ad helyet Afrikával és Ázsiával foglalkozó tanulmányoknak). Fontosnak tartja, hogy rövid cikkekben bemutasson utazástörténettel kapcsolatos hasznos gyűjteményeket és recenziók formájában a friss könyvtermésről is tudósítson (ezzel csatlakozik az utazástörténettel foglalkozó online katalógusokhoz, történeti térkép-gyűjteményekhez és utazástörténeti forrásokat folyamatosan megosztó kutatási projektekhez,² amelyeket nagyrészt angolszász egyetemek szerveznek). Mindezekon felül kerekasztal-beszélgetésekkel is igyekszik új műfajt meghonosítani és új perspektívákat nyitni.

Nemcsak az a fontos, hogy honnan hová irányul az utazás, hanem az is, hogy mivel. A *The Journal of Transport History* 1959 óta foglalkozik azzal, hogy a mozgáshoz elengedhetetlen eszközöket és infrastruktúrákat belehelyezze az utazástörténelembe, valamint összefüggéseket keressen rokon tudományterületekkel, sokféle perspektívából. Ezt tükrözi

¹ Kiadója a Pôle éditorial numérique de l'Université Clermont Auvergne.

² Például University of Warwick Global History and Culture Center <https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/ghcc/research/historyoftravel/>.

szerkesztőinek sokszínűsége is, amivel folyamatosan biztosítani lehet, hogy megmaradjon a lap globális fókusza.

Időnként egy-egy másféle főprofilal rendelkező folyóirat is vállalkozik utazástörténeti összeállítás publikálására. Legutóbb a *Journal of World History* jelentetett meg egy tematikus számot *Global Travel, Exploration, and Comparative Study of Empire* címmel, Scott C. M. Bailey szerkesztésében (2023. évi 1. szám).³

Úgy tűnik, a francia *Viatica* ma valóban egyedülálló abban a tekintetben, hogy kifejezetten és markánsan a társadalomtudományi aspektusokra koncentrál, sokszor visszatekint a korai történeti időszakokra, és arra törekszik, hogy minél több térségről közöljön tanulmányokat. Eddigi évfolyamaiban erős a szándék az interdiszciplinaritásra, főleg a történelem, az irodalom és a földrajztudomány közös határvidékein. A tematikus számok hol szellemes fogalmi csomópontok, hol „klasszikusabb” kérdések köré szerveződnek.

Már a 2014-es nyitószám is merész témaválasztást mutatott: a test problémájához nyúlt (*Le corps du voyageur*), a testet egyfajta percepció sikként értelmezve, ahogyan az utazók megjelennek egy idegen kultúrában. 2015-ben az írásk az autochton művészet fogalmait járták körül (*L'art des autres*). 2016-ban a két személy által tett utazásokról szóló beszámolókat elemezték (*Écrire le voyage à deux*). 2017-ben a középkor és a kora újkor került a fókuszba (*Donner à voir et à comprendre*). A Clermont Ferrand-ban hagyományosan rendezett útikönyv-kiállítás anyaga köré szerveződött az egyik 2018-as szám (*Le carnet de voyage: permanence, transformations, légitimation*), a másik a közel-keleti területekről és Afrikáról tudósító női utazókról számolt be (*D'Afrique et d'Orient*). 2019-ben az óceániai, karibi és indiai-óceáni területeken zajlott utazások különböző irodalmi megközelítéseit vizsgálták, főképpen francia írók beszámolóí alapján (*La France d'ailleurs*). 2020-ban a szerzők az útleírás és az irodalmi érték kapcsolatát állították középpontba, valamint azt, hogy a nem irodalmi szövegek elemzésének milyen hozadéka van (*Voyage et littérature*). 2021-ben egy teljes számot szenteltek azon szerzőknek és társszerzőknek, akik közösen utaztak és/vagy készítettek útleírást, illetve a befejezetlen utazásoknak (*Voyages inaboutis*). A másik 2021-es összeállítás az antikvitás korára fókuszált (*Voyage et mémoire dans l'Antiquité romaine*). Az egyik 2022-es szám a Szovjetunióba zárandókló francia és angol írók (André Gide, Marguerite és Jean-Richard Bloch, André Malraux, Patrick Leigh Fermor) köré épült (*Retour de l'URSS*). 2023-ban a tanulmányok az utazás és tudományos gyakorlat összefüggéseit elemezték (*Voyage et pratiques savantes et érudites*), illetve a 20. század egyik leghíresebb útirajzírójának, a 18 évesen a Balkánra gyalog útnak induló Patrick Leigh Fermor „csodáit” vették számba (*Patrick Leigh Fermor, un temps pour écrire*). A 2024-es első szám a sivatagban megforduló női utazók tapasztalatait és szemléletét tárta fel, szakítva a sivatagi útleírások férficentrikus jellegével (*Femmes du désert*).

Információtörténeti szempontból talán a Jean de Léryt középpontba állító 2022-es összeállítás a legérdekesebb (*Les vies de Jean de Léry*). Léryről már korábban is sokat tudunk. 1557–1558-ban missziós célból járt Franciaország frissen alapított brazil gyarmatán, útjáról két évtizeddel később, 1578-ban jelentetett meg útleírást *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil* címmel (magyar fordítása 1964-ben jelent meg). Protestáns misszionáriusi szemlélete miatt nagy figyelmet szentelt a braziliai francia gyarmaton zajló (és annak megszűnését is eredményező) vallási-politikai konfliktusoknak, a gyarmati telepeken folyó kül-

3 A szerkesztővel készült hosszú interjút lásd: <https://uhpress.hawaii.edu/journal-of-world-history-special-issue-global-travel-exploration-and-comparative-study-of-empire/>.

politikai harcoknak a portugálokkal, s hogy mindezekre miként épülnek rá a helyi indián törzsek közötti rendszeres összecsapások.

Léry azzal előzte meg évszázadokkal a korát, hogy tárgyilagosan és részletesen írt az általa meglátogatott indiánok szokásairól, kultúrájáról és életviteléről. A tupinambó közösségről gyűjtött ismeretei antropológiai terepmunka-értékűek. S mivel nem vadembereket látott bennük, hanem rokonszenvezett velük, jól kimutatható, miként vált a jóval későbbi (18. századi) *bon sauvage* (nemes vadember) mítosz egyik előfutárává. A folyóiratszámából megtudjuk, hogy milyen szerepet játszott Léry az egzotikus gyümölcs, az ananász megismeréstörténetében és „poétikájában”. Előkerülnek a fordítástörténeti (traduktológiai) szempontok, és sok izgalmat hordoz annak végiggondolása, vajon Jean de Léry a maga korában kozmopolita volt-e (s ha létezik a 16. században kozmopolitizmus, az miből táplálkozik és mit is jelent valójában).

Az utazástörténet iránt érdeklődőknek érdemes időről időre felkeresni a folyóirat weboldalát (<https://journals.openedition.org/viatica/>), mert soha nem lehet tudni, hogy milyen érdekes keresztszempontokra bukkanhat az olvasó az újabb és újabb tematikus számokban.

Szabó-Gajmer Bernadett*

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájának doktorandusza (6722 Szeged, Egyetem u. 2–6.).

Moszkóvia rövid története¹

John Milton *Moszkóvia rövid története* című prózai műve először kerül magyarul az olvasóközönség kezébe. A költőóriás írása különleges csemege, mivel rávilágít írójának rendkívül széles érdeklődésére, amelyben a távoli Oroszország és az azon túl fekvő vidékek tanulmányozása fontos helyet kapott az angol monarchiát kikezdő 17. századi radikális elképzelések megfogalmazása idején. Míg Angliában a parlament jogairól, a véleménynyilvánítás szabadságáról és az uralkodó felelősségre vonásáról értekeztek, Milton egy olyan ország leírásába fogott, amelyet a korabeli nyugat-európai források egyértelműen a zsarnoksággal azonosítottak. A forradalmi hangulatban a mű minden kimondott részletének szerepe lehetett, és az olvasó méltán igyekszik messzemenő következtetéseket levonni, vajon mi volt a célja Miltonnak, amikor szövegét szemtanúk forrásaiból összeállította.

Ugyanakkor a szerző előszava, amelyet a mű elkészülte után csaknem húsz évvel fogalmazott, arról vall, hogy a *Moszkóvia rövid története* követendő mintát is akart adni kortársainak, milyen is legyen egy hasznos és gyönyörködtető írás, amely megtartja a „megfelelő arányokat”, sem nem ír „túl röviden és hiányosan”, sem nem tudósít „túl terjengősen és a tárgyhoz nem illő témákról”. Talán nem is várnánk el kevesebbet Miltontól, mint hogy tárgyát lényegretörően, ugyanakkor gördülékeny stílusban adja elő, a tárgyilagos leírás részletgazdagságát a helyszínek hangulatában is megidéző költőiséggel vegyítve. A miltoni szöveg valóban könnyen olvasható, élvezetes olvasmány, és sok szempontból érdeklődésre tarthat számot. El lehet mélyedni a tájak földrajzi vagy etnográfiai leírásában, ugyanakkor történeti aspektusból is meg lehet vizsgálni mind a korabeli Oroszország-képet, mind pedig az angolok oroszokhoz fűződő viszonyát, valamint mélyebb ideológiai és vallási diskurzus részeként is lehet elemezni a sorokat.

A Milton halála után nyolc évvel, 1682-ben nyomtatásban megjelent mű címét a kiadó választotta, és noha az a korabeli konvenciónak megfelelően terjengős és leíró jellegű, mégsem tükrözi pontosan a tartalmat: *Moszkóvia története, valamint más, kevésbé ismert országok leírása, amelyek Oroszországtól keletre fekszenek egészen Kínáig*. Az öt fejezetre osztott írás nem történeti mű, Moszkóvia történetéről csak a negyedik – igaz, az egyik leghosszabb – fejezet szól, és az Oroszországtól keletre elhelyezkedő területek ígért ismertetése a két legrövidebb fejezetben kap helyet, melyek együttesen sem teszik ki a mű ötödét.

Az első fejezet Oroszország nagyobb folyói mentén haladva – mintegy a felfedezők látásmódjával – mutatja be az orosz tájat és a nagyobb városokat, és ezt egészíti ki néhány észrevétel a kormányzatról, a szokásokról és a vallásról. Figyelemre méltó, hogy ennél a résznél hajlamos Milton leginkább teret engedni idézett forrásai előítéleteinek: az oroszok

¹ Milton, John: *Moszkóvia rövid története*. Ford. Péti Miklós. Bp., L'Harmattan Kiadó, 2024. 160 p.

egyházát babonásnak mondja, papjaikat kapzsinak és züllöttnek, a népet műveletlennek és szolgálalkúnak. Egyes részletekben kitűnik Milton személyes érdeklődése is, így például kiemeli a joggyakorlat kezdetlegességét, a bajvíváson vagy sorshúzáson alapuló igazságszolgáltatás visszasságát, vagy másutt a házasság intézményét vizsgálja, és a megjelölt forrásán túlmenően tudni véli, hogy a férj elválhat feleségétől, illetve „ha az asszonyt nem verik meg hetente kétszer, akkor azt hiszi: nem szeretik, és csak rosszabbul viseli magát”.

A második és harmadik fejezet az oroszok által frissen meghódított területeket, Szamojédföldet, Szibériát és Tunguziát, majd a Kína irányában elterülő további vidékeket mutatja be, és röviden érinti Kínát is. E két fejezet nem mentes a korai gyarmatosítás retorikájától: a táj egzotikus, és új lehetőségekkel kecsegtet, a helyiek pedig egyszerűek és jóindulatúak, így könnyen rávehetők, hogy behódoljanak a náluk technikailag fejlettebb jövevényeknek. Egyedül Mongólia és Kína esetében érezhető tisztelet a helyi viszonyok iránt.

A negyedik fejezetben jut el az írás Moszkóvia történetének áttekintéséhez. Azonban mintha Milont nem érdekelte volna annyira a korai évszázadok története, azt meglehetősen sebtében és felületesen tekintette át. Annál nagyobb hangsúlyt kap a IV. Iván utáni polgárháborús időszak, az úgynevezett „zűrzavaros idők”, amikor felkelések és trónbitorlók, nyugatra nyitó és attól elzárkózó politikai elképzelések követték egymást. Az áttekintés az 1613. évvel zárul, a Romanov-dinasztia trónra kerülésével és a megbékélés gondolatával. Milton a saját korát egy emberöltővel megelőző vészterhes időszak ismertetését talán kortársainak is tanulságul szánta?

A könyv legizgalmasabb része az ötödik fejezet, amely időrendben ismerteti az angol–orosz kapcsolatokat. Milton megismétli az angolok azon meggyőződését, hogy Oroszországot északi irányból az angolok fedezték fel, ugyanakkor elítéli annak kereskedelmi indítékát: ez „csaknem hősi vállalkozásnak tűnhetett volna, ha a haszonlesésen és a túlzott nyereségvágyon kívül bármi nemesebb dolog serkentette volna”. Így azt a korai, humanista útibeszámoló-narratívát követi, amely nem a kereskedelmet, hanem valami más, nemesebb értéket kíván a földrajzi felfedezések céljául kitűzni. Míg a korai Erzsébet-korban az új területek felfedezése általában összeköthető a hittérítés és a civilizált társadalom megteremtésének utópisztikus szándékával, itt már csak a „hasznos ismeretek” megszerzése szerepel.

E fejezet esetében érdemes legjobban megvizsgálni, hogy Milton milyen forrásokat idézett és melyeket mellőzte, amikor írását kompilálta. Alapvetően két forrásgyűjteményt használt, Richard Hakluyt 1598–1600-as gyűjteményét és Samuel Purchas 1626-os válogatását. Míg az ezekre történő hivatkozások rendre megjelennek széljegyzetként, az egyes dokumentumok szerzőit csak egy függelék sorolja fel. Az egyedülként név szerint említett író, akinek beszámolójára ráirányítja a figyelmet – mivel az „józan és pontos, ezért a legjobb teljes egészében elolvasni” –, éppen az a Giles Fletcher, akit máskülönben sehol nem idéz, és akinek 1591-ben megjelent, meglehetősen kritikus beszámolóját betiltották az Oroszországban tartózkodó ügynökök és árulerakatok biztonsága érdekében. Az egyébként az Oroszországgal szemben kevésbé ellenséges miltoni szöveg, amely Rettegett Iván saját fiának az agyonütését is meglehetősen apologetikusan említi, vajon tudatosan invitálja itt olvasóit, hogy lapozzák fel Fletcher erősen kritikus beszámolóját?

Milton szövegét kitűnő stílusban ültette át magyarra Péti Miklós, aki nemcsak a szöveg gördülékeny stílusára ügyelt, hanem az 1682-es kiadás sajátos hangulatát és stílusjegyeit is tükrözte. A szöveget mindenhol magyarázó lábjegyzetekkel tette érthetőbbé, valamint kísérőtanulmányában teljes részletességgel feltárta a mű keletkezése körüli vitás kérdéseket, illetve a szöveg angol és magyar recepciótörténetét. A könyv egy második tanulmányt is közöl, amelyben Radnóti Klára a ruszisztika szemszögéből mutatja be Nyugat-Európa és

Oroszország korai kapcsolatait, valamint részletesen ír a mű orosz fogadtatástörténetéről. Péti Miklós fordítását Radnóti Klára és Maczelka Csaba gondozta, a könyvben szereplő földrajzi nevekhez Frey Katalin készített kislexikont.

Jelen kötetet ajánljuk mindazoknak, akik kíváncsiak Oroszország kora újkori életére és Angliához fűződő viszonyára, vagy John Miltont egy merőben új oldaláról kívánják megismerni, vagy pedig az angol felfedezések egy kevésbé ismert fejezetébe az északkeleti, Kína felé vezető átjáró keresésébe szeretnének betekintést kapni.

*Stróbl Erzsébet**

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Anglisztika Intézet Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense (1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., strobl.erzsebet@kre.hu).

Luther a protestáns emlékezetkultúrában

Luther-emlékművek 1817–1917 között¹

Camilla Schneider 2023-ban megjelent monográfiája témája tekintetében igen nagy vállalat tesz. A szerző a müncheni Ludwig-Maximilian Egyetemen folytatta tanulmányait, a most ismertetendő könyv disszertációjának kibővített változata. A kötet négy nagy részre osztható. Az első nagyobb egység a 19. századi politikai, társadalmi és egyházi viszonyokat elemzi. Ezt követi a leghangsúlyosabb rész, a szobrok és történetük elemzése, majd a korabeli Luther-kultusz általános bemutatása, végül pedig egy rövid kitekintés a mai időkre.

A szerző a németországi Luther-emlékművek vizsgálatát tűzte ki célul az emlékezet-történet szempontjából. Az elemzés időszakának kiválasztását az indokolta, hogy a Luther Márton tiszteletére állított emlékművek főképpen a 19. században és a 20. század elején szaporodtak meg, leginkább a reformáció évfordulói kapcsán. A kötet bemutatja azt is, hogy miként változott a Luther-kép a 19. századi német társadalomban. A kulcsmomentum a történeti kontextualizálás, a szoborállítások körülményeinek értelmezése az adott kor viszonyrendszerében, figyelembe véve a helyi sajátosságokat, ami az egyes német régiók, városok történetének megértéséhez is hozzájárul.

Elsősorban a reformáció 300. és 400. évfordulója, 1817 és 1917 között felállított Luther-szobrokat veszi górcső alá a szerző. Az időszak kifejezetten mozgalmas korszakokat foglal magában: a restauráció (*Vormärz*), az 1848-as forradalmak, a német állam létrejötte és az első világháború határozta meg Németország történetét. 1817-ben tették le a wittenbergi Luther-szobor alapkövét, az első világháború után pedig nemigen avattak újabb szobrokat.

Camilla Schneider azzal indokolja témaválasztását, hogy mind ez idáig a német történetírás nem fordított elég figyelmet a Luther-szobrok vizsgálatára. A felhasznált forrásanyag igen izgalmas információkat rejt magában. A szerző feldolgozta az állami, városi és egyházi levéltárak anyagait, elsősorban a hatóságok, közgyűlések, bizottságok jegyzőkönyveit, melyek igen gazdag beszámolókat tartalmaznak arról, hogy hol, melyik városban mikor hoztak létre szobrokat, ezeket kik tervezték és finanszírozták, illetve egyáltalán hogyan merült fel egy közteri Luther-szobor felállításának igénye. Kiindulópontul Otto Kammer részletes forrásközlése, katalógusa szolgált, amely tartalmazza a németországi Luther-szobrok legfőbb adatait. A Lutherről szóló 19–20. századi szakirodalmat szintén igen alaposan áttanulmányozta a szerző, mivel abból nyomon követhető, milyen szempontrendszer alapján írtak a történészek, értelmiségiek Lutherről és a reformációról, miként tekintettek a reformátor tevékenységére és a német kultúrára és művelődésre gyakorolt hatására. Az emlékezettörténeti kutatások kiemelkedő forrásait jelentik a szintúgy elemzett szoboravatási beszédek.

¹ Schneider, Camilla: *Die Lutherdenkmäler zwischen 1817 und 1917. Denkmalforschung, Lutherrezeption und protestantische Erinnerungskultur*. Berlin–Boston, De Gruyter, 2023. 461 p.

A könyv egyik fő kérdése az, hogy a német társadalom milyen módon viszonyult egy több száz évvel ezelőtt élt, alkotott személyhez, mit vetítettek rá az újabb korok a Luther-képre, az új politikai eszmék miként közelítettek a reformátorhoz. Az új körülmények és gondolatok Luther megítélésének változásához, torzulásához, végső soron a Luther-kultusz átfarmálódásához vezettek. A kulturális emlékezet alapvető elemét képező szobrok és emlékművek példája is mutatja, hogy a későbbi korok eltérő módon értelmezték Luther tevékenységét, és a 19. századi németiség kiemelte Luther személyét a saját korából.

A könyv másik alapvető témája a megemlékezés problémaköre: mi készíti, ösztönzi a későbbi korok társadalmát arra, hogy az emlékezetkultúra eszközeivel kiemeljen bizonyos személyeket és eseményeket, valamint ünnepséget rendezzen történeti események évfordulóin. Az összefüggések értelmezéséhez Camilla Schneider Maurice Halbwachs, Aleida és Jan Assmann, valamint Thomas Nipperdey munkáit vette alapul. A szerző elsősorban a vallásos hagyomány szerepét hangsúlyozza, azt az évszázados szokást, hogy a korai időktől kezdve megünnepeltek bizonyos egyházi személyekhez kapcsolódó napokat, évfordulókat. A megemlékezés gyakorlata átkerült a szintén keresztény gyökerekből táplálkozó társadalom életébe. A későbbi korokban, főleg a 19. században az ünneplés-emlékezés politikai színezetet nyerve emlékezetpolitikává alakult, és a hagyományos megemlékezésen túl már aktuális politikai jelszavakat, célokat fogalmazott meg a jelenkor vonatkozásában is. Mindezzel kiszakította az emlékezés tárgyát, a történelmi személyt saját múltbéli történeti korszakából, így a megemlékezés végső soron torzzá vált.

A 19. századi német nacionalizmushoz erősen kapcsolódott a protestantizmus öröksége, Luther egyfajta német nemzeti hőssé vált, éppen a nemzeti ébredés korszakában. Már nem elsősorban maga a 16. századi Luther és tevékenysége került a középpontba, hanem a 19. századi emlékezetpolitika által kialakult identitástudat. A korabeli emlékezetpolitika nem az egyéni megemlékezést helyezte előtérbe, hanem sokkal inkább a tömegek emlékezetét kívánta erősíteni, aminek következtében kollektív identitástudat alakult ki. A Luther-emlékművek esetében látható, hogy azok elsősorban nem a 16. században élt Luther Mártont testesítik meg, hanem az aktuális viszonyok és eszmék jelennek meg az ábrázolásokon.

A monográfia az 1817–1917 közötti Luther-emlékművek vizsgálata során négy szakaszt különít el. Fontos rögzíteni, hogy a szerző nem állította kutatása céljával az összes Luther-szoborábrázolás felderítését, kizárólag a talapzattal ellátott köztéri szobrok ismertetésére vállalkozott, ezért a mellszobrok, domborművek, épületszobrok nem tartoztak a vizsgálódás tárgykörébe. Módszerét azzal indokolta, hogy a kültéri szobrok kifejezőbbek, több tanulsággal szolgálnak a korabeli Luther-képre vonatkozóan. A képet azonban árnyalja, hogy a mű az egyházi épületeken vagy épületekben lévő szobrokat is elemzés tárgyává teszi.

Camilla Schneider az 1817–1917 közötti évekből 37 szabadon álló új Luther-emlékművet regisztrált, ebből nyolc a Német Birodalom határain kívül helyezkedett el. Ezekon kívül további 55, 1888–1912 között felavatott egyházi szobrot említ a szerző. Területi megoszlást tekintve a szoborállítások Wittenberg és szomszédságában sűrűsödtek, majd onnan távolodva egyre ritkultak. A szoborállítás esetében meghatározóak voltak az egyes vidékek felekezeti viszonyai. 1817–1917 között átlagosan egy-két emlékműavatás történt évente (1821–1861 között az átlagosnál kevesebb). A legtöbb Luther-szobrot, nyolcat, 1883-ban, Luther születésének 400. évfordulója alkalmából állították (*Denkmalboom*), azt követően folyamatosak voltak a szoborleleplezések. A szerző a szoboravatásokat táblázatokon, diagramokon is szemlélteti, melyeken jól láthatóak az emlékműavatási hullámok is.

A szobrok motívumai a következőket mutatják. Az emlékművek többségén Luther Márton talárban jelenik meg, kezében a Szentírással. Emellett sok egyéb ábrázolást is megfigyelhetünk, például Luther kezében kalapáccsal és a 95 tétellel, vagy az *Exsurge Domine* kezdetű pápai bullával. Az egyes német városoknak megvolt a saját Luther-képe, amely alapján megemlékeztek a reformátor életéről vagy valamelyik kiemelkedő cselekedetéről, vele kapcsolatos eseményről. A wormszi Luther-szobor például az 1521-es birodalmi gyűlésen megjelent Luthernek állít emléket. Érdekes a lipcsei szoboravatás története is. Lipcsében található az egyetlen olyan Luther-emlékmű, amely kettős alakot ábrázolt, Luther Mártont és a gyakran társának nevezett Philipp Melanchthont.

Összefoglalva, Camilla Schneider munkája egyértelműen hiánypótló. Átfogó képet ad nemcsak a Luther-szobrok történetéről, de bepillantást enged a korabeli, 19. századi német társadalom gondolkodásmódjába, Luther-értelmezésébe is. A monográfiában elhelyezett mellékletek, ábrák segítséget nyújtanak a téma átfogó megértéséhez. A munka a protestáns művelődés-, társadalom- és kultúrtörténet szempontjából is megkerülhetetlen. Ajánlható mindazoknak, akik meg kívánják ismerni a német protestáns szellemi örökséget.

Gorzás Benjámín*

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója (1088 Budapest, Reviczky u. 6.).

Regionális és nemzeti struktúrák Közép-Európában¹

SZEMLE

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet legújabb évkönyve egy új szemléletű, a szűkebb régiók fejlesztésének kérdését vizsgáló írásokat magában foglaló számmal jelentkezett. A kötet alcíme is előrebocsátja a téma sokszínű megközelítését. Az első tanulmány kihívás a kötet címevel szemben, hiszen Lönhárt Tamás éppen azt vizsgálja, hogy Magyarország (és Románia) melyik nagyrégió része, és ez hogyan változott az időben (illetve hogyan változtak maguk a fogalmak), valamint azt tekinti át, hogy az utókor – elsősorban az emlékezetpolitika – mikor, melyik fogalmat találja adekvátnak a térség leírása szempontjából. Így például a Köztes-Európa fogalom mögött a Pángermán Szövetség, majd Friedrich Naumann Mitteleuropa-terve áll, s bár a fogalomhoz fűződő negatív konnotáció halványodni látszik (Halford Mackinder Heartland–Rimmland geopolitikai koncepciójának közismertté válása óta), említése a történeti munkákban mégis félreértéseket szülhet, még akkor is, ha a fogalmat használnak valójában Szűcs Jenő (elsősorban a Kelet-Európához tartozásunkkal szemben megfogalmazott) *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című műve jár a fejében. Vannak jelenleg is olyan történészek, akik Magyarországot – az 1945 utáni éra örökségeként – ma is Kelet-Európaként tárgyalják. Magyarországot Közép-Európa részének tekinteni nemcsak a jelenleg hivatalos földrajzi kánon miatt téves, de történész szemszögből sem semleges konnotációjú a tartalom, mivel az 1920 utáni európai politikai rendszerben a franciák hívták így a Magyarországot is magában foglaló, az Osztrák–Magyar Monarchia romjain kialakult régiót. Ezzel szemben a ma „leginkább” elterjedt Kelet-Közép-Európa fogalom a britek szóhasználatára ugyanezen korból. A britek ugyanakkor a Balkán területét – amelybe Magyarország nem tartozott bele – a Délkelet-Európa kifejezéssel illették 1920–1945 között (ezt a németek is átvették, esetükben viszont a fogalom mai értelmezésébe Magyarország is beletartozik).

Nemcsak a fogalomhasználat fontos Lönhárt szerint, de az is, hogy az utókor mit emel ki a térség jellegzetességeiből. 1989 után először Adam Czartoryski, Aurel Popovici, Kossuth Lajos, František Palacký föderációs tervei élveztek nagy népszerűséget, ami a térség népeinek együttműködési készségét volt hivatott kiemelni és propagálni, pár év múlva viszont már Andrássy Gyula, Apponyi Albert és Tisza István kapcsán a germán és szláv tenger közé szorult magyarság döntését (vagyis a németek választását) a belső instabilitással indokolták. Az 1918–1920-as események százéves évfordulója idején, 2018–2020-ban született munkák már a föderatív megoldások esélytelenségére hívják fel a figyelmet az egymást kioltó antagonisztikus nemzeti törekvések hangsúlyozásával (L. Balogh Béni). Lönhárt részletesen elemzi az egy évszázaddal korábban történtek kapcsán szélsőséges nézeteket hangoz-

¹ Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet évkönyve VII. Közép-Európa. Regionális és nemzeti struktúrák, élitek, emlékezetpolitika. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2022. 356 p.

tató Schmidt Mária és Gulyás László nézeteit, akiknek művei nyelvi asszociációik révén (trianoni trauma) a „destruktív történetírói iskola” képviselői.

Nagy Róbert Miklós tanulmánya az Osztrák–Magyar Monarchia modernizációjáról világos logikus szerkezete mellett alapgondolata miatt érdemel figyelmet – az ország nemzetközi politikai állásfoglalását jelentősen meghatározta, hogy ki biztosított a tőkeszegény államnak kedvező hitelt. 1890 előtt a franciák is a porondon voltak, 1910 után viszont már teljesen beszűkült a mozgástér, és a modernizációhoz külső erőforrást csak a németek adtak, bár akkor már ők is kedvezőtlen feltételek mellett, a balkáni államokkal azonos szinten kezelve a térségben riválisnak tekintett Monarchiát. A modernizáció előfeltételeként tárgyalja a szerző a régi jogi keretek lebontását és az újak felépítését. E tekintetben állásfoglalása a neoabszolutizmus vonatkozásában egyértelmű, pozitívnak tekinti azt, miként a liberális gazdaságpolitikát is, melyet az 1873-as válság után váltott fel a nagyobb állami szerepvállalás. Kiemelten foglalkozik az egységes belső piac megteremtésével és a külpiacokra való kijutást lehetővé tevő állami vasutak mellett a helyi érdekű vasútépítéseket ösztönző kedvezményekkel, majd ezeket az ipartámogatás kapcsán részleteiben is elemzi. Felhívja a figyelmet arra, hogy az első pár száz nagyüzem mintegy fele szeszgyár volt. A szeszgyárak aránya 1910 körül szorult 10 százalék alá az új alapítású gyárak között. Hasonlóképpen, az állami beavatkozás szemszögéből tárgyalja a vízrendezést és a világpiacra nyíló kapu, Fiume fejlesztését. Kitér az állam regionális politikájának gyökereire, a székely és a ruszin akcióra (mindezek a hangsúlyok azért fontosak, mert 30 oldalban óhatatlanul szelektálni kell, így a felvetett témák mind speciális hangsúlyt kapnak, rámutatva, hogy a mai erdélyi történetírás mit tart kiemelendőnek – például a regionális politikát).

Hunyadi Attila Gábor tanulmánya arra keresi a választ, hogy transznacionális, nemzeti (centralizált) vagy szubnacionális (decentralizált) szinten valósíthatók-e meg jól a funkcionális közmunkaprogramok és beruházások, és hogy politikai vagy gazdasági közösségek hajtják-e ezeket inkább végre. A szerző fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a mai Európai Unió gyökerei jócskán 1945 előtt keresendők, és a kontinuitás megfigyelhető a főbb szereplőket illetően is (Jean Monnet, Albert Thomas, David Mitrany). Az 1920-as rendezések által megnövelt határhosszt és a protekcionizmus lendületét ellensúlyozandó, a transzeurópai infrastrukturális hálózatok kiépítését már a Népszövetség (és annak szervezetein keresztül a már említett személyek is) is szívében viselte, a ma E 60-asként ismert európai főútvonal például már 1945 előtt kiépült, helyettesítendő a Berlin–Bécs–Budapest–Belgrád–Bagdad vasutat. Ugyanígy egyes nemzeti érdekeket szolgáló intézkedések is – mint a Bánát és Olténia vasúti összeköttetése, vagy Bukovina és Erdély összekapcsolása román oldalról, majd a magyar stratégiai érdekeket szolgáló Déda–Szeretfalva vasút – egybevágtak az összeurópai érdekekkel és fejlesztési koncepciókkal (utóbbi vasútvonal ma is fontos, nemcsak a vasúti összeköttetés nélkül visszaszerzett Észak-Erdély és Magyarország viszonylatában volt az).

Toth Szilárd tanulmánya társadalomtörténeti vonatkozású: a magyar kulturális elit mozgásdinamikáját elemzi az 1920 utáni Erdélyben Karády Viktor több országra kiterjedő projektjének részeként. A Magyar Életrajzi Lexikon adatai alapján statisztikai módszerekkel azt vizsgálja – diagramokon és egyedi példákon is bemutatva –, hogy kik (és miért) hagyták el Erdélyt az impériumváltás következményeképp. Elemzi a hivatalnokok, egyetemi oktatók, tudósok, művészek, egyháziak és az agrárelit képviselőinek eltérő helyzetét (a román állam a tudósok között jobban megtűrte a magyarokat, mint az egyetemeken, ahol a jövő generációjának nevelése-oktatása folyt), továbbá azt is, hogy ki hová ment „Erdély után”, illetve ki hol hunyt el.

Fodor János Bernády György személyén keresztül vizsgálja Marosvásárhely és a Székelyföld regionális fejlesztéspolitikáját 1920 előtt és után. Bernády volt, aki kitalálta a „Marosvásárhely Székelyföld fővárosa” cégért, ami máig meghatározza gondolkodásmódunkat. Az ő politikai és gazdasági tőkévé transzformált kapcsolati hálója éppúgy a vizsgálat része, mint politikai pályafutása (polgármester, képviselő, főispán, majd 1920 után szenátor, sőt egyedüli magyarként az 1920 előtti vezetői elitből visszatért korábbi nagysága színhelyére: újra Marosvásárhely polgármestere lett a város magyarságának politikai megosztottsága ellenére). A tanulmány másik rétegét a hatalomátmentési technikák és a konfliktusforrások elemzése adja, a harmadikat pedig a politikai és a gazdasági hatalom viszonya (Bernády 1920 után gazdasági tisztségeinek is betudhatóan tudott visszatérni a politikai porondra, 1920 előtt pedig a fejlesztési irányokat nagyban meghatározták gazdasági érdekeltségei, illetve fordítva is, a fejlesztett területen vagy szektorban igyekezett maga is pozícióhoz jutni gazdasági szövetségesei révén).

A Közép-Európa-blokkot Körömdi Tamás középkori tematikájú írása zárja, mely különben sokkal nagyobb jelentőséget nyert volna, ha az Évforduló rovatba írt, nem rövid, Zsoldos Attila jegyezte tanulmány elé kerül. Körömdi Tamás – Imre király és testvére, András többszöri vizálját elemezve az 1196–1200 közötti években – a Kölni Királykrónikára alapozott történeti konstrukciók hitelességét vizsgálja a korból viszonylag jelentős számban fennmaradt dalmáciai oklevelekkel való összevetésben. Álláspontja szerint az 1197-es csata helyszíne arra utal, hogy Imre volt az, aki András növekvő horvát-szlavón hatalma ellen fellépett, de veresége ellenére Imre sem szorult ki a Drávától délre lévő országrészről, míg az 1199-es rádi csatában aratott nagy győzelme ellenére a külföldi, osztrák és pápai nyomásgyakorlás miatt Imre nem tudta érvényesíteni az erőfölényét, mi több, jobban kiszorult a térségből, mint a korábbi vesztes csata után.

Zsoldos Attila tanulmánya az Aranybulla okairól, tartalmáról, következményeiről eddig igaznak vélt ismereteinket és a tankönyvekben is meggyökeresedett állításokat zúzza szét kitűnő forráskezeléssel, zseniális, logikus érveléssel. Állítása szerint téves az a felfogás, mely szerint András szorult helyzetében, a szervienseket és főúri ellenzékét lecsillapítandó, az ő nyomásukra adta volna ki a törvényeket, melyek a királyi hatalom gyengüléséről tanúsodnak az ellenállási záradékkal együtt. Zsoldos szerint mind a királyi birtokpolitika, mind a pénzügypolitika arra utal, hogy valójában a király sikeresen szorította vissza a hatalmát és jövedelmét veszélyeztető csoportosulásokat, és ezt a viszonyt az Aranybulla törvényeivel szentesíteni is tudta, sőt a helyzet 1231-ben, a király számára a nemzetközi nyomás miatt kedvezőtlené vált légkörben sem változott lényegesen – csak az egyház tudott kedvezményeket elérni. A tanulmány vélhetően válasz az Aranybulláról a közelmúltban állami támogatással készült filmre, annak kíván görbe tükröt mutatni.

A kötet a Közép-Európa-blokkon kívül még több tanulmányt is tartalmaz. A Műhely rovatban Bognár György Kissárosi Sárosi János karrierjének vizsgálata során bemutatja a felemelkedés lehetőségeit (a generális perceptorból, főadószedőből előbb a „Számvevőszék” egyik tagja, majd portai követ lesz), a hatalmi elithez való lojalitást (az Apafi Mihály politikáját támogató Teleki Mihály embereként), az unitárius elit helyzetét (az elit csak az unitárius viszonyokhoz képest értendő, Sárosi János erdélyi viszonylatban kisbirtokos volt), a pozíció átmentésének lehetőségét impériumváltás esetén (vezető tisztviselő maradt a Habsburguralom idején is unitárius volta ellenére), továbbá a levéltári kutatás módszertanának sajátosságait és nehézségeit névazonosság esetén (Pókai Sárosi János). Sárosi Jánosnak Erdély portai küldöttjeként olyan feladatokat kellett megoldania, mint a Béldi-féle felkelés bukása után Isztambulba menekült felkelők álkövetének, Paskó Kristófnak a háttérbe szorítá-

sa, a Habsburgokkal való megegyezést deklaráló kercsesorai szerződés következtében érkező Habsburg-hadak erdélyi ottlétének kimagyarázása, Thököly Imre mint erdélyi fejedelmi jelölt távoltartása, vagy az 1683-as Bécs elleni ostromból való „elkésés” legitimálása stb.

Buczko József tanulmánya Budapest román megszállását vizsgálja a sajtó tükrében. Mivel a magyarországi lapokat a megszálló erők erősen cenzúrázták, és azok gyakran üres oldalakkal jelentek meg, a román napilapok bővebb híreket közöltek, így több információt nyújtanak, de nem megbízhatóbbak, erőteljes a propaganda szerepe a sajtóban. A sajtó a román fél politikai céljainak megismerésére alkalmas, de a román erők budapesti fogadtatására és tevékenységére vonatkozó hasábkoknak semmi köze a valósághoz. A román politikai félelmek mindenesetre jól kirajzolódnak, például egy lehetséges román–magyar perszonál- vagy reálunió kapcsán, aminek megvalósulása a magyar elem túlsúlyához vezetne.

Nagy Eszter tanulmánya a Zsenyei Nemzetközi Ipari Formatervező Műhelyről megállapítja, hogy míg a szocialista dizájnintézmények valóban technicista szemléletűek voltak, a művészeti irány képviselői háttérbe szorultak, a Zsenyei Műhely alternatívát jelentett a művészeti szemléletű formatervezők összefogásával, valamint a funkcionista és a művészeti szemlélet közelítésével.

A Műhely rovatot Angyal Olívia tanulmánya zárja a várostörténeti könyvek illusztrációiról. Megállapítja, hogy a 2000 óta Erdélyben megjelent 131 illusztrált gyermekkönyv közül 21 volt történeti tárgyú, s ezek közül több kiadványt részletesebb vizsgálat alá vett. A szerző a *Kincses képeskönyv* kilenc kötete mellett a *Kolozsváros. Milyen város?* című sorozatot elemezte a kompozíció, a kép és a szöveg összhangja és kontextusa, a képszimbolika, az illusztrációk színeiben tükröződő hangulatvilága és az illusztrációs technika szempontjából. Gyakorló apaként mindenképpen kiemelném az ilyen foglalkoztató jellegű kötetek pedagógiai-kulturális jelentőségét.

Demeter Gábor*

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., demeter.gabor@abtk.hu).

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
A szerkesztési, tördelési munkákat
a HUN-REN BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Prime Rate Kft., Budapest